

**ДВНЗ «Українська академія банківської справи
Національного банку України»
Юридичний факультет**

В.В. Сухонос

**ГЛАВА ДЕРЖАВИ
У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС**

Монографія

Суми – 2015

УДК 342.51-057.341(477)
ББК 67.9(4Укр)400.6
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого
навчального закладу «Українська академія банківської справи НБУ».
Протокол № 8 від 27.04.2015 р.

- Рецензенти: вчений секретар Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України доктор юридичних
наук, професор, Заслужений юрист України
Н. М. Пархоменко
завідуючий відділом теорії та практики законотворчої
діяльності Інституту законодавства Верховної Ради
України доктор юридичних наук, професор
Ю. О. Волошин
суддя Конституційного Суду України, доктор
юридичних наук, доцент, старший науковий
співробітник **І. Д. Сліденко**
- Науковий редактор начальник відділу зв'язків з державними органами та
міжнародними організаціями Національної академії
правових наук України доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України, Заслужений юрист
України **О. В. Скрипнюк**

С91 Сухонос В. В.

Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий
статус : Монографія / В. В. Сухонос. – Суми: Еллада-S, 2015. – 304 с.

У монографії досліджується конституційно-правовий статус глави держави крізь призму єдності його структурної, функціональної та організаційної складової, а також висвітлюється історія становлення і розвитку інституту глави держави в світі. Значна увага приділяється механізму держави в контексті його структурного та функціонально-технологічного вимірів.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, а також на окремих громадян, хто цікавиться проблемами, пов'язаними з інститутом глави держави та з його роллю у процесах становлення і розвитку державності.

ISBN 978-966-1684-57-6

УДК 342.51-057.341(477)
ББК 67.9(4Укр)400.6

© Сухонос В.В.

*Світлій пам'яті людини, яка любила мене,
незважаючи ні на що – моїй мамі
Сухонос Тамарі Анатоліївні
присвячується.*

ПЕРЕДМОВА

Відповідно до ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Однак нормальне функціонування державної влади неможливе без єдності та взаємодії її гілок. Важливим елементом у сфері забезпечення такої взаємодії є глава нашої держави – Президент України.

Запропоновані конституційні зміни, які покликані забезпечити реалізацію в нашій державі процесів децентралізації, піднімають на порядок денний питання реформування й конституційно-правового статусу глави держави. В результаті цього, під впливом європейських демократичних інституцій і традицій, змінюватиметься його місце і роль в системі інших державних органів. В Україні інститут глави держави як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина набуває практично доленосного характеру.

Оновлення конституційно-правового статусу глави держави вимагає нових підходів до визначення його місця в системі органів держави. З огляду на це актуальною є проблема удосконалення процесу виборів президента та корегування його функцій в умовах децентралізації. Вирішити цю проблему лише за допомогою інтуїції неможливо. Необхідним стає науковий підхід, який за допомогою емпіричного аналізу дозволить привести конституційно-правовий статус Президента України до рівня найвищих європейських стандартів.

Пропонована монографія підготовлена досвідченим теоретиком державознавства. Вона сприятиме підвищенню рівня теоретичного матеріалу для вдосконалення не лише конституційно-правового статусу Президента України, а й усього механізму нашої держави.

Ю. С. Шемшученко
Академік НАН України
Академік НАПрН України
Доктор юридичних наук, професор

ВСТУП

Кардинальні зміни у формі правління 2010–2013 рр. та розвиток конституційного процесу на сучасному етапі в Україні зумовили черговий «виток» розвитку вітчизняного державного механізму. Значною частиною цих змін є створення Конституційної комісії, покликаної підготувати зміни до Основного Закону, включаючи питання організації та діяльності органів державної влади, в тому числі й інституту глави держави в умовах децентралізації.

При цьому слід пам'ятати, що будь-які спроби механічного копіювання зарубіжних моделей організації державної влади, включаючи інститут глави держави, без належного наукового обґрунтування, врахування національного досвіду державного будівництва і критичної оцінки власних можливостей при забезпеченні побудови суверенної і незалежної, демократичної, правової та соціальної держави, призведуть до виникнення проблем у функціонуванні системи органів державної влади в Україні. Це викликає необхідність дослідження інституту глави держави, його конституційно-правового статусу як в Україні, так і в інших державах.

Численні дискусії про місце і роль глави держави у державному механізмі України показали, що конституційна реформа, яка проводиться в Україні вже тривалий час, набула перманентності і потребує свого завершення. Ця обставина вимагає від науковців якісно нових підходів та теоретичних розробок вказаної проблеми. Це свого часу актуалізувалося роботою Конституційної Асамблеї, покликаної підготувати зміни до Конституції України, включаючи питання чіткого визначення функції кожного з державних органів. Утім процес не було завершено.

Сучасне реформування Конституції створює можливість внесення коректив в організацію та діяльність як Президента України, так і структурних елементів механізму реалізації ним своїх повноважень.

Актуальність дослідження шляхів реформування інституту глави держави підтверджується перш за все необхідністю приведення його у відповідність з об'єктивними вимогами, які висува-

ються до нього у зв'язку з докорінними змінами у державному житті України, а також виникають у зв'язку з початком реалізації процесів децентралізації.

У зв'язку з цим головною метою наукових досліджень має стати визначення місця й ролі глави держави у державному апараті, правової природи його функцій та формування адекватної вітчизняним реаліям конституційної моделі інституту глави держави в Україні. Вирішення цих завдань вимагає не тільки порівняльного наукового аналізу існуючих у світі конституцій, а й теоретичного пошуку розв'язання означених завдань.

Концептуальні засади, напрямки і тенденції розвитку окремих інститутів механізму держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових семінарів та круглих столів протягом останніх років. Різні аспекти інституту глави держави та створюваних ним консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб досліджували українські вчені В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Барабаш, Ф. Бурчак, Ф. Веніславський, Н. Воротіна, В. Головатенко, Р. Гринюк, В. Денисов, В. Долежан, О. Дубина, М. Козюбра, В. Колесник, А. Колодій, Ю. Коломієць, Т. Костецька, Л. Кривенко, Є. Кубко, І. Куян, В. Лемак, О. Марцеляк, О. Мироненко, Г. Мурашин, Є. Назаренко, Н. Нижник, В. Опришко, Н. Плахотнюк, В. Погорілко, І. Процюк, С. Серьогіна, В. Сіренко, О. Скакун, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Стасюк, Є. Тихонова, М. Ткачук, Ю. Тодика, В. Федоренко, М. Цвік, В. Шаповал, В. Шатіло, Ю. Шемшученко, В. Шувалова, О. Ющик, В. Яворський та інші.

Проблеми ж трансформації держави в демократичну, правову, соціальну, а також роль інституту глави держави в процесі цих перетворень аналізували у своїх працях правознавці з Росії та інших країн СНД – Ю. Аганов, М. Байтін, Є. Баталов, С. Березка, Г. Василевич, І. Волошенко, Е. Георгіян, І. Горнак, Д. Горовцов, О. Дербин, Д. Златопольський, В. Кайнов, В. Корельський, Н. Колобаєва, В. Маклаков, В. Маліновський, Є. Матусевич, О. Миронов, Р. Мухаєв, О. Осавелюк, Л. Окуньков, С. Паречина, В. Прокошин, В. Реут,

М. Сахаров, Ю. Скуратов, В. Суворов, А. Султанов, А. Тиковенко, І. Хутинаєв, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

Дослідження сучасних вітчизняних і російських науковців ґрунтуються на фундаменті, сформованому російською дореволюційною та радянською правовою наукою. Проблема інституту глави держави свого часу присвятили свої роботи такі дослідники як О. Алексєєв, В. Гессен, О. Градовський, В. Грибовський, А. Єлістратов, М. Коркунов, М. Лазаревський, П. Міжуєв, Л. Тихомиров, Б. Чичерін та ін. Радянська доктрина дослідження цієї проблеми здебільшого зводилась до критики інституту одноосібного глави держави. Проте деякі вчені все ж таки змогли приділити йому увагу. Серед них слід назвати Б. Лазарева, А. Мішина, С. Камінського, З. Черніловського та ін.

Серед теоретиків західного зарубіжжя гносеологічні, онтологічні та інші проблеми інституту глави держави досліджували такі відомі вчені як Р. Агранофф, Т. Адорно, Ф. Ардан, Р. Арон, Дж. Барбер, В. Бернхем, Дж. Блум, Р. Броди, Ч. Вайз, А. Валанзуала, С. Валанзуала, Л. Готроп, Д. Л. Горовіц, М. Дебре, А. Демішель, М. Дюверже, Р. Елліс, А. Есмен, Б. Келлерман, Т. С. Кілер, Е. Корвін, Б. Ларрі, Х. Дж. Лінц, С. Лорті, Х. Меллер, С. Мілкіс, Р. Нойштадт, Л. Ольсон, Т. Петерсон, М. Пікемаль, Ф. Платон, С. Сковронек, М. Стукі, Ф. Табіо, А. де Токвіль, Ф. Фрейдел, С. Хесс, С. Холмс, П. Шейн, А. Шлезінгер, М. Шугарт та ін.

Не применшуючи значущості доробку вищезгаданих науковців, слід визнати, що в Україні відсутні фундаментальні дослідження інституту глави держави, на основі яких можна було б опрацювати новітню методологію і практику формування і функціонування інституту глави держави, не кажучи вже про дослідження зарубіжними вченими інституту глави держави в Україні.

Саме тому метою цього дослідження є аналіз конституційно-правового статусу глави держави як важливої складової державного механізму, правової природи цього інституту, характеристика існуючих його моделей на основі аналізу чинного українського та зарубіжного законодавства, а також праць вітчизняних та зарубіжних науковців.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- охарактеризувати державні організації як структурні елементи державного механізму;
- здійснити аналіз державних технологій як функціональну специфіку механізму держави;
- сформулювати авторське розуміння інституту глави держави та охарактеризувати його сутність;
- проаналізувати історичні передумови становлення інституту глави держави в світі, охарактеризувати його історичний розвиток;
- розкрити організаційний аспект конституційно-правового статусу глави держави в контексті одержання влади та припинення повноважень і відповідальності;
- визначити місце глави держави в системі інших органів державної влади;
- дати функціональну характеристику конституційно-правового статусу глави держави, охарактеризувати її у контексті співвідношення з функціями держави, а також здійснити класифікацію функцій глави держави за різними параметрами;

На завершення хотілося б подякувати науковому редактору та рецензентам, які неодноразово читали текст під час підготовки монографії до друку, всіх, хто сприяв її виходу своїми цінними порадами і критичними зауваженнями, що дало можливість більш чітко окреслити авторську позицію та посилити аргументацію окремих положень, а також надати праці логічної послідовності, а висновкам – завершеної форми.

Особлива вдячність – за написану передмову – доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії наук України, академіку Національної академії правових наук України Юрію Сергійовичу Шемшученку.

РОЗДІЛ 1

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ

1.1 Механізм держави: структурна характеристика

Кожна держава повинна мати свою мету. Філософія держави як частина загального державознавства, що досліджує сенс держави, її сутність, поняття, підстави та місце у світі, її цінність та значущість, а також роль у житті людини і суспільства, у долі народів і людства, виділяє три групи теорій про цілі і завдання держави: етатистські, соціумні та цивілітарні.

Теорії етатистського¹ спрямування передбачають забезпечення інтересів держави як головний критерій її успіху. Загалом можна виділити такі теорії етатизму: теорія тоталітарної держави, теорія корпоративної держави і теорія регулярної держави.

Ідея останньої була створена видатними філософами Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, Х. Вольфом та Г. Лейбніцем. З їхньої точки зору, для гарного життя досить було б запровадити «гарні» урядові установи. Х. Вольф з цього приводу писав: «Уряд повинен мати право й обов'язок змушувати кожного до роботи, встановлювати заробітну платню і ціну товарів, піклуватись про влаштування гарних вулиць, міцних і гарних будинків, насолоджувати зір обивателів картинами, що радують око, а вуха – музикою, співом птахів і дзюрчанням води, сприяти суспільним розвагам театральними виставами й іншими видовищами, захочувати поезію, піклуватись про шкільне виховання дітей, спостерігати за тим, щоб дорослі піддані старалися бути чесними і благочестивими» [24, с. 399]. Піддані ж «...повинні охоче робити те, що влада вважає за потрібне для загального блага» [24, с. 399]. Ідеї «регулярної держави» були багато у чому реалізовані російським імператором Петром I.

¹ Від *фр.* Etat – держава.

У ХХ ст. етатистські теорії набули «другого дихання» в рамках теорій тоталітарної та корпоративної держав.

І хоча спочатку термін «тоталітаризм» вживався в негативному сенсі², проте вже у 1926 р. його почали використовувати політики і філософи, які сповідували інші погляди. Так, у 1926 р. італійський філософ Дж. Джентиле обґрунтував необхідність побудови в Італії фашистської тоталітарної держави. Лідер італійських фашистів Б. Муссоліні визначав тоталітаризм як суспільство, у якому головна державна ідеологія здійснює вирішальний вплив на громадян. При цьому сама ідея тоталітаризму вбачає в державі суспільний ідеал.

Так, у 1932 р. у своїй «Доктрині фашизму» Б. Муссоліні писав, що «фашистська концепція життя підкреслює значення Держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки його інтереси співпадають з інтересами Держави, котра уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності» [161, с. 237].

При цьому Дж. Джентиле та Б. Муссоліні вважали, що саме розвиток комунікаційних технологій веде до безперервного удосконалення пропаганди, наслідком чого є неминуха еволюція суспільства у бік тоталітаризму.

На відміну від тоталітаризму, ідея корпоративної держави стала результатом розвитку теорії «солідаризму» Л. Дюгі, котрий розглядав державу як «працюючу корпорацію», що є сукупністю публічних служб, яка обслуговує усе суспільство, «усю націю». Дюгі вважав, що корпоративна держава прийде на зміну державі як «публічній владі», оскільки її створення спрямовується на подолання класових антагонізмів та ліквідацію класів взагалі. Замість класів прибічниками цієї теорії запроваджувалось поняття «корпорацій», за допомогою яких реалізується співробітництво «праці й капіталу»: кожна корпорація реалізує свою соціальну функцію, а підприємець в «корпорації» є не «експлуататором», а «лідером індустрії».

² Зокрема, відомо, що вперше він був використаний італійським мислителем-антифашистом Дж. Амендолою.

Найбільш повно ідеї корпоративної держави були реалізовані в рамках фашистської Італії, франкістської Іспанії, салазарівської Португалії та, почасти, нацистській Німеччині.

Так, зокрема, ст. XIII іспанської «Хартії труда» від 9 березня 1938 р. закріплювала наступне:

1. Державна система націонал-синдикалізму буде надихатися принципами Єдності, Тоталітаризму та Ієрархії.

2. Усі елементи економіки будуть охоплені – за галузями виробництва чи обслуговування – вертикальними синдикатами. Особи вільних професій та технічних спеціальностей будуть організовуватись аналогічним чином відповідно до встановлених законів.

3. Вертикальний синдикат є корпорацією публічного права, котра конститується як єдиний організм, що об'єднує в єдине ціле усі елементи, зайняті в економічному процесі всередині певної галузі виробництва чи обслуговування, і будується ієрархічно під керівництвом Держави.

4. Керівні пости у синдикаті обов'язково будуть займати члени «Іспанської фаланги традиціоналістів та хунт націонал-синдикалістського наступу».

5. Вертикальний синдикат є зряддям на службі у Держави; економічна політика Держави реалізується насамперед через синдикати. Синдикати повинні розглядати проблеми виробництва та вносити пропозиції щодо їх вирішення, підкорюючи ці пропозиції національним інтересам. Вертикальний синдикат має право втручатися через спеціальні органи в питання регулювання, охорони та дотримання умов праці.

6. Вертикальний синдикат може створювати, утримувати або фінансувати установи дослідницького характеру, моральної, фізичної та професійної освіти, самозабезпечення та піклування, а також соціальні установи, які можуть викликати зацікавленість для різних елементів виробництва.

7. Синдикати створюють бюро найму для надання трудящим роботи відповідно до їх здібностей та заслуг.

8. До функцій синдикатів належить надання Державі відомостей, необхідних для укладення статистики виробництва.

9. Закон про синдикати визначить форму включення до цієї нової системи існуючих нині економічних та професійних асоціацій [102, с. 506–507].

На відміну від етатистських, теорії соціумного³ спрямування віддавали перевагу інтересам суспільства (народу).

Проте внаслідок того, що суспільством (чи народом) визначалася лише якась частина населення країни, фактично ця група теорій відстоювала ідеї соціального протистояння і нерівності.

Найбільш відомими серед них були теорії расової та класової держави.

Теорія расової держави виникла як результат нацистської расової доктрини, згідно з якою усе людство ділилося на раси і головне завдання держави полягало у проведенні расової селекції.

Зокрема, пропонувалося здійснити «модернізацію» усїєї білої раси, а в перспективі – й усього людства. При цьому передбачалося радикальне збільшення кількості так званих «нордичних» арійців⁴, яких нацисти визнавали як «оберменші» та аналогічне зменшення кількості представників інших рас: «кельтської»⁵ та «гунської»⁶, яких нацисти визначали як «унтерменші». Щодо інших рас⁷, то нацисти вважали, що більшість з них слід або знищити повністю⁸, або знищити як образ життя⁹, або не давати жодного шансу для розвитку¹⁰ (рис. 1.1).

При цьому в рамках збільшення «нордичної раси» було розгорнуто культ «істинних арійців», а їхнє виховання розпочиналося від самого народження. Саме цьому повинно бути підкорено як шлюбно-сімейне, так і цивільне законодавство.

³ Соціум – суспільство.

⁴ Німців, скандинавів, нормандців, фризів.

⁵ Французів.

⁶ Слов'ян.

⁷ Чорношкірих, семітів.

⁸ Зокрема євреїв вони вважали *нелюддю*, яка підлягала повному знищенню.

⁹ Циган, яких нацисти визнавали *напівлюдьми*, слід знищувати як представників кочового способу життя.

¹⁰ Чорношкірих нацисти також визнавали *напівлюдьми*.

Щодо представників інших «рас», то скорочення їхньої чисельності повинно було здійснюватись виключно шляхом створення напіврабських умов праці та тяжких умов життя. При цьому росіяни, українці та білоруси повинні були бути відтіснені на схід – за Дніпро та Волгу для того, щоб «розчистити» життєвий простір для «нордичних аріїв».

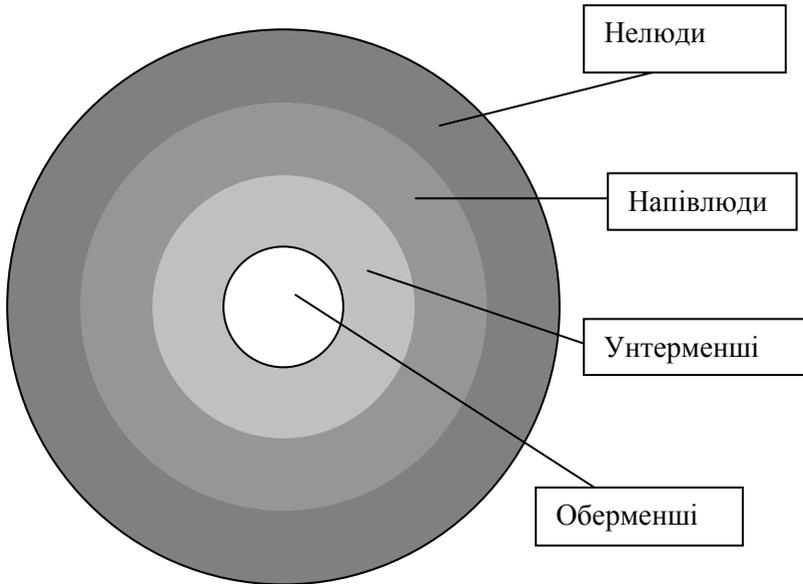


Рис. 1.1 – Соціум з нацистської точки зору

Під усе це було закладено певне ідеологічне підґрунтя. Зокрема, говорячи про мету держави, лідер та ідеолог націонал-соціалізму¹¹ А. Гітлер писав: «Держава є засіб до мети. Її власна мета полягає у збереженні та в подальшому розвитку колективу фізично і морально однакових людських істот. Це збереження відноситься насамперед лише до того ядра, котре дійсно належить до даної раси

¹¹ Інша назва – нацизм.

і забезпечує їй розвиток тих сил, що закладені у цій расі. Частина цього ядра буде забезпечувати збереження фізичного життя, а інша частина – сприяти подальшому духовному розвитку. Насправді ж одна частина створює передумови, необхідні для іншої.

Держава, що не слугує цій меті, є якоюсь огидною і приреченою на загибель. Сам факт її існування ще нічого не доводить. Адже ніхто не скаже, що успіх зграї флібустьєрів може виправдати розбійництво як інститут.

...Найвищою метою дійсно народної держави повинно стати піклування про збереження того расового ядра, котре лише й спроможне створити культуру, подарувати людству красу, гідність і все високе. Ми, арійці, розуміємо під державою лише живий організм раси, що не лише забезпечує саме існування цієї раси, але й забезпечує їй також можливість подальшого більш високого розвитку всіх закладених в ній здібностей до ступеня найвищої свободи» [39, с. 328–329].

На противагу цьому, прихильники теорії класової держави (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.) вважали, що будь-яка держава за своєю сутністю є диктатурою пануючого класу.

«Згідно з Марксом, – підкреслював В. Ленін, – держава є органом класового панування, органом пригноблення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює та зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів» [140, с. 7].

Панівний клас при цьому за допомогою державного апарату закріплює виробничі відносини, засновані на приватній власності і тримає у покорі експлуатовані маси народу, а також здійснює політичне управління суспільством.

З точки зору прибічників теорії «класової держави», сутність держави найбільш чітко виявляється у тому, кому і в інтересах якого класу служить апарат примусу і проти якого класу його спрямовано.

Крім того, класова сутність держави конкретизується в її функціях та виявляється у діяльності державного механізму. При цьому держава, реалізуючи свої функції, вирішує завдання, що стоять перед нею на певному етапі розвитку даного класового суспільства.

Що ж стосується теорій цивілітарного¹² спрямування, то вони віддають перевагу інтересам громадянина. До таких теорій, зокрема, належать теорія держави загального благоденства, теорія соціальної держави і теорія народної держави.

Теорія держави загального благоденства виникла як відповідь на кризу 1929–33 рр., яка змусила суспільство відмовитись від ліберальних поглядів на державу як на своєрідного «нічного сторожа», що не втручається у суспільне життя, окрім випадків правопорушень.

Стало очевидним, що ринкова стихія не в змозі бути ефективним регулятором. Саме необхідність покладення на державу завдання стати регулятором економічних відносин і викликала до життя концепцію держави загального благоденства.

Її основи сформулював в 30-ті роки Дж. М. Кейнс, який, зокрема, в своїй знаменитій праці «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей» наголосив на необхідності держави втручатися в економічні процеси: «Я розраховую на те, що держава, яка в змозі зважити граничну ефективність капітальних благ з точки зору тривалих перспектив і на основі спільних соціальних вигод, буде брати на себе все більшу відповідальність за пряму організацію інвестицій» [93].

Згодом ці ідеї були розвинуті в працях, авторами яких були Д. Мюрдаль, А. Пігу, К. Боулдинг, В. Мунд, Дж. Стречі та ін.

Їхні погляди полягали в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство усім. Базою цієї теорії послужили безумовні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія підкреслювала цінність кожної людської особистості і ставила її інтереси в основу діяльності держави.

Прихильники цієї теорії вважали, що репресивно-каральні функції держави відмирають за рахунок розширення соціально-економічних функцій: державного регулювання економіки, соціальних

¹² Від лат. *civilatas* – громадянин.

послуг (культурно-освітня функція, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо).

Своє соціальне призначення така держава реалізує шляхом:

- націоналізації найважливіших галузей промисловості;
- впливу на ринок шляхом політики цін, державних замовлень, інвестицій, кредитної політики тощо;
- проектування соціально-економічного розвитку;
- здійснення широкої політики соціальних послуг, соціального страхування і забезпечення, підтримки високого рівня законності, допомога малозабезпеченим верствам населення;
- захисту працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

Позитивним у теорії держави загального благоденства було те, що вона обґрунтовувала пріоритет загальнолюдських цінностей, інтереси та права людини. Її ж недоліком було те, що «загальне благоденство» забезпечувалося за рахунок перенесення центру експлуатації на напівколоніальні держави та на держави, що розвиваються, рівень життя населення в яких є досить низьким, а його значна частина живе на рівні злидарства.

Достатньо близькою до теорії держави загального благоденства є теорія соціальної держави.

Вперше поняття «соціальна держава» ввів німецький державознавець Х. Хеллер. Потім прихильниками цієї теорії стали Дж. Роулз, К. Арндт, Д. Клінк, К. Хессе, Х. Цахер, Г. Хартвих та ін.

Основною причиною соціальних конфліктів, з точки зору теорії соціальної держави, є розрив у рівні прибутків. Високою є питома вага населення, що проживає нижче рівня бідності. Для досягнення соціальної гармонії держава разом із профспілками здійснює перерозподіл прибутків населення від багатих та середніх верств до незаможних.

Як зазначає один з основоположників теорії соціальної держави Х. Цахер, термін «соціальна» означає, що держава несе відповідальність за існування суспільства [9, с. 271]. Це держава, яка допомагає слабким і намагається впливати на розподіл матеріальних благ у дусі справедливості, щоб забезпечити кожній людині

гідне її існування. Суттєве уточнення у визначення зазначеного терміну вніс Г. Хартвих: «Соціальна держава означає державу, яка отримала можливість на правовій основі розв'язувати завдання планування, поділу, організації індивідуального та соціального життя» [9, с. 272].

В Україні детальний аналіз ідеї соціальної держави здійснювали В. Бабкін, О. Скрипнюк, В. Сіренко та інші вчені.

Зокрема, доктор юридичних наук В. Бабкін, досліджуючи сутність соціальної держави, свого часу зазначав, що вона «...покликана реалізовувати свої функції шляхом створення соціальних програм, спрямованих на досягнення благополуччя громадян і суспільства, забезпечення гідного життя та вільного розвитку людини» [10, с. 5]. Практично аналогічної точки зору дотримується й доктор юридичних наук О. Скрипнюк, наголошуючи, що засаднича мета соціальної держави «...сформульована як забезпечення гідного існування всіх громадян» [217, с. 213].

Окрему увагу соціальній державі приділив і доктор юридичних наук В. Сіренко, який наголосив, що соціальна держава бере на себе «...обов'язок здійснювати політику, спрямовану на забезпечення певного рівня добробуту усіх своїх громадян, підтримку соціально слабких верств населення, на затвердження у суспільстві соціальної справедливості» [214, с. 240].

В Росії великими прихильниками соціальної держави виступали О. Лукашева та В. Четвернин.

Зокрема, останній свого часу вказував на те, що «у соціальній державі влада максимально втручається у життєдіяльність підвладних (в сучасній державі «максимально» означає – доти, поки таке втручання не порушує природні права і свободи людини і громадянина), надає усі можливі соціальні послуги, причому неіснуючим – безоплатно (за рахунок перерозподілу національного прибутку)» [193, с. 538]. Розглядаючи соціальну державу як етап розвитку правової держави, дослідник зазначає: «Класична (ліберальна) правова держава як ідеальний тип відповідає розвиненому індустріальному суспільству. Постіндустріальному суспільству відповідає соціальна правова держава» [193, с. 637].

На специфіку соціальної держави ФРН свого часу звертала увагу й доктор юридичних наук О. Лукашева, наголошуючи на тому, що в Німеччині соціальні функції держави стали складатися вже у перші повоєнні роки, коли були залучені інституціональні структури, які своїм корінням сягають традицій минулого та орієнтуються на відновлення інститутів соціальної політики періоду бісмарківської імперії. Це стосувалося, перш за все, відносин у сфері житла та охорони здоров'я» [193, с. 702].

Третьою теорією цивілітарного спрямування є теорія народної держави, яка здатна забезпечити усім членам суспільства відносно високий рівень життя, справедливий розподіл ресурсів та ліквідацію соціальної нерівності. З точки зору прихильників цієї теорії, все це ставало можливим завдяки досягненням науково-технічної революції та модернізації системи управління, яка ефективно реагувала на потреби населення, що постійно змінювались. Одним із прихильників цієї теорії був професор Дж. Гелбрейт, який, зокрема, зазначав, що заклик, «щоб держава виступала гарантом дорогого технічного прогресу, виникає з бажання виключити будь-яку загрозу мінімальному рівню прибутків» [51, с. 247–248]. Водночас мислитель наголошував: «Ніщо так не збільшить майбутній прибуток і продуктивність, та й зростання економіки взагалі так, як освіта» [37, с. 64].

Інші дослідники – професор соціології та професор міського і регіонального планування Каліфорнійського університету М. Кастельс (США) і професор університету Гельсінкі (Фінляндія) П. Хіманен, досліджуючи фінську модель інформаційного суспільства, звернули увагу на той факт, що у Фінляндії «між інформаційною економікою та державою добробуту існує декілька важливих зв'язків. По-перше, фінське інформаційне суспільство створює фінансову основу держави добробуту. Без податкових надходжень суспільство не змогло б фінансувати державу добробуту. А без зростання продуктивності податки виявилися б надто високими, щоб бути прийнятними для людей» [269, с. 100]. З іншого боку, високий рівень освіти впливає «на розвиток інженерної справи, створює кадрову базу для інновацій» [269, с. 87]. Річ у тому, що фінська «держава добробуту включає в себе абсолютно безоплатну

державну освіту, починаючи з дитсадка і закінчуючи університетською освітою (за одним із самих високих у світі показників прийому до вищих навчальних закладів), загальне медичне страхування (надається як право, що обумовлене громадянством) та систему щедрих соціальних виплат із загальним страхуванням старості та на випадок втрати роботи» [269, с. 20].

Свого часу «за допомогою державної політики, реструктуризації корпорацій і поодиноких винахідників, які поклалися на державу добробуту» [269, с. 21], Фінляндія змогла подолати економічну кризу 1990–1993 рр.

Таким чином, можна вважати, що у Фінляндії реалізована саме ідея «народної держави».

Якою ж державою за метою встановлення є Україна? Відповідно до ст. 1 Конституції «Україна є ...соціальна держава» [126]. Це фактично означає, що вона повинна здійснювати політику, спрямовану на забезпечення певного рівня добробуту усіх своїх громадян за рахунок перерозподілу національного прибутку.

Для досягнення цієї мети держава повинна виконати низку стратегічних і тактичних завдань, задля чого відбувається її наділення відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями.

Для реалізації означених функцій держави необхідно створити певний механізм. Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і прямим. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підлаштовуватися до її функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві панують функції, що впливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

У науковій літературі вже розглядалися різні тлумачення державного механізму, аналізувалися його організаційна та структурно-функціональна складова, принципи побудови. Однак, як свого часу зазначав професор В. Сухонос, «проблема єдиного визначення у вітчизняній юридичній науці до цього часу не розв'язана».

На його думку, дискусія про точність формулювань цього поняття розпочалася в середині минулого століття [235, с. 9], проте вперше поняття «механізм держави» було вжите десь наприкінці XIX ст. Відомий російський правознавець Ф. Кокошкін наголошував на існуванні такого собі «механізму державної влади» [96, с. 14]. М. Лазаревський уживав термін «державний механізм», ототожнюючи його з «урядовим механізмом», під яким він розумів «визначення усієї тієї діяльності окремих осіб і установ, усіх юридично організованих верств, які в сукупності служать цілям державного управління» [138, с. 288]. Радянська юриспруденція, в рамках своєрідного «наївного соціологізування» [245, с. 105] сприйняла цей термін, додавши до нього певний елемент механіцизму. Тоді ж механізм держави став ототожнюватись із державним апаратом. Суть цього кроку свого часу пояснив Й. Сталін: «У політичній сфері для того, щоб реалізувати керівний потенціал авангарду класу, тобто партії, необхідно, щоб партія втілилась в широкую мережу безпартійних класових апаратів, що є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою владу робочому класу, а робочий клас з розпорошеної маси перетворюється на армію партії» [223, с. 198].

Як ми бачимо, Й. Сталін цією фразою відобразив існуючу традицію, яка нараховує не одне століття. Зокрема, ще у XVIII ст. у листуванні з Петром I відомий німецький філософ Г. В. Лейбніц писав: «Досвід достатньо показав, що державу можна привести у квітучий стан лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години» [24, с. 399]. Як ми бачимо, філософ висловив домінуючий настрій XVII ст., який ототожнював механіку Левіафана Т. Гоббса з небесною механікою І. Ньютона.

В СРСР же категорія «механізм держави» стає сталим поняттям приблизно в 1948 р. Саме з цього часу вона повністю затвердилася в радянській юриспруденції. Водночас за кордоном категорія «меха-

нізм держави» також набуває певного поширення. Зокрема, досить широко щодо механізму держави використовується термін «device»¹³.

Саме такий механіцизм дозволяє розглядати механізм держави як «безкінечну кількість шурупів та гвинтів», за якими дослідники прагнуть «судити про ціле – про саму машину» [80, с. 26].

У даному випадку ми розглядаємо механізм держави в контексті його структури – своєрідних «шурупів та гвинтів».

Які ж це «шурупи і гвинти»?

Окремі правознавці розглядають державний механізм як «сукупність органів, що здійснюють управління суспільством та реалізують основні напрямки державної діяльності». При цьому до державного механізму входять законодавчі, судові та інші органи, а також силові структури, які у випадку необхідності можуть вдатися до заходів примусу (армія, внутрішні війська, тюрми та ін.) [169, с. 37].

Цю ж позицію поділяє, зокрема, відомий російський правознавець Т. Радько [196, с. 11].

З іншого боку, окремі дослідники права акцентують нашу увагу на тому, що до структури державного механізму включаються державні органи та державні установи. Зокрема, на їхню думку, механізм держави – це «система спеціальних органів і установ, за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством та захист його основних інтересів» [275, с. 132].

Проте вважаємо ототожнення структури державного механізму лише з державними установами і органами, а особливо з органами, істотно її збіднює. Саме тому структура державного механізму складається з державних органів (реалізують усі функції держави, будучи наділеними владними повноваженнями), державних установ (реалізують соціально-культурні функції держави, хоча й не мають державно-владних повноважень) і державних підприємств (реалізують економічну та пов'язані з нею функції держави і, знову ж таки, не наділені владою). Можна дати й інші визначення.

¹³ Механізм, пристосування, апарат.

Державне підприємство – це заснований на державній власності самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку.

Державна установа – це структурний елемент механізму держави, що не має владних повноважень, але виконує загальносоціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. До державних установ належать державні школи, лікарні та ін.

Щодо державного органу, то під ним розуміється структурно організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави.

Державному органу притаманна низка ознак.

Орган держави – частина єдиного механізму держави, яка міцно пов'язана з іншими. Пам'ятаєте, у к/ф «Втікач»¹⁴ з Гарісоном Фордом у головній ролі, коли його герой втікає з в'язниці, його переслідує герой Томі Лі Джонса – судовий виконавець. В цьому й полягає єдність механізму держави: суддя (судова влада) виносить вирок, а судовий виконавець (виконавча влада) його виконує.

Орган держави складається з державних службовців, тобто осіб, що згідно зі ст. 1 Закону України від 16 грудня 1993 р. «Про державну службу» «...займають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів» [157, с. 401]. Під посадою розуміється «...визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень» [157, с. 401–402].

Ефективність державної служби визначає ефективність самого державного апарату. Зокрема, як відомо, одним із принципів державної служби Сінгапуру є здатність до реформування, що полягає

¹⁴ The Fugitive – к/ф режисера Ендрю Девіса. Вийшов у 1993 р.

в безперервному проведенні державною службою реформ з метою поліпшення її діяльності. Старші посадові особи уважно стежать за тенденціями і нововведеннями в галузі державного управління, що з'являються в розвинених країнах світу, аналізують їх і впроваджують, з урахуванням політичних, економічних, соціальних параметрів країни, найефективніші ідеї та методи. Державні службовці вищого рівня ставлять на перше місце необхідність реформування світогляду чиновників до сприйняття реформ, зацікавивши їх у змінах і в досягненні поставлених цілей. Тільки після цього можна переходити до реформування державної служби. При цьому не слід забувати, що лише постановка цілей не дасть результатів без постійного моніторингу процесу змін.

Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо. Наприклад, в міністерстві внутрішніх справ є управління карного розшуку, паспортний відділ тощо.

В органі держави є компетенція – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, що дозволяє державним органам виконувати функції держави. Згідно з Законом України від 16 грудня 1993 р. «Про державну службу» до основних обов'язків належить додержання Конституції України, збереження державної таємниці тощо (ст. 10). Державні службовці мають право на оплату праці залежно від посади, на безпристрасне службове розслідування, яке може довести невинуватість державного службовця тощо. Крім того, є ще безпосередні права й обов'язки: наприклад, право народного депутата на депутатський запит.

Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їхнє виконання. Такими правовими актами є нормативно-правові акти (наприклад, закони) і разові правові акти (укази президента про помилування тощо).

Для здійснення своєї компетенції орган держави має свою матеріальну базу (будинки, споруди, автомобілі тощо) і фінансується з бюджету. При цьому існують досить цікаві моделі фінансування державних органів і службовців.

Як приклад можна знову згадати Сінгапур, де, за словами Лі Куан Ю, з 1994 р. розпочалося створення системи, згідно з якою «перегляд жалування міністрів, суддів і високопосадовців став би автоматичним і прив'язаним до суми податків на прибутки, що сплачуються приватним сектором» [144, с. 164]. При цьому, за його словами, «ця формула не означає щорічного автоматичного збільшення жалування, тому що прибутки приватного сектора то підвищуються, то знижуються. Коли у 1995 р. прибутки у приватному секторі знизилися, у 1997 р. було, відповідно, зменшене жалування усіх міністрів та високопосадовців» [144, с. 165]. Зараз оклади високопосадовців країни вираховуються залежно від середніх статків у бізнесі і доходять до 20-25 тис. дол. на місяць. Логіка вирішення даних проблем виявилася досить простою. Політичні лідери і посадові особи мають право отримувати адекватну винагороду залежно від важливості їх посади та отриманих результатів. Їхні прибутки повинні бути порівнянні із заробітною платою керівників відповідного рівня в інших сферах діяльності. Це обов'язкові умови чесного, непідкупного та ефективного уряду.

Тому, у міру поліпшення економічної ситуації і виходу країни на стійкі темпи розвитку, зарплата службовців стала збільшуватися через кожні кілька років, а постійне зростання економіки на 7–10 % на рік протягом кількох десятиліть дозволило перейти на нову систему оплати праці. Вона автоматично пов'язує платню службовців із заробітною платою працівників порівнянного рангу в приватному секторі, збільшуючи або зменшуючи її залежно від доходів підприємців. Заробітна плата представників держсектора встановлена на рівні 2/3 доходу працівників приватного сектора. Крім того, як «бонус» за ефективну роботу чиновники можуть отримати значний «національний бонус», який призначається за результатами оцінки чотирьох показників по завершенні року (зростання реальних медіанних доходів у країні, зростання реальних доходів нижньої 20-персентильної групи, рівня безробіття і реального зростання ВВП).

Орган держави активно бере участь у реалізації функцій держави. Наприклад, прокуратура України реалізує охоронну

функцію держави, здійснюючи від її імені «нагляд за дотриманням чинних на її території законів» [238, с. 128].

Саме державні органи утворюють державний апарат. Структура державного апарату досить мінлива, проте, на думку переважної більшості дослідників, до них обов'язково включаються органи управління і примусу.

До органів управління належать: вищі органи держави (представницькі, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми, губернатори, голови адміністрацій, місцеві ради народних депутатів тощо).

До органів примусу належать: органи правопорядку, суд, прокуратура, а також силові структури (армія, поліція, розвідка). Останні виконують рішення вищих органів держави, використовуючи в тому числі і методи примусу.

Загалом же органи держави класифікуються за різними ознаками: способом виникнення, обсягом владних повноважень, широтою компетенції, способом формування, порядком прийняття рішення і принципом поділу влади.

При цьому *за способом виникнення* органи держави можуть бути первинними і похідними. Первинні органи виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави). Народ безпосередньо обирає органи народного представництва (парламент, Верховна Рада України тощо) або главу держави (президента). Монарх же здобуває трон, успадковуючи його безпосередньо від своїх предків. На противагу цьому похідні органи створюються первинними. До похідних органів належать прокуратура, уряд тощо. Уряд в Україні (Кабінет Міністрів України) формується спільно Верховною Радою України та Президентом України.

Похідним органом є й прокуратура. За чинним українським законодавством прокуратура «являє собою єдину централізовану систему органів, які разом з іншими функціями ще продовжують здійснювати нагляд за додержанням та правильним застосуванням законів» [194, с. 16].

Історія прокуратури на території сучасної України фактично розпочалася у 1722 р., коли перший російський імператор вирішив створити свосередній наглядовий орган, який повинен був забезпечувати «втління у життя економічних, соціальних і політичних реформ царя всупереч прихованому, а часто навіть відкритому опору місцевих органів» [234, с. 8]. Цим органом і стала прокуратура.

Проте подальший розвиток російського державного механізму врешті-решт призвів до колосального сплеску корупції. Зокрема поширилося хабарництво суддів, яке «стимулювалося» їхньою майже «жебрацькою» зарплатою, а також свавілля генерал-губернаторів. Це призвело у 1864 р. до проведення судової реформи, яка, хоча й модернізувала російський державний апарат, проте значно скоротила роль прокуратури як «ока государева» [237, с. 12–16].

Після приходу до влади більшовиків прокуратура стала загальним наглядовим органом. Ця функція стала притаманною для неї і після отримання Україною незалежності.

За обсягом владних повноважень органи держави можуть бути вищими, центральними, місцевими і міжтериторіальними. Вищі органи поширюють державну владу загалом на територію всієї держави. Так, влада Президента України поширюється на всю територію України: його укази мають силу на всій території нашої держави. На відміну від вищих, центральні органи поширюють державну владу на територію всієї держави лише у певній сфері. До таких органів в Україні належать міністерства, відомства, державні комітети тощо. В рамках регіонально-місцевих органів державна влада поширюється на певну адміністративно-територіальну одиницю. Прикладом такого органу є виконком місцевої ради або державна адміністрація. Так, накази Сумської обласної державної адміністрації є обов'язковими лише на території Сумської області. Що ж стосується міжтериторіальних органів, то вони мають свою специфіку. Річ у тому, що територія, на якій здійснюються владні повноваження такими органами, не співпадає з адміністративно-

територіальними одиницями. До міжтериторіальних органів належить митниця, управління залізниць тощо.

За широтою компетенції органи держави є органами загальної і спеціальної компетенції. Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. При цьому можна виділити спрямовуючі та координуючі. Зокрема, в Україні спрямовуючим органом загальної компетенції є Верховна Рада України, адже саме до її повноважень належить «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики» (п. 5 ст. 85 Конституції). Кабінет Міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Він є координуючим органом.

Органи спеціальної компетенції спеціалізуються на виконанні якоїсь однієї функції. При цьому органи спеціальної компетенції можуть бути керівними (міністерства, відомства, державні комітети та ін.) та координаційними (координаційні ради). Наприклад, Міністерство фінансів України, що спеціалізується лише на фінансовій, ціновій, інвестиційній та податковій функції, є керівним органом держави у сфері фінансів. Водночас фінська Рада з наукової та технологічної політики виступає координаційним органом у сфері наукових досліджень і конструкторських розробок. Цей орган вже вплинув на розвиток фінансової та інтелектуальної складових інновацій, підкреслюючи необхідність високоякісної університетської освіти та досліджень у сфері технологій, необхідність збільшувати інвестиції в дослідницькі роботи та дослідно-конструкторські розробки і необхідність заохочувати відкрити інноваційну культуру методами регулювання.

Робоча модель фінської Ради з наукової та технологічної політики є досить незвичною, за загальним уявленням. Річ у тому, що подібні ради існують в багатьох країнах, але лише в Фінляндії цей орган працює при прем'єр-міністрові, який також головує на засіданнях Ради. Це – не стереотипний комітет, який просто обговорює питання і «пише папери», а є досить впливовим органом,

до складу якого входять 8 провідних міністрів (міністри освіти та торгівлі й промисловості є заступниками голови Ради) і 10 високопоставлених представників фінських університетів (ректори та провідні дослідники), промисловості (наприклад, до сучасного складу Ради входить голова Nokia), Фінської Академії при міністерстві освіти, Фонду досліджень і розробок (Tekes), а також організацій роботодавців і працівників (на рівні директорів).

Загальне бачення проблем поширюється «зверху» на всі ключові організації, які беруть участь в роботі Ради. Іншою важливою відмінністю фінської Ради від аналогічних органів у світі, є те, що у Фінляндії проблеми науки і технологій розглядаються разом, в одній і тій же Раді.

За роллю у державному механізмі органи бувають основними і допоміжними. Основні органи є компетентними у певній сфері. Допоміжні органи забезпечують діяльність основних. Зокрема, якщо Президент України є основним органом, який, стоячи над поділом влади, вирішує досить широке коло питань, то адміністрація президента має за мету «комплексне, фахове і всебічне забезпечення здійснення Президентом України конституційних повноважень» [74, с. 16].

Є й інші класифікації. Так, *за способом формування* органи держави можуть бути виборними (парламент) і призначуваними (уряд), а *за порядком прийняття рішення* – одноосібними (президент) і колегіальними (парламент).

Проте найбільш поширеною є класифікація державних органів за принципом поділу влади.

У цьому випадку зазвичай виділяються представницькі органи, органи державного управління та органи правосуддя.

Представницькі органи – це колективні постійні або періодично діючі виборні органи державної влади, наділені правом представляти інтереси своїх виборців.

Представницькі органи можуть бути органами держави та органами місцевого самоврядування. Це випливає з того факту, що існує поділ публічної влади «на публічну державну владу, яка здійснюється народом через органи державної влади, та публічну

недержавну (муніципальну чи самоврядну) владу, яка здійснюється народом через органи місцевого самоврядування» [46, с. 14].

Внаслідок того, що досліджується механізм держави, представницькі органи місцевого самоврядування будуть залишатися поза предметом цього дослідження.

В свою чергу представницькі органи держави, залежно від терміну їх повноважень, можуть бути постійними або періодично діючими. Так, Верховна Рада СРСР була періодично діючим представницьким органом, а сучасна Верховна Рада України – постійно діючий.

Постійно діючі представницькі органи держави ще називаються органами законодавчої влади або законодавчими органами. Їх назви відображають національну специфіку тієї чи іншої країни: Верховна Рада, Федеральні збори, Конгрес, кортеси тощо. Проте найпоширенішою назвою вищих державних органів народного представництва став парламент.

Парламент – це «загальнодержавний, загальнонаціональний, представницький, постійно діючий (професійний) колегіальний орган державної влади, прерогативою якого є остаточне визначення змісту, суті і структури майбутнього закону (законотворення)» [218, с. 13].

Основними функціями парламентів є законотворча, контрольна та установча.

Законотворча функція передбачає прийняття як законодавчих (закони, біллі, ордонанси, декрети, постанови), так і політико-правових (декларації, заяви, звернення) актів.

Контрольна функція – це здійснення контролю над органами державного управління та посадовими особами.

Установча функція передбачає формування спеціальних комісій та комітетів.

Існує декілька різновидів парламентів. На сьогодні найпоширенішими варіантами парламентів є або однопалатний парламент (Всекитайські збори народних представників в КНР, Державні збори в Угорщині, Народні збори в Болгарії чи Верховна Рада в

Україні) або ж двопалатний парламент (Конгрес в США, Парламент у Франції, Генеральні кортеси в Іспанії, Федеральні збори в РФ).

Зазвичай чомусь вважається, що двопалатний парламент характерний виключно для федерацій. Проте, як ми бачимо, і такі унітарні держави як Франція, Іспанія, Японія, Італія та Польща мають саме двопалатний парламент. Тобто слід мати на увазі, що кількість палат не завжди залежить від форми державно-територіального устрою. Проте зазвичай складна (федеративна) форма веде до створення двопалатного парламенту.

Існують і інші варіанти парламентів. Так, парламент Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії формально складається з трьох палат: Палати громад, Палати лордів та Його Величності Короля (чи Її Величності Королеви).

За формою правління виділяється чотири моделі організації парламентів. Зокрема, доктор юридичних наук В. Скрипнюк наголошує на наступному: «До першої групи належать ті парламенти, де встановлено принцип парламентського правління. Причому це може бути як парламентська монархія (Люксембург, Нідерланди, Іспанія, Велика Британія, Данія, Бельгія), так і парламентська республіка (Німеччина, Італія, Ірландія, Греція, Естонія, Чехія, Словаччина). У цих державах місце і роль парламенту визначається тим, що від нього похідним є уряд, який формується парламентом і несе перед ним відповідальність. До другої групи належать парламенти тих держав, де встановлено принцип президентського правління (США, Бразилія, Венесуела, Мексика). Третю групу становлять парламенти держав із змішаної формою правління (Франція, Росія, Україна). І, нарешті, до останньої четвертої групи належать так звані «парламенти радянського зразка» (Соціалістична Республіка В'єтнам, Республіка Куба, КНР, КНДР), призначення яких здебільшого зводиться до формального схвалення прийнятих за їх межами політичних ухвал» [216, с. 277].

Органи державного управління зазвичай називаються органами виконавчої влади або виконавчими органами.

Органи державного управління – це окремих вид державних органів, діяльність яких спрямована на організацію виконання

законів та інших нормативних актів і здійснення державного управління.

У даному випадку під державним управлінням розуміється певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер і полягає в організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Зазвичай систему органів виконавчої влади утворюють уряди та виконавчі структури в центрі й на місцях.

Уряд – це орган, який «володіє виконавчою владою у державі та здійснює загальне управління державними справами згідно із правилами, передбаченими у законодавстві» [267, с. 12]. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети, відомства тощо. До виконавчих структур на місцях – губернатори, префекти тощо.

В різних державах уряд має різні назви: Кабінет Міністрів (Великобританія, Україна, Узбекистан), Рада Міністрів (Франція, Італія, Польща), Державна рада (КНР), власне Уряд (Росія) тощо.

В Україні систему виконавчих органів складають вищі органи (Кабінет Міністрів України), центральні органи (міністерства, державні комітети та відомства), місцеві органи (обласні та районні державні адміністрації). Проте існують і інші варіанти структури органів виконавчої влади. Так, у Великобританії система виконавчих органів складається з вищого органу (Кабінет міністрів Великобританії – Уряд Її Величності), центральних органів (державних міністерств та відомств), місцевих органів (органів місцевого самоврядування) та державних корпорацій (Поштове відомство, Бі-Бі-Сі). В Угорщині система органів виконавчої влади складається з вищого органу (Рада міністрів Угорщини), центральних органів (міністерства, органи загальнонаціональної компетенції, міністерські відділи та автономні підрозділи центральних органів влади). На місцях (округи та населені пункти) діють муніципалітети. Досить специфічними є органи виконавчої влади в рамках федеративних держав. Так, у ФРН, окрім федерального

уряду (Кабінет міністрів на чолі з федеральним Канцлером) діють кабінети міністрів окремих земель. Те ж саме існує в США, де окрім національного уряду (президент США та його адміністрація) діють уряди п'ятдесяти штатів та уряд федерального округу Колумбія). В США окрім федеративного розмежування органів виконавчої влади існують також вертикальне розмежування на вищі органи (національний уряд та уряди штатів), центральні органи (13 міністерств та державний департамент, 60 агентств, урядові комісії), місцеві органи влади.

І, нарешті, органи судової влади або судові органи. За загальним правилом, органи судової влади – це органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя.

В даному випадку під правосуддям розуміється діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Проте існування в Україні незалежної судової влади викликає низку проблем.

З одного боку, у виключній компетенції судів закріплюється правосуддя (ст. 124 Конституції), а з іншого – в Україні проголошується існування окремої судової влади. Таке положення фактично й дозволяє суддям приймати абсолютно неправові рішення – вони відчують себе *владою*. Водночас, на відміну від США, де існує певне обмеження свавілля суддів – прецедентне право, в Україні такого обмеження нема.

На формування ж судової влади в США як влади суддів та судових органів, на нашу думку, вплинуло два чинники. По-перше, особлива роль судових прецедентів в англо-американській правовій сім'ї. По-друге, особлива роль суду як верховного арбітра, що характерно, в основному, лише для Сполучених Штатів Америки. В США, зокрема, існує формула: «Такий-то проти Сполучених Штатів Америки», яка дозволяє судді розглядати державу як

своєрідну «приватну особу». Саме за таких умов суд дійсно вирішує суперечки про право.

В Європі ж¹⁵ держава ще з часів Наполеона I Бонапарта вивела свою владу з-під судового контролю, адже «з того моменту, як влада стала втілювати демократичну волю народу, усе те, що обмежує цю владу, визнається антидемократичним» [174, с. 114]. І якщо в США склалася своєрідна унія адвокатів та громадянського суспільства, то у Франції виник союз бюрократії й технократії, що посилив владу держави над суспільством.

Ось тому в більшості європейських країн існує поділ влади не стільки на законодавчу, виконавчу та судову, скільки на владу партій та владу професійного чиновництва. При цьому суд оголошується незалежним і таким, що підпорядковується лише закону, проте він фактично не є владою.

Україна ж, яка формально сприйняла американський варіант поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, фактично віддає перевагу вищезгаданій європейській моделі.

Академік НАН України Ю. Шемшученко також акцентує нашу увагу на тому, що Україна є більш схильною до європейської моделі. Зокрема щодо судової влади він свого часу зазначав: «У реформуванні її структури намітилося два шляхи: інтеграційний і дезінтеграційний. Перший передбачає об'єднання усіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного Суду) в єдину систему під егідою Верховного Суду України (американська модель). Другий пов'язаний з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні» [286, с. 107].

У зв'язку ж з тим, що існування самостійних спеціалізованих судів є характерним для більшості європейських країн, більш вдалою назвою такої моделі була б «європейська».

Щодо неможливості сприйняття Україною американської моделі, то, на нашу думку, цьому є три причини. По-перше, це

¹⁵ Перш за все, у Франції.

відбувається тому, що самі суди позбавлені можливості нав'язувати свою волю органам законодавчої та виконавчої влади за допомогою прецедентів. По-друге, внаслідок цього суди не здатні вирішувати суперечки про право між органами законодавчої та виконавчої влади. Фактично роль верховного арбітра при цьому переобирає на себе глава держави. І, по-третє, статус судових органів має подвійний характер. Останнє потребує свого пояснення.

Річ у тім, що і в більшості нормативно-правових актів, і в свідомості дослідників суди відправляють правосуддя. Зокрема про це говорить більшість конституцій світу. Як приклад, можна навести конституції України (ст. 124 закріплює, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами»), Польщі (ст. 175 наголошує, що «правосуддя в Республіці Польща відправляють Верховний Суд, загальні, адміністративні та військові суди»), Росії (ст. 118 визначає, що «правосуддя в Російській Федерації здійснюється тільки судом»), КНР (ст. 126 встановлює, що «народні суди в межах, передбачених законом, здійснюють правосуддя самостійно») та ін., які закріплюють функцію правосуддя виключно за судами. В той же час і істотна частина дослідників наполягає, що основне призначення судової влади – правосуддя [169, с. 336] або ж вирішення суперечок про право [193, с. 575]. Як нам уявляється, означена точка зору здебільшого опирається саме на американський варіант поділу влади, який може розглядати державу як одну із сторін судового процесу, проте він же ж і спрощує принцип поділу державної влади в цілому.

Основна причина такого спрощення, на нашу думку, полягає в ототожненні суду як органу держави і суду як органу державної влади. Як орган держави суд виступає її представником перед громадянами, верховним арбітром у випадках суперечок про право. В той же час у сфері державної влади суд відіграє іншу роль – роль контролера та наглядача за дотриманням органами законодавчої і виконавчої влади, а також громадянами існуючих правових норм. В США це означає, що система конституційного контролю з боку Верховного Суду подається таким чином, щоб забезпечити неможливість узурпації влади президентом чи Конгресом США.

Як приклад можна згадати протистояння Верховного Суду США та президента Ф. Д. Рузвельта під час «Нового курсу».

Як відомо, проведення «Нового курсу» вимагало надання президенту практично необмежених владних повноважень, які і були йому надані з мовчазної згоди Конгресу і ділових верств США, що не бачили іншого виходу з кризи. Рузвельт зумів виділити головне в тому комплексі проблем, що стояли перед новою адміністрацією, а саме: необхідність активного державного втручання в економіку, яке практично було відсутнє за часів президентства Г. Гувера. Так, ще до моменту вступу Ф. Д. Рузвельта на посаду президента США, з 19 тис. американських банків більшість була закрита. Найбільші чиказькі та нью-йоркські банки були на порозі банкрутства. 5 березня 1933 р. Рузвельт, як президент США, своїм першим указом тимчасово закрити усі без винятку банки країни. Скликаний через декілька днів на надзвичайну сесію Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого у країні спочатку відновили свою діяльність 12 федеральних резервних банків, а потім почали відчинятися і ті приватні банки, яким вдалося заручитися підтримкою держави. Однак більше 6 тис. банків це не вдалося і вони остаточно припинили своє існування. Особливе місце в «новому курсі» займала діяльність адміністрації Ф. Д. Рузвельта щодо скасування т.зв. «сухого закону». Спочатку було легалізовано продаж пива, а потім Конгрес США прийняв XXI поправку до Конституції США, яка і скасувала «сухий закон». За рахунок вільного продажу алкогольних напоїв, обкладених досить високими федеральними податками, було забезпечено надходження до бюджету значних додаткових коштів.

Однак з 1933 по 1936 рр. цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, було визнано Верховним Судом США неконституційними, а отже, недійсними. Наприклад, у 1935 р. Верховний Суд США визнав введені 16 липня 1933 р. законом «Про відновлення національної економіки» кодекси справедливої конкуренції такими, що порушують Конституцію США. Розглядаючи справу «Птахоторгова корпорація Шехтера проти Сполучених Штатів Америки», Верховний Суд вирішив:

«Якщо ділова діяльність, значення якої не поширюється за межі того чи іншого штату, може взагалі вважатися законним об'єктом федерального контролю, то встановлення меж втручання держави в цю діяльність перетворюється з питання про використання влади в питання про довільну дискримінацію.

Ми вважаємо, що спроба використовувати положення кодексу для встановлення тривалості робочого дня і рівня заробітної платні особам, що працюють за наймом у позивачів, зайнятих веденням справи, значення якої не виходить за рамки одного штату, не є законним використанням федеральної влади» [230, с. 241].

Для боротьби з Верховним Судом президент Ф. Д. Рузвельт розробив план заміни консервативно налаштованих суддів тими юристами, що прихильно ставилися до «Нового курсу» і до нього особисто. У 1937 р. він, скориставшись похилим віком більшості членів Верховного Суду, запропонував, щоб ті члени Верховного Суду, які досягли 70 років, подавали у відставку. У випадку ж їхнього опору Рузвельт намагався отримати право призначати додаткових членів, щоб нейтралізувати опозицію тих п'ятьох членів Верховного Суду, що постійно голосували проти рузвельтівських реформ. За активної підтримки консервативного крила демократичної партії республіканцям вдалося завдати Рузвельту першої серйозної поразки в сенаті, проваливши план цієї реорганізації.

Таким чином, в США Верховний Суд щодо президента та Конгресу реалізує не стільки функцію власне правосуддя чи вирішення суперечок про право, скільки функцію контролю.

Те ж саме стосується й більшості інших країн: судові органи вирішують суперечки про право лише між рівноправними суб'єктами з приводу приватних справ. Саме у цьому випадку суд виступає як *орган держави*. Водночас, як *орган державної влади*, суд відіграє роль контролера, який покликаний наглядати за тим, щоб інші державні органи діяли виключно в межах, передбачених законодавством. А тому правосуддя в сфері єдиної державної влади стає однією із форм контролю за діяльністю державних органів. Саме про це свого часу писав видатний китайський філософ і політичний діяч, лідер Націоналістичної партії Китаю (Гоміндан)

доктор Сунь Ятсен, наголошуючи на тому, що «Контрольна влада включає судову владу» [227, с. 649].

Виходячи з цього, існування в системі єдиної державної влади замість судової контрольної гілки влади є більш прийнятним.

Це має й певні переваги психологічного плану, адже, з одного боку, в Україні не існує органу, який би однозначно ототожнювався із контрольною владою, як суд ототожнюється із владою судовою, а, з іншого боку, будь-який контроль, на відміну від нагляду, означає можливість державного втручання у випадку порушення правових норм, що безсумнівно, сприятиме нормальному функціонуванню системи органів державної влади.

При цьому фактично, але, на нашу думку, без будь-якого конституційного чи іншого законодавчого закріплення, до контрольної гілки влади будуть включені не лише судові органи, роль яких у сфері контролю через правосуддя буде досить значною, а й деякі інші (в т.ч. правоохоронні) органи (Рахункова палата, КРУ, Вища рада юстиції, НБУ тощо), які також покликані боротися з правопорушеннями. При цьому найбільший потенціал в сфері реалізації повноважень контрольної гілки влади має вітчизняний орган державного нагляду – Прокуратура України. При цьому включення судів, прокуратури, КРУ, НБУ, Рахункової палати, Вищої ради юстиції до контрольної гілки влади як рівноправних окремих систем, не буде викликати того негативного психологічного сприйняття, яке зараз виникає у представників вищезгаданих органів у випадку віднесення їх до судової влади. Адже, на нашу думку, означений негативізм впливає не стільки із включення контрольно-наглядових та деяких інших органів до судової влади, скільки із можливості включення їх (зокрема, прокуратури) до судової системи.

Зокрема, далеко не всі провідні українські правознавці вважають прокуратуру частиною судової гілки влади. Зокрема, доктор юридичних наук В. Сухонос наголошує на окремому місці прокуратури в системі поділу державної влади. На його думку, прокуратура зазнає впливу перш за все Президента України як гаранта «додержання Конституції та законів» [239, с. 16].

Саме тому поділ державної влади в Україні повинен спиратися на три гілки: *законодавчу владу*, яка встановлює загальні правила функціонування суспільства та державного апарату і здебільшого втілюється в діяльності представницьких органів, *виконавчу владу*, яка організовує виконання означених правил і, як правило здійснюється органами державного управління, та *контрольну владу*, яка організовує покарання за порушення означених правил і наглядає за тим, щоб законодавча та виконавча гілки не виходили за встановлені чинним законодавством межі.

Представницькі органи, а також органи державного управління та контрольні органи (і глава держави) є державними органами. Державні ж органи, разом із державними підприємствами і державними установами становлять систему державних організацій – структурних елементів державного механізму.

Ззовні державні організації існують у вигляді державно-правових інститутів. Вперше це поняття було визначено у вигляді корпоративного інституту видатним французьким правознавцем М. Оріу: «Перше місце надається інститутам з категорії корпорацій, до яких належать інститути політичні...

Корпоративний інститут – це об’єктивна соціальна організація, що реалізує всередині себе найвищу ступінь правового порядку, тобто організація, що одночасно володіє суверенітетом влади, конституційним устроєм цієї влади з певними статутами та юридичною автономією» [171, с. 115–116].

У сучасному розумінні державні інститути усвідомлюються в контексті інститутів права, тобто як групи «взаємопов’язаних норм права, які регулюють окремий вид суспільних відносин» [240, с. 400]. Саме тому під державним інститутом слід розуміти групу взаємопов’язаних норм права, які регулюють питання формування та функціонування державної організації.

Під механізмом же держави загалом розуміється цілісна, ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання та функції держави.

У принципі погоджуючись із зазначеним визначенням, слід мати на увазі, що, як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому окремі правознавці наголошують на тому, що, окрім механізму держави повинен існувати механізм функціонування держави, як сукупності внутрішніх чинників, інститутів та засобів, що забезпечують дію складових частин держави в їх взаємозалежності [169, с. 45].

Як нам здається, не слід протиставляти між собою механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тім, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Виходячи з цього, стає зрозумілим, що механізм держави має свою як структурну, так і функціональну складову. І якщо структурна складова (державні організації), по суті, має статичний характер, то функціональна розглядається як складова динамічна. Вона ж втілюється у державних технологіях. Саме тому можна дати наступне визначення механізму держави.

Механізм держави – це цілісна система державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави (табл.1.1).

1.2 Механізм держави: функціональна характеристика

Взаємозв'язок між державними організаціями здійснюється за допомогою державних технологій.

Категорія «технологія» походить від поєднання двох грецьких слів – «technè», яке позначає «мистецтво», майстерність» або «вміння», та «logos» – «наука». Інакше кажучи, технологія – це «сукупність методів обробки, виготовлення, зміни стану (властивостей, форми) первинної сировини у процесі відтворення остаточної продукції» [201].

Здебільшого категорія «технології» є характерною для технічних дисциплін: кібернетики, інформатики, робототехніки та ін.

Табл. 1.1 – Структурна і функціональна складові механізму держави

Механізм держави	<i>Державні організації</i>	Державні підприємства	
		Державні установи	
		Державні органи	Представницькі органи
			Органи державного управління
			Контрольні органи
			Глава держави
		Бюрократія	
<i>Державні технології</i>	Небюрократичні державні технології	Диктатура	
		Соціальна ієрархія	
		Креативна корпорація	
		Електронне урядування	
		Адхократія	
		Розумна організація	
	Державне проектування	Державне планування	
		Державне прогнозування	
		Державне програмування	
		Державне моделювання	

Проте вже у 1967 р. видатний польський письменник та філософ С. Лем висунув ідею існування так званих соціальних технологій, під якими він розумів «обумовлені станом знань та суспільною ефективністю способи досягнення цілей, що встановлюються суспільством» [139, с. 22].

Адаптуючи категорію соціальних технологій до держави, ми можемо висунути саму ідею державних технологій. На нашу думку, державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

На сьогодні не існує вичерпного переліку державних технологій, тим більше, що й сама тематика соціальних технологій, адаптованих до держави, є практично не розробленою. Фактично певна ідея щодо існування державних технологій міститься у вищезгаданих розробках професора В. Афанасьєва, який висунув ідею існування механізму функціонування держави.

На нашу думку, до державних технологій належать бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація тощо.

Фактично ж усю сукупність державних технологій можна звести до трьох груп: бюрократія (на сьогодні є найбільш поширеною з державних технологій), антибюрократичні державні технології (диктатура, адхократія, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація та ін.) і державне проектування, яке може існувати як в умовах бюрократії, так і в умовах технологій, що їй протистоять.

Як вже зазначалося вище, найбільш поширеною серед державних технологій на сьогодні є бюрократія. З «легкої» руки засобів масової інформації бюрократія стала синонімом відсталості, свавілля чиновників та, до певної міри, корупції. Як на нашу думку, така позиція є абсолютно неприпустимою.

Категорія «бюрократія» є поєднанням франц. слова *bureau* – контора, канцелярія та грецьк. терміна *kratos* – влада. Фактично «бюрократія» означає владу контори, владу канцелярії. Проте, з

точки зору менеджменту, специфікою бюрократії є «спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила і стандарти, показники оцінки роботи, принципи найму, засновані на компетенції працівника» [155, с. 682].

Не менш важливим є той факт, що бюрократія згідно з М. Вебером спирається на панування «загальнообов'язкових регламентованих процедур, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує» [247, с. 166]. Як писав з цього приводу сам філософ: «Справжньою професією справжнього чиновника... не повинна бути політика. Він повинен управляти насамперед безпристрасно... У випадку ж якщо (незважаючи на його переконання) вищестояща установа наполягає на наказі, який він вважає помилковим, справою честі чиновника є виконання наказу під відповідальність того, хто видав наказ, виконання добросовісно і чітко, так, немов би цей наказ відповідав його власним переконанням» [27, с. 19].

Виходячи з цього, під бюрократією ми розуміємо державну технологію, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові заздалегідь регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

Багато в чому ефективність бюрократії залежить від кадрового потенціалу держави. «Кадри вирішують все» [222, с. 528], – зазначив Й. Сталін, виступаючи перед випускниками Академії Червоної Армії 4 травня 1935 р. Робота ж з кадрами є важливим напрямком діяльності держави. Так, управління кадрами «передбачає виконання певних послідовних дій, зокрема, визначення мети й основних напрямків роботи з кадрами, постійне удосконалення цієї роботи, визначення засобів, форм і методів здійснення поставленої мети, організацію роботи з виконання прийнятих рішень, координацію і контроль за виконанням запланованих заходів» [232, с. 11].

В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві.

Фактично ми можемо стверджувати, що бюрократія є найбільш ефективною державною технологією у сфері забезпечення стабільності. Інакше кажучи, бюрократія найкраще стабілізує ситуацію в державі і жодна з інших технологій (в тому числі і диктатура) не здатна стабілізувати ситуацію в країні так, як це може зробити бюрократія.

На відміну від бюрократії, бюрократизм – «хвороба» державного апарату, своєрідна «темна сторона» бюрократії, яка означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – владу апарату, відірваного від народу.

Саме з бюрократизмом пов'язані ті проблеми, через які слово «бюрократ» набуло негативного змісту.

Річ у тім, що будучи технологією стабільності, бюрократія є абсолютно неспроможною до організації будь-якого розвитку, будь-яких змін.

Як приклад можна згадати долю екранопланів, які, за стандартами НАТО визначалися як «винищувачі авіаносців».

Дійсно, екраноплани, озброєні керованими ракетами «Москіт», могли потопити будь-яке за водотоннажністю судно, аж до величезного авіаносця. При цьому виявити, зокрема, екраноплан «Лунь» за допомогою існуючих на той час радіолокаційних засобів, не представлялося можливим. Екраноплан рухався з величезною швидкістю на малій висоті, безпосередньо над водною поверхнею.

Цей вид транспорту є, поряд з авіацією і флотом, третім видом транспорту. Спочатку його хотіли використати як військовий транспорт. Зокрема, спостерігаючи за випробуванням першого радянського екраноплану Р. Алексєєва «Каспійський монстр», США визначили: «Гігантська радянська експериментальна крилата машина, що використовує вплив близькості землі, з розмахом крил 40 м, довжиною 90 м, проходить випробування у Каспійському морі. Вони розпочалися в 1965 році. Апарат, для якого оптимальна висота руху від 4 до 14 м над поверхнею, має потенційну швидкість 560 км/год. Мабуть, апарат зможе працювати в арктичних умовах» [1, с. 186]. Проте вже у 1992 р. екраноплани вирішили перепрофілювати під мирні цілі. Принаймні, найбільший потенціал

вони матимуть при ліквідації надзвичайних ситуацій на морі. Зокрема, передбачається, рятувальні операції екраноплан зможе вести навіть при ураганному вітрі 40 м/сек і при хвилі у 5 м.

Проте державна програма розвитку екранопланів так досі й не реалізована, хоча в рамках бізнес-проектів екраноплани будуються.

На нашу думку, така державна позиція, перш за все, визначається неготовністю бюрократії визначити: чим є екраноплан – кораблем чи літаком. Як цілком слушно зазначав з цього приводу С. Мусський: «...печальна доля вітчизняних екранопланів багато в чому пояснюється якраз нестиковкою відомчих інтересів. Екраноплани, з одного боку, начебто кораблі, але летючі. А тому – чужорідне дитя для ВПС. А для ВМФ вони залишаються повітряними суднами. Ось так диво-кораблі опинилися поза сферою інтересів і тих, і інших» [160, с. 325]. Не менш відверто зазначав й В. Ільїн: «Екраноплани прийняли до складу військово-морського флоту, де для них було створено режим максимального сприяння. Але потім комусь із керівництва прийшла думка про передачу «летючих пароплавів» морській авіації. Пілотам «монстри» не сподобалися – і швидкість не та, і, взагалі, забагато метушні, не даремно ж сказано – народжений повзати – злетіти не зможе. І, як то кажуть, якщо нема задоволення, то немає й достатку. База, де розташовувались екраноплани, стала занепадати, постачання, у тому числі й матеріально-технічне, різко погіршилось, кількість польотів скорочено до мінімуму, адже не було керосину. Персонал, а це півтори сотні фахівців, були вимушені байдикувати, втрачати кваліфікацію та навички управління» [77].

Проте проблема, на нашу думку, є набагато складнішою. Річ у тім, що бюрократія, як вже зазначалося вище, абсолютно не пристосована до будь-яких новацій і змін. Бюрократичне питання екранопланів – це питання навіть не про відомчі інтереси, а питання про вид транспорту: більшість чиновників не мають нічого проти екранопланів. Вони лише хочуть чітко встановити: що таке екраноплан – корабель чи літак? Після відповіді на це питання бюрократія дійсно внесе екраноплани до транспортних засобів і перешкоди на шляху їхнього розвитку можуть зникнути.

Водночас бюрократія не в змозі припустити той факт, що екраноплан – це не корабель і це не літак, це – принципово новий вид транспорту. Це – летючий корабель та плаваючий літак.

Саме в такому питанні виявляється головний недолік бюрократії – неможливість в нових умовах опиратися на «заздалегідь регламентовані процедури». І в цих умовах бюрократія трансформується в бюрократизм.

Особливо небезпечною стає проблема бюрократизму в сучасних умовах. Річ у тому, що «заздалегідь регламентовані процедури» не в змозі передбачити зміни, які відбуваються в світі у зв'язку з глобальною постіндустріальною революцією, так само, як і професійне чиновництво не може використати свій «професіоналізм», який в нових умовах нічого не вартий.

На думку автора цієї монографії, саме бюрократизм, поряд із певними суб'єктивними чинниками, є першопричиною корупції: чиновник розуміє, що в нових умовах він стає неадекватним змінам і квапиться якомога більше накопичити собі грошей та інших матеріальних цінностей, поки не втратить влади.

Звісно, з бюрократизмом потрібно боротися. Методів такої боротьби є досить багато, але, фактично, їх можна звести до двох: косметичного та радикального.

Ці методи дуже нагадують методи боротьби із шкідниками на городі. При цьому, косметичний метод боротьби із, наприклад, колорадським жуком – це метод отрутохімікатів. Радикальний же метод – це метод ГМО¹⁶.

Річ у тому, що спочатку з цим шкідником взагалі не знали як боротися, про що свідчить, зокрема, видана на початку 1960-х рр. «Дитяча енциклопедія», яка стосовно колорадського жука писала: «Для успішної боротьби з цим шкідником дуже важливо своєчасно виявляти жуків та їх червонуватих личинок, які об'явилися та об'їдають листя картоплі та інших пасльонових рослин: томатів, тютюну, баклажан. Цим відають спеціалісти карантинної служби Міністерства сільського господарства. Але більшу допомогу їм

¹⁶ Генно-модифікованих організмів.

можуть надати піонерські та комсомольські організації та окремі учні» [288].

Як ми бачимо, ще на початку 1960-х рр. взагалі не розуміли: якою є природа колорадського жука і як з ним боротися. І лише згодом стає зрозумілим, що жука аж занадто багато, а тому й боротися з ним слід масово. Так почали використовувати отрутохімікати. Проте, як цілком слушно зазначає з цього приводу відомий журналіст Б. Жуков: «По-справжньому ефективного способу боротьби з жуком не вдалося створити й досі» [69, с. 109].

Те ж саме стосується й бюрократизму. Спочатку йому намагалися протиставити «моральний кодекс будівельника комунізму» і лише згодом вирішили боротися за допомогою критики. Проте так само, як із колорадським жуком, цей засіб виявився лише косметичним.

Було потрібно щось, щоб стало на заваді самій можливості існування бюрократизму. Для колорадського жука таким радикальним засобом стали ГМО. Як відомо, наприкінці 1990-х рр. в США дослідники перенесли до геному картоплі ген одного з виду бактерій. Цей ген «відповідає» за синтез білка – ендотоксину *Vt. t*, який здатен паралізувати травну систему жука. Жук з’їдає шматочки листя з цим білком. І більше вже нічого не зможе з’їсти, після чого помре голодною смертю. На початку XXI ст. російські дослідники з НДІ фітопатології довели, що означений білок вбиває лише колорадського жука і водночас є безпечним для дружніх нам сонечок [219]. Таким чином, колорадський жук перестає сприймати картоплю як їжу.

Звісно, згодом з’явилося багато публікацій, які доводять шкідливість ГМО. Зокрема, можна згадати доктора біологічних наук І. Єрмакову, яка проводила дослідження впливу ГМО на репродуктивну систему щурів. Зокрема, у її експертах брали участь 4 групи щурів. Контрольну групу годували звичайним кормом без будь-яких добавок, тоді як інші три групи отримували добавки у вигляді транс-генної сої¹⁷ [65, с. 15–16]. В результаті начебто було дове-

¹⁷ ГМО-продукт.

дено, що у щурів, яким додавали транс-генну сою, збільшувався рівень смертності серед дитинчат щурів, а також загалом знижувалась репродуктивна потреба у дорослих осіб [65, с. 17–18].

Проте, як відомо, далеко не всі погодилися з цією точкою зору. Зокрема, відомий російський біолог В. Лебедев щодо дослідів І. Єрмакової зазначав, що «...враховуючи великий суспільний резонанс, викликаний її працями не лише в Росії, а й в усьому світі, редакція найавторитетнішого журналу в області біотехнологій «Nature Biotechnology» запропонувала І. Єрмаковій відповісти на низку запитань, а потім попросила експертів прокоментувати її відповіді (Nature Biotechnology. – 2007. – № 9. – С. 981–987). Експерти дійшли висновку, що внаслідок помилок під час проведення експериментів результати та зроблені на їх підставі висновки про шкідливість ГМ-сої є некоректними з наукової точки зору» [131, с. 18–19].

Досить поетично з приводу шкідливості ГМО для здоров'я висловився відомий письменник А. Величко: «Щоправда, є й інші заперечення. Мовляв, здоров'я страждає не так щоб і дуже сильно, але ось спадковість! І наводять якісь дивні приклади про мишей, яких декілька поколінь поспіль годували лише транс-генною соєю і більше нічим. ...та ви б їх ще дустом годували! Чому цей же досвід не було проведено з меню з декількох сортів зернових, котрі є природною їжею для мишей? Вважаю, тому, що тоді отримали б результат, протилежний замовленому, а тим абсолютним дурням, які здатні на це, грантів не дають» [28, с. 273].

На переконання автора цієї монографії, саме в цьому полягає підґрунтя критики розвитку ГМО, адже їх широке застосування призведе до розорення корпорацій, які виробляють отрутохімікати, тим більше, що, як довели вчені, «при травленні усі з'їдені кодуючі макромолекули (ДНК, РНК, білки) розпадаються на складові, які вже не несуть ніякої інформації ані в клітини рота, стравоходу, шлунка та кишок, ані в інші органи. А тому нічого нового, жахливого гена інженерія не дає й не дасть» [208, с. 158–159].

Виходячи з усього вищенаведеного, можна зрозуміти, що ГМО – це радикальний шлях боротьби з колорадським жуком, за якого останній перестає розглядати картоплю як їжу.

Аналогічною є ситуація і з бюрократизмом, адже ця хвороба державного апарату може існувати лише в умовах бюрократії. Щоб ця хвороба перестала існувати, треба замість бюрократії почати використовувати якусь іншу, антибюрократичну, державну технологію.

Першою з відомих технологій, а спадає на думку, і, в уявленні багатьох пересічних громадян, найбільш ефективна, є диктатура.

Цей термін походить від лат. *dicto* – диктую, наказую. Він позначає необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Історія диктатури починається ще у Стародавньому Римі, де диктатором визнавалася посадова особа, яка тимчасово (на 6 місяців) зосереджувала в своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Диктатор призначався за згодою сенату в умовах найвищої небезпеки для держави як внутрішнього (заколот), так і зовнішнього (війна) характеру. Як тільки мета диктатури була досягнута, диктатор складав з себе повноваження і держава поверталася до звичайного режиму. Така диктатура аж до 202 р. до н.е. себе активно проявляла. Проте у 82 р. до н.е. Люцій Корнелій Сулла отримав статус диктатора «на невизначений час з необмеженими повноваженнями» [25, с. 237]. У 79 р. до н.е. він чомусь склав з себе диктаторські повноваження і від'їхав до свого маєтку, де до самої смерті (вона трапилася через рік) писав мемуари і вудив рибу.

У 45 р. до н.е. статус «довічного» диктатора отримав Гай Юлій Цезар. Проте, на відміну від Сулли, влада Цезаря була повалена силоміць: у 44 р. до н.е. він був зарізаний на засіданні Сенату 23 ударами кинджалів. І хоча, на відміну від Сулли, який відзначився так званими «проскрипційними списками», Цезар не був помічений у масових репресіях проти римських громадян, проте він досить широко використовував свої диктаторські повноваження.

Зокрема, саме він запровадив знаменитий Юліанський календар, яким ми користуємося й зараз¹⁸.

Зазвичай надзвичайні ситуації потребували надзвичайних заходів. Саме тому в Римі досить широко використовували методи насильства.

Сьогодні ж, з «легкої» руки сучасних засобів масової інформації диктатура ототожнюється з державним свавіллям і авторитарним (іноді – тоталітарним) режимом. Проте, на наше переконання, це не зовсім відповідає дійсності.

Справді, в умовах диктатури можливість державного свавілля зростає аж занадто. Диктатура досить широко використовується авторитарними і тоталітарними режимами задля досягнення своїх цілей. Проте у тому ж Римі диктатура, до правління Люція Корнелія Сулли, встановлювалась на шість місяців. Під час свого президентства Франклін Делано Рузвельт досить ефективно використовував диктатуру для захисту «американського способу життя». Саме він, розпочинаючи боротьбу з Великою депресією, 5 березня 1933 р. своїм першим президентським актом тимчасово закрити усі без винятку банки країни [75, с. 173]. Під час президентських перегонів 1936 р. ФБР прослуховувала штаб-квартиру Республіканської партії, а в 1940 р., під приводом боротьби з пронацистськими агентами, воно отримало колосальні повноваження у сфері прослуховування телефонних переговорів [91, с. 404].

Не менш відомим є той факт, що, під час Другої світової війни, за особистим розпорядженням У. Черчіля, були заарештовані практично усі¹⁹ діячі та агітатори Британського союзу фашистів (БСФ). Керівник цієї організації – О. Мослі, без будь-якого суду, був ув'язнений і, разом із дружиною, пробув за ґратами аж до 1942 р.²⁰ [186].

¹⁸ Мається на увазі, наприклад, Новий рік (відраховується за офіційним Григоріанським календарем) і так званий «Старий Новий рік», який ґрунтується саме на Юліанський календар.

¹⁹ Приблизно 700 осіб.

²⁰ Його звільнення «за станом здоров'я» викликало обурення в усій країні.

Як ми бачимо, диктатура досить ефективно використовується і в демократичних державах. І хоча це, зазвичай, називається, використанням надзвичайних повноважень, проте фактично при реалізації останніх держава, перш за все спирається на насильство, а, значить, це – диктатура.

Як же диктатура може боротися з бюрократизмом?

Звернемося до історичного досвіду.

Так, в середовищі прихильників російського монархізму існує постулат: чиновники в царській Росії працювали по вісім годин і за цей час могли вирішити усі питання, тоді як радянське чиновництво, працюючи по 16-18 год., так і не змогло досягти такого результату.

Дійсно: це правда, але не вся.

Річ у тім, що царський чиновник працював в умовах бюрократії, коли існували чітко встановлені процедури і принципи, яким було по 100-150 років.

Уявимо собі таку картину.

Стіл. На столі дві папки: синя та зелена. У синій папці лежать папери: доповіді, записки, різного роду прохання та ін. Зелена папка – пуста. Царський чиновник сідає за стіл, бере перший папір з синьої папки, уважно (чи не зовсім уважно) його читає, а потім накладає відповідну резолюцію. Після цього папір кладеться в зелену папку. Другий папір, третій... І так до тих пір, поки синя папка не стане пустою. Зрозуміло, що за всім годин, якою б товстою не була синя папка, царський чиновник зможе переглянути усі папери і накласти відповідні резолюції.

Увечері ж приходять кур'єр і забирає папери з зеленої папки, а нові папери складає в синю.

Звісно, це – ідеальна модель, але вона найкращим чином розглядає російську бюрократію.

Проте на початку ХХ ст., у зв'язку із війнами (російсько-японська, Перша світова) та революціями (1905-1907 рр. та у лютому (березні) 1917 р.), система починає втрачати стабільність: бюрократія набуває рис бюрократизму.

У жовтні²¹ 1917 р., в результаті збройного повстання (державного перевороту) до влади в Російській республіці прийшов блок лівих сил: більшовики, ліві есери та анархісти. Вони вирішили зламати державний апарат царської Росії і створити новий, який, поміж іншим, зміг би поламати означений бюрократизм.

Відразу ж були звільнені практично усі чиновники царського апарату, проте, як цілком слушно було зазначено у «Новому часі» 24 жовтня 1917 р.: «Припустимо на хвилинку, що більшовики переможуть. Хто буде управляти нами тоді? Чи може повари?.. Чи пожежники? Конюхи, кочегари? Чи може няньки побіжать на засідання Державної ради в проміжках між пранням пелюшок? Хто ж? Хто ці державні діячі? Чи може, слюсарі будуть піклуватися про театри, сантехніки – про дипломатію, столярі – про пошту та телеграф?.. Чи буде це? Ні» [82, с. 250].

Зіткнувшись із необхідністю займатися поточним державним управлінням, нова влада прийняла рішення про залучення так званих «буржуазних спеціалістів». Проте в нових умовах останні не могли реалізувати свого потенціалу і нова влада вперше зіткнулася з бюрократизмом.

Річ у тому, що, як видно із прикладу «двох папок», царські чиновники працювали за певними правилами. Прийшовши ж до радянських органів, вони зіткнулися з тим, що «папок немає». В результаті чиновники практично були безпорадними і не знали, що їм робити. Нова ж влада вирішила, що «буржуазні спеціалісти» саботують рішення радянської влади.

Саме тому у грудні 1917 року²² на засіданні Ради Народних Комісарів – радянського уряду, на підставі доповіді Ф. Держинського про необхідність утворення комісії по боротьбі із саботажем, була утворена Всеросійська надзвичайна комісія при Раді Народних Комісарів по боротьбі із контрреволюцією та саботажем, яка є більш відома як ВЧК.

²¹ Листопаді (за Григоріанським календарем).

²² У січні 1918 року (за Григоріанським календарем).

Певна річ, що серед царських чиновників могли бути сміливі люди, які були здатні саботувати рішення радянської влади, проте вважати, що це було соціальне явище, на нашу думку, є недоречним.

У якості пояснення можна звернутися до подій російсько-японської війни 1904–1905 рр.

1905 рік. Війна з Японією. Біля островів Цусіма зустрілися російська Друга Тихоокеанська ескадра на чолі з віце-адміралом З. Рождественським та японський флот на чолі з адміралом Х. Того. Битва завершилася цілковитим розгромом росіян.

Відомий російський футуролог С. Переслегін наголошує, що помилковим стало рішення З. Рождественського йти до Владивостока через Корейську протоку. Проте першопричиною цієї поразки, на думку мислителя, став той факт, що ще напередодні війни «...Росія припустилася фатальної помилки: з фінансових міркувань її суднобудівельна програма відставала від японської більше, ніж на рік» [176, с. 34].

При цьому дослідник не пояснює, чому так сталося. Причиною ж такого кроку стала діяльність дядька імператора Миколи II – великого князя Олексія Олександровича, який присвоїв собі мільйони карбованців із коштів, що були виділені на флот і які великий князь витратив на подарунки для балерин. Як із сарказмом писав про це сучасник: «У кишнях чесного Олексія помістилося декілька броненосців та пара мільйонів Червоного Хреста. Причому він досить дотепно подарував балерині, яка була його коханкою, чудовий червоний хрест з рубінів. Вона ж наділа його у той же день, коли стало відомо про недостачу цих двох мільйонів» [24, с. 497].

При цьому немає жодних свідчень того, що царські чиновники якось протестували проти розкрадення державних коштів.

«Подвиг чиновника» – це той випадок, коли він бере на себе відповідальність або виступає з ініціативою. Звісно, як громадяни держави, чиновники можуть встати із зброєю в руках на захист Вітчизни від зовнішнього ворога, проте припускати, що вони, за рідким винятком, готові жертвувати своєю кар'єрою (не кажучи вже про необхідність йти на смерть) є абсолютно недоречним.

Саме тому, на нашу думку, чиновництво в своїй основній масі не могло саботувати рішення радянської влади: воно було занадто боязким.

На нашу думку, нова влада зіткнулася саме із бюрократизмом, коли чиновник приходив на роботу, а «папок немає». Ось чому він сидить на робочому місці і нічого не робить, при цьому отримуючи необхідну пайку. Зовні це виглядало як саботаж.

Спочатку нова влада намагалася боротися з бюрократизмом різного роду критикою, проте з початком «червоного терору» для вирішення справи досить широко почали використовувати насильство.

Таким чином, диктатура, хоча й долає бюрократизм, проте в стратегічному плані дедалі більше стає пережитком минулого.

Аналогічною є й ситуація і з технологією соціальної ієрархії – правлінням осіб, що займають провідне становище виключно за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Тому є дещо небезпечними погляди, які висловлюють окремі політичні діячі України, визначаючи нашу державу як країну аграрну. Як приклад, можна навести наступне повідомлення: «Україна до 2017 р. може стати однією з провідних аграрних країн на світовому ринку. Про це заявив прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк під час засідання Кабінету Міністрів України. «Протягом 3-х років ми здатні не просто істотно збільшити обсяги виробництва (продукції АПК), а й стати однією з основних країн, які впливають на світовий ринок продовольства», – заявив Яценюк. Тому, за його словами, першим пунктом економічної програми уряду буде розвиток агропромислового комплексу. За словами Яценюка, вже проведені ряд зустрічей з європейськими колегами, і скоро буде представлений пакет розвитку продовольчого сектора України. Прем'єр підкреслив, що цей пакет отримає кредитну підтримку іноземних партнерів» [258].

З одного боку, дійсно: сучасна Україна дуже нагадує аграрну цивілізацію Епохи Революцій XVI – XVIII ст., про що свідчить, зокрема, їх порівняльна характеристика, яку було здійснено свого часу [241, с. 114–115] (табл. 1.2).

Табл. 1.2 – Порівняльний аналіз епохи Революцій аграрного суспільства з сучасною Україною

Назва (тип) революції	Епоха Революцій аграрної цивілізації	Сучасні українські реалії
<i>Епоха великих географічних відкриттів (світоглядна революція)</i>	Світова цивілізація розширилась; було встановлено, що Земля має форму кулі; подорожі та пригоди в екзотичних країнах стають більш доступними для європейців	Зникла «залізна завіса»; почав розвиватися туризм подорожей; екзотичні країни стають більш доступними для громадян України
<i>Первинне накопичення капіталу (економічна)</i>	Характеризується практикою огорожувань, коли знищується незалежний власник-селянин; перші великі капітали створюються за рахунок бандитизму, піратства та спекуляцій лихварів, за рахунок пограбування колоній	Характеризується знищенням незалежного власника за рахунок грабівницької податкової та бюрократичної політики; перші великі капітали створюються за рахунок бандитизму, неплатежів податків та спекуляцій, за рахунок пограбування власної країни
<i>Відродження (культурна)</i>	В епоху Відродження (Ренесанс) з'являється термін “Середньовіччя”, яким позначається період між стародавньою античністю та її відродженням (у літературі воно представлено такими іменами як Петрарка, Шекспір, а у мистецтві – Леонардо да Вінчі,	Зростає інтерес до минулого. З'являються праці І. Каганця “Арійський стандарт”, Ю. Канигіна “Шлях аріїв”, М. Чугуєнка “Україна, яка шокує”, Ю. Шилова “Начало начал”, якими починають зачитуватися громадяни України,

	Мікеланджело, Рафаель та ін.) в XVI столітті. Зростає інтерес до минулого	що цікавляться проблемами української історії
<i>Реформація</i> (<u>світоглядна</u>)	Німецька церква стає незалежною від римської, підпорядковуючись світській владі німецьких князів	Православна церква Київського патріархату стає незалежною від Московського патріархату. Останній же все більшою мірою намагається втручатися у політику, агітуючи за того чи іншого кандидата на виборах
<i>Буржуазні революції</i> (<u>політичні</u>)	Відбулися в Нідерландах (утворилися Об'єднані провінції Голландії), Англії та Франції. Характеризуються насильницьким способом встановлення в цих країнах буржуазного ладу	Помаранчева революція, по суті, була буржуазно-демократичною. При цьому її демократичний (себто народний) характер ніхто не заперечує. Однак саме після неї мали почати встановлюватися нові правила гри, наслідком яких є буржуазні перетворення: підприємці перестали боятися чиновницького свавілля, держава почала захищати бізнесменів, розвивався індивідуальний, а згодом і корпоративний, бізнес. До буржуазних

		політичних революцій можна віднести і Революцію гідності, яка відбулася під час Євромайдану у 2013–2014 рр.
<i>Просвітництво (культурна)</i>	<p>З метою створення більшого рівня освіти нації (буржуазії) Д. Дидро та П. Гольбах створили “Енциклопедію”, де намагалися на доступному рівні пояснити явища природи та суспільства. Так почалося Просвітництво, якому служили (часто навіть всупереч інтересам держави) такі видатні особистості як Вольтер, Ш. Монтеск’є, Ж. Ж. Руссо (Франція), С. Пуфендорф, Х. Вольф, Х. Томазій (Німеччина), Дж. Віко, Ч. Беккарія (Італія), О. Радищев (Росія), Г. Сковорода (Україна).</p> <p>Просвітителів переслідували, проте вони ніколи не припиняли своєї діяльності, створюючи нові моделі держави і суспільства</p>	<p>Створюються нові навчальні заклади. Спілка “Знання” намагається дати народу більше знань. З’являються нові концепції держави (гетьманат, соціополіс тощо), проте навіть їх основоположників важко назвати служителями ідеї, які ідуть навіть всупереч владі, коли остання перешкоджає запровадженню ідеї в життя. Більшість представників соціально-гуманітарної науки займаються лише тлумаченням вже відомих концепцій, не намагаючись створити щось нове</p>

<p><i>Боротьба за незалежність (політична)</i></p>	<p>В результаті боротьби за незалежність з'явилися США. Проте поряд з буржуазно-індустріальним в цій країні залишалися елементи аграрно-рабовласницького ладу, який самі американці були змушені знищити в результаті кривавої громадянської війни в середині XIX століття. На боці південних штатів виступили країни Заходу (тоді його уособлювала Західна Європа і, перш за все – Англія і Франція), який хотів зберегти залежність США від означених країн. На боці Півночі (центральної влади) виступила Росія</p>	<p>В результаті боротьби за незалежність з'явилася Україна. Проте поряд з більш сучасними державними інститутами (президент, професійний парламент тощо), в ній залишились залишки радянського ладу. У 2014 р. розпочалося гостре протистояння між прихильниками радянського ладу (його уособлювали підтримані членами КПУ та Партії регіонів т.зв. «Донецька Народна Республіка» (ДНР) і Луганська Народна Республіка (ЛНР)) та прихильниками нової, більш сучасної України (її уособлювали прихильники європейського вибору України). На боці ЛНР і ДНР виступила РФ, яка прагнула зберегти залежність від неї України. На боці центральної влади виступили країни Заходу</p>
--	--	---

З іншого ж боку, домінуючою державною технологією в аграрній цивілізації є соціальна ієрархія (навіть бюрократія є

прогресивною). Відомий дослідник феодалізму М. Блок, описуючи такий напрямок діяльності держави, як правосуддя, вказував, що феодальне «...право судити дозволяло забезпечувати ефективне виконання підлеглими своїх обов'язків і, не дозволяючи їм виконувати вироки судів чужих, давало найнадійніший засіб водночас і захищати їх, і панувати над ними» [19, с. 368–369].

В умовах феодального суспільства феодал здебільшого судив своїх кріпаків на власний розсуд, а тому, дійсно: бюрократизму в тих умовах бути не могло.

Водночас запровадження соціальної ієрархії в сучасних умовах може призвести до фактичного відродження феодальних порядків.

Зокрема, на нашу думку, саме така ситуація склалася в Україні протягом 1999–2004 рр., коли в нашій державі фактично запанував своєрідний «квазіфеодальний» тип.

Це можна зрозуміти, якщо порівняти європейський феодалізм із українськими реаліями кінця ХХ – початку ХХІ ст., що свого часу здійснив автор цієї монографії [236, с. 180–182] (табл. 1.3).

Табл. 1.3 – Порівняльний аналіз феодального суспільства Середньовічної Європи з Україною до Помаранчевої революції

Європейський феодалізм Середньовіччя	Українські реалії початку 2000-х років
Наявність феодальної власності, що виступає як монополія пануючого класу (феодалів) на основний засіб виробництва – землю. Виражається як у формі власності феодальної ієрархії у цілому, так і у формі державної власності	Наявність монопольної приватної власності пануючого класу (олігархів) на паливно-енергетичний комплекс. Виражається як у формі власності окремих олігархів, так і у формі державної власності
Феодальна власність на землю нерозривно пов'язана із пануванням над безпосередні-	Олігархічна власність на паливно-енергетичний комплекс нерозривно пов'язана із пануван-

<p>ми виробниками – селянами</p>	<p>ням над громадянами України, адже саме від ПЕК залежить існування усіх галузей сучасної економіки так само, як в умовах середньовічного феодалізму економіка залежала від землі</p>
<p>Наявність у селянина самостійного господарства, яке ведеться на формально “даному” йому паном наділі, що фактично знаходився у спадковому користуванні однієї селянської родини</p>	<p>Наявність у окремих громадян України самостійних джерел існування (земельні наділи, підприємства тощо), що, утім, залежать від державних посадових осіб, які можуть як допомогти у створенні таких джерел, так і відібрати їх</p>
<p>У селянина не було права власності на земельний наділ, проте було право власності на знаряддя праці, робочу худобу та іншу рухомість</p>	<p>У громадян України є право власності на свої підприємства, земельні наділи, нерухомість тощо. Рухоме майно також може бути у приватній власності</p>
<p>Феодальна повинність: оброк – продуктові або грошові платежі, що сплачуються феодально залежними селянами феодалам за користування земельними наділами. Існували такі види оброку як натуральний (різного роду сільськогосподарські продукти або вироби ремісників) та грошовий (сплачувався селянином з прибутків, які той отримав від продажу частини свого врожаю на ринку)</p>	<p>Наявність системи поборів та «кришування». Окремим посадовим особам та деяким іншим державним чиновникам безплатно привозять продукти харчування, роблять дорогі подарунки (коней, собак, картини, дорогоцінності, хутра тощо) – своєрідний натуральний оброк. Бандити, окремі посадові особи отримують гроші від підприємців “за захист” – своєрідний грошовий оброк</p>
<p>Феодальна повинність: панщина – дарова примусова праця феодально залежного селянина, що працює з власним інвентарем у господарстві феодала</p>	<p>Праця громадян України на окремих олігархів, що не сплачують своїм робітникам зарплатню, але у разі акцій протесту можуть звільнити працівника</p>

<p>Експлуатація селян ведеться методами позаекономічного впливу.</p>	<p>Експлуатація працівників ведеться, в основаному, методами економічного впливу.</p>
<p>Суспільний лад характеризувався аграрною економікою, натуральним господарством та дрібним індивідуальним виробництвом (ремісництвом)</p>	<p>В Україні існує аграрний лад, натуральне господарство (громадяни на своїх присадибних ділянках намагаються виростити усе необхідне для свого життя)</p>
<p>Велике значення мають традиції та звичаї</p>	<p>Зниження значення традицій та звичаїв</p>
<p>Соціальна структура феодального суспільства обумовлена становістю, ієрархічністю (феодальні сходи) та корпоративністю (феодалі Франції вважали себе ближчими феодалам Англії, аніж французьким селянам)</p>	<p>Соціальна структура вищого українського суспільства обумовлена ієрархічністю (рис. 1.2) та корпоративністю (українські олігархи вважають себе ближчими до еліти інших країн, аніж до власного народу)</p>
<p>Політична надбудова феодального суспільства характеризувалася публічною владою як атрибутом земельної власності.</p>	<p>Політична надбудова українського суспільства характеризується публічною владою як атрибутом власності на основні засоби виробництва.</p>
<p>Ідеологічне життя феодального суспільства знаходиться під пануванням релігійного світогляду</p>	<p>Ідеологічне життя українського суспільства характеризується плюралізмом поглядів</p>
<p>Особливості соціально-психологічного складу індивіда були обумовлені общинною свідомістю і традиційністю світосприйняття</p>	<p>Особливості соціально-психологічного складу індивіда обумовлені егоїзмом та довірливістю</p>

Європейське Середньовіччя	Українські реалії поч. 2000-х рр.
Король	Президент
Герцоги і графи	Уряд
Барони	Голови обласних державних адміністрацій
Лицарі	Голови районних державних адміністрацій

Рис. 1.2 – *Проекція феодальних сходин європейського Середньовіччя на українські реалії початку 2000-х рр.*

Не менш вражаючою виявляється картина, яка склалася в Україні у 1998–2004 рр., коли, на нашу думку, були створені своєрідні феодальні сходи, які дуже нагадували середньовічні. Перемога Помаранчевої революції призвела до певної трансформації типу, хоча реформування й не було завершене.

Таким чином, якщо диктатура та соціальна ієрархія здебільшого є технологіями минулого, то адхократія, креативна корпорація, електронне урядування та розумна організація мають колосальний прогресивний потенціал.

Зокрема, адхократія²³ є прогресивною антибюрократичною державною технологією.

Е. Тоффлер розглядає адхократію як структуру «холдингового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у оточуючому організації середовищі» [254, с. 453].

Сьогодні адхократія активно використовується в реалізації глобальних технологічних проєктів. Зокрема, загальновідомим є той факт, що світова цивілізація переходить до шостого технологічного

²³ Від *лат. ad hoc* – «для цього», «застосовуючи до цього», спеціально для цього випадку, для певного випадку.

укладу, визначальними напрямками розвитку якого стануть «біо-технології, засновані на молекулярній біології та генній інженерії, нанотехнології, системи штучного інтелекту, глобальні інформаційні мережі та інтегровані високошвидкісні транспортні системи» [43, с. 31].

Як ми бачимо, одним із напрямків подальшого технологічного розвитку людства стають нанотехнології, вищим втіленням яких будуть наноасемблери (реплікатори) – молекулярні машини, які можуть бути запрограмовані «будувати практично будь-яку молекулярну структуру або устрій з більш простих хімічних будівельних блоків» [60].

Сьогодні в Росії головним у сфері нанотехнологій став неакадемічний Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова. Але ж, як зазначає доктор фізико-математичних наук Г. Малінецький «нанотех – це не лише ядерна фізика. Не менше право називатися нанотехнологіями мають і ті, хто працює з речовиною на атомному рівні: генні інженери та біотехнологи. Чи дослідники в області мікроелектроніки, які вмюють розташовувати один мільйон елементів мікросхеми на одному кристалі. В наноелектроніці мова піде вже про сотні мільйонів елементів на один кристал. Однак тут знадобляться ті, хто мав справу з мільйоном. Із фахівцями в області штучного інтелекту. Але наноелектроніку вже можна зрівняти за складністю з головним мозком людини – а тому тут стають потрібними і спеціалісти з центральної нервової системи. А ще й ті, хто займається технологіями дрібнодисперсних порошоків – де ті чи інші речовини дробляться до розмірів наночасток та набувають нових властивостей. Але чомусь ці дослідники залишилися об'єктом російського нанотех-проекту. Вирішивши таке питання, ми можемо залучити до проекту фундаментальну науку і створити те, без чого є неможливим серйозний проект – математичні моделі.

Значить, окрім усіх названих дослідників, слід залучати до справи і математиків, і дослідників поведінки складних, «непередбачуваних» систем з багатьох хаотичних елементів. Тому проблема розвитку нанотеху носить яскраво виражений міждисциплінарний характер» [91, с. 252].

За висновками багатьох дослідників, російський нанотехнологічний проект не матиме позитивних наслідків перш за все тому, що не зовсім зрозумілим є той результат, якого прагне досягти Росія²⁴. Більше того, дехто наголошує на тому, що сам нано-проект є засобом розкрадання грошей і саме тому до нього долучено лише Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова і усунуто усіх інших дослідників.

На противагу цьому радянський ядерний проект від самого початку створювався як адхократичний.

Як відомо, для отримання атомної зброї 20 серпня 1945 р. Державним Комітетом Оборони на чолі із Й. Сталіним було засновано Спеціальний Комітет у такому складі: Л. Берія (голова), Г. Маленков, М. Вознесенський, Б. Ванников, А. Завенягін, І. Курчатов, П. Капиця, В. Махнеев та М. Первухін. Структура Комітету була практично сітьовою: до його складу входили як деякі частини міністерства оборони, так і підрозділи розвідки²⁵, як підприємства, так і інститути з різним підпорядкуванням²⁶. При цьому такі структури фактично не підпорядковувались профільним міністерствам, а керувалися безпосередньо Комітетом. Міністри, яким формально підпорядковувались означені підрозділи, насправді й гадки не мали про те, що там відбувається. На Комітет було покладено «керівництво усіма роботами з використання внутріатомної енергії урану» [16, с. 261]. Більш конкретною метою було створення атомної бомби з потужністю вибуху, що був би еквівалентним вибуху десятків тисяч тон тротилу. Для того, щоб у найкоротші строки досягти цього, було необхідно залучити велику кількість спеціалістів, фінансів та розвідувальних даних. Щодо першого, то загальновідомим є той факт, що коли потрібно було формувати команду для створення атомної бомби, керівнику проекту Ігорю Курчатову наказали дати список усіх потрібних йому спеціалістів.

²⁴ Принаймні, створення наноасемблера не пропагується.

²⁵ Зокрема, окремі відділи Інформаційного комітету МЗС СРСР.

²⁶ Наприклад, важкої промисловості та сільськогосподарського машинобудування.

Потім Лаврентій Берія витягнув усіх цих людей з різних інститутів, армії, а деякого – із самого ГУЛАГу. Потім кожен залучений Курчатовим до проекту вчений написав свій список – хто потрібен йому. І цих людей також знайшли та залучити до проекту. СРСР щедро фінансував створення своєї атомної бомби. Щодо розвідки, то загальновідомим є той факт, що радянські органи державної безпеки тягли атомні секрети практично з усього цивілізованого світу (США, Велика Британія, Німеччина, Японія). Результат – у 1949 р. в Радянському Союзі була випробувана атомна бомба (практично через 4 роки після вибухів у Хіросімі та Нагасакі). Як згадував Л. Берія, академік М. Семенов дуже ображався, що його залучають до роботи менше, аніж він вважає за потрібне. Сам керівник Спецкомітету вважав, що М. Семенов «...хоче працювати як учений, а Ігор²⁷ працює з урахуванням агентурних даних. Ми впевнилися, що це не є дезінформацією, а тому, після відповідних перевірок, будемо використовувати. Семенов цього не знає, і хай не знає. Нехай займається теорією і розрахунками, а Бомбу будуть робити Ігор і Харитон²⁸. За Ігорем – плутоній, за Харитоном – конструкція» [15, с. 450–451].

Як уявляється, нано-проект також потребує аналогічного підходу. Зокрема, професор Г. Малінецький, звертаючи увагу на американський підхід до розвитку нанотехнологій, наголошує: «Давайте подивимось, як нанотехнології розвивають у нашого головного супротивника – Сполучених Штатах. З чого вони розпочали?

Вони зрозуміли, що до мети можна йти не лише від найпростіших структур, від рівня атомів до створення складних об'єктів, але можна рухатися інакше: спочатку розібратися з організацією складних систем. Зрозуміти, чого ж ми хочемо сконструювати і на яких принципах – і потім для цього шукати адекватний будівельний матеріал на нанорівні. В США комплекс досліджень, пов'язаних з таким підходом, називається «NanoBioInfoCognito».

²⁷ Мається на увазі «батько атомної бомби» І. Курчатов.

²⁸ Мається на увазі Ю. Харитон – академік, що стояв у витоків радянської термоядерної зброї.

Тобто американці від самого початку зрозуміли, що нанотех міцно пов'язаний з генно-інженерними (біологічними), інформаційними та когнітивними технологіями (технологіями пізнання). На цьому перетині народжуються нові напрямки в прикладній математиці, які дають принципово нові можливості. Зазвичай їх називають біообчислювачами чи нейронаукою...

У 2000 р. американці випустили «білу книгу» з нанотехнологій, де чесно визнали: перших наслідків роботи слід чекати мінімум через десятиліття. Зате вони скрупульозно зібрали інформацію про те, що в країні вже зроблене у сфері нанотеху, які вчені (з указівкою їхніх координат) працюють за заданою тематикою і яких успіхів вони досягли. Тобто було сформоване експертне співтовариство» [91, с. 254–255].

В результаті на сьогодні США – провідна країна в галузі нанотехнологій. Зокрема, загальновідомим є той факт, що у 2009 р., враховуючи колосальний потенціал нанотехнологій у медичній сфері, промисловості, авіонавтиці та комерційному застосуванні, в рамках Національної ініціативи в області нанотехнологій на дослідження США виділили 1,5 млрд дол. У доповіді ж про нанотехнології урядового Національного наукового фонду говориться: «Нанотехнології можуть у перспективі зробити людину розумнішою, забезпечити стійке покращення матеріалів, води, енергії та продовольства, захистити від невідомих бактерій та вірусів» [88, с. 269].

Не менш значною державною технологією антибюрократичного спрямування є креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності якої є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки самовираження та самоствердження її творців.

Характеристика креативної корпорації може бути зведена до одинадцяти ознак.

По-перше, головною мотивацією праці є самореалізація як творців, так і співробітників та керівників креативної корпорації. Прагнення до самореалізації висуває нові ідеали та цілі, що насамперед виявляється у освоєнні та пошуку принципово нового. Креативні корпорації будуються навколо творчої особистості. Це

гарантує їхню стійкість та процвітання. Лідерами такої компанії рухає “дух першопрохідника”. Спрямованість на творчість стимулює максимальний розвиток потенціалу співробітників, а бізнес перетворюється у продукт творчості, як для художника – його картина, а для письменника – його твір. Керівник Центру постіндустріального суспільства В. Іноземцев з цього приводу писав: «Характерно, що успіх власників креативної корпорації обумовлений не стільки тим, що вони контролюють основну частину капіталу своїх компаній, скільки тим, що вони, як засновники бізнесу, що стає головним проявом їх творчих можливостей, уособлює, з точки зору суспільства, насамперед створений ними соціально-виробничий організм. Ці люди являють собою живу історію компанії, мають високий авторитет в очах її працівників та партнерів. Примітно, що велетенські багатства нових підприємців, котрі вже стали легендами сучасного бізнесу, не зосереджуються на банківських рахунках в офшорних зонах, як у більшості українських “олігархів”, а представлені акціями їх власних компаній і фактично не існують поза зв’язку з їх досягненнями. Більше того, реалізувати пакети акцій, що їм належать, в сучасних умовах практично неможливо, адже це автоматично позначиться на діяльності компанії. Це дозволяє стверджувати, що саме ставлення таких підприємців до бізнесу як до свого *творіння*, що викликає більшу прихильність цілям даної організації, ніж ставлення до неї як до своєї *власності*, є найважливішою відмінною рисою креативної корпорації» [79, с. 87–88].

По-друге, власники чи керівники креативної корпорації несуть за неї максимальну відповідальність як за своє улюблене творіння. Їх авторитет досягається не авторитарними методами, а визнанням їх талантів, заслуг та знань. Високе почуття відповідальності веде до формування особистої відповідальності у співробітників компанії.

По-третє, спрямованість на творчість та успіх формує у компанії почуття команди і співробітництва, розвиває почуття значимості для компанії кожного окремого співробітника. Останнє призводить до знищення статусних відмінностей та нівелювання

самого поняття керівників та підлеглих. На кожному етапі функціонування креативної корпорації керівником стає особистість, що є найбільш авторитетною при вирішенні конкретної проблеми.

По-четверте, створюється творча атмосфера. На зміну керівництва підлеглими приходять керівництво творчими процесами, куди втягуються нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі.

По-п'яте, самоорганізація висококваліфікованих співробітників і вміння розділити відповідальність дозволяють поєднати необхідні в кожному конкретному випадку індивідуалізм та автономність з колективізмом та командною роботою. Все це сприяє зростанню особистої свободи та розвитку можливостей кожного.

По-шосте, креативна корпорація формує економічну та соціальну кон'юнктуру, вона здатна сама себе організувати та перебудувати.

По-сьоме, здатність до змін, високий творчий потенціал креативних корпорацій веде до їх розростання. Такі компанії сприяють формуванню нових креативних корпорацій, котрі у своїй діяльності будуть керуватися подібними принципами. Це пояснюється тим, що ядром персоналу креативної корпорації є працівники, котрі, як і її засновники, насамперед прагнуть до самореалізації і досить часто розглядають свою діяльність в рамках креативної корпорації як крок до початку власного бізнесу. В умовах, коли діяльність стає орієнтованою на процес, а окремі працівники певним чином персоніфікують його окремі елементи, для виділення з компаній самостійних структур вже не існує серйозних перепон. В результаті креативні корпорації постійно відновлюють самі себе, їх кількість швидко зростає, а нові фірми, що виникають в результаті цього «відбрунькування», у своїй діяльності починають керуватися тими ж принципами, що і попередні. При цьому яскрава *індивідуальність* засновників та власників креативних корпорацій не є проявом їх *індивідуалізму*, адже головними умовами взаємодії між творчими особистостями стає максимальна лояльність між ними і високий ступінь

солідарності, що відновлюються в кожній новій виробничій структурі.

По-восьме, етичні цінності та соціальні цілі входять у базову систему цінностей креативних корпорацій, збільшуючи тим самим своєрідний соціальний капітал.

По-дев'яте, модульна структура креативної корпорації, що також нагадує мозаїку чи мережі, дозволяє створювати творчі групи та структури різної конфігурації. Після ж виконання завдання – створювати нові (це нагадує гру «конструктор»).

По-десяте, прагнення до нововведень дозволяє як швидко реагувати на змінені зовнішні умови, так і самим змінювати їх. Креативна корпорація пропонує клієнтам якісно нові продукти та послуги. При цьому вона не приймає форму диверсифікованих структур та конгломератів, а зберігає ту вузьку спеціалізацію, що була передбачена при її утворенні. Значною мірою саме під впливом нечуваного комерційного успіху креативних корпорацій основні риси їх внутрішньої організації стали запозичатися й традиційними промисловими підприємствами. Таким чином, креативні корпорації відіграють важливу роль у розвитку сучасного господарства, адже вони формують не лише нові потреби і визначають нові цілі економіки, а й прискорюють зміну звичних форм господарської організації.

По-одинадцяте, креативна корпорація виникає, як правило, з надр попередніх організаційних структур, котрі вже характеризуються порівняно високою ефективністю. Вона формується, насамперед, відповідно до уявлень її творців стосовно оптимальних способів реалізації свого творчого потенціалу. Якщо компанія, що виникла таким чином, починає успішно функціонувати, на певному етапі розвитку мотив самореалізації її організатора як розробника, творця та виробника принципово нової послуги чи продукції, інформації або знання доповнюється (або навіть замінюється) мотивом його самореалізації у якості творця компанії як соціальної структури.

Тому, як правило, креативна корпорація в своєму розвитку проходить два етапи. На *першому* етапі її засновники прагнуть до

самореалізації себе як творців принципово нового продукту, і на цьому етапі компанія конкурує, як правило, з підприємствами, що виробляють аналогічні або подібні товари чи послуги. В цих умовах повністю розкривається творчий потенціал засновників компанії, що накопичений ними ще в попередній організації. На *другом* етапі засновники креативної корпорації соціалізуються як власники компанії, що сама по собі виявляється головним результатом та продуктом їх діяльності. На цьому ж етапі власники компанії починають конкурувати з іншими креативними корпораціями, безвідносно до того, у якій сфері економіки вони діють, адже доказ своєї переваги та своєї унікальності вони зможуть здобути лише від всеохоплюючого, а не від вузькогалузевого успіху.

Звісно, найбільш прийнятною креативна корпорація може бути в рамках наукових груп, конструкторських бюро (в т.ч. державних) та інших творчих колективів.

Як приклад, можна навести діяльність дослідно-конструкторського бюро (ДКБ-1) на чолі із С. Корольовим, яка врешті-решт призвела до вступу СРСР першим із усіх держав до космічної ери.

Це був досить складний процес, адже, як відомо, головному конструктору довго не давали ракету під супутник, для чого потрібна була міжконтинентальна ракета, яка могла нести ядерну бомбу. Після випробувань таких ракет американці, нарешті, перестали літати навколо Радянського Союзу з бомбами. І С. Корольову її не давали, вважаючи супутник дурницями і пустощами, куди менш важливими, ніж ядерна програма: адже для супутника довелося б зняти ракету з військового чергування. Тривала «холодна війна». Неодноразово проводились масштабні навчання, коли стратегічні бомбардувальники цілими ескадрильями летіли через Атлантику на Москву і повертали лише біля радянського кордону. У СРСР не було настільки потужної авіації і тому розробка міжконтинентальної балістичної ракети, здатної по космічній орбіті доставити ядерний боєзаряд в будь-яку точку планети, була вкрай актуальною. Проект був доручений С. Корольову. Він належав до тієї плеяди геніальних радянських конструкторів, хто був репресований в 1930-ті роки, побував на Колимі, попрацював в

«шарашці», але дивним чином ще задовго до реабілітації пристрасно працював, зміцнюючи режим, який мало не звів їх у могилу.

У 1954 р. М. Тихонравов, який пізніше став Героєм Соціалістичної Праці та лауреатом Ленінської премії, написав першу інженерну записку про супутник. Саме ідея Тихонравова підштовхнула Корольова до швидких дій. І хоча сам Корольов не мріяв про далекі планети, а був повністю поглинений створенням міжконтинентальної ракети, але ідея Тихонравова його привабила. Вона давала можливість зробити перший крок до мирного і на час відкладеному космосу. 16 березня 1954 р. відбулася нарада у віцепрезидента АН СРСР М. Келдиша. 27 травня 1954 р. Корольов надіслав лист міністру оборони Д. Устинову з пропозицією використати потужну бойову ракету для запуску першого супутника Землі. Самої ракети ще не було, але для супутника можна було використовувати її спрощену модифікацію. Міністр оборони СРСР ідею підтримав, адже це був ідеальний пропагандистський хід: супутник на орбіті.

30 серпня 1955 р. у Військово-промислової комісії при Раді міністрів СРСР було зібрано вузьку нараду, де представники Міністерства оборони висловлювали занепокоєння у тому, що захопленість супутниками може зірвати будівництво бойової ракети. М. Хрущову показують нову розробку – першу міжконтинентальну балістичну ракету Р-7, здатну створити реальну загрозу Америці. Основна частина польоту проходитиме в стратосфері, ракета повинна «перестрибнути» американські ППО. Хрущов і члени Президії були в захваті. Скориставшись нагодою, Корольов несподівано знову підняв свою тему: він сказав, що за допомогою ракети Р-7 можна вивести на орбіту штучний супутник Землі. У відповідь керівники держави лише знизали плечима. Практична і військова цінність проекту була їм незрозумілою. Але Корольов заявив, що є реальна можливість без великих затрат випередити американців в освоєнні космосу. Хрущов пожвавився, проте уточнив, чи не перешкодить запуск супутника створенню бойової ракети. І лише за цієї умови дозволив розробку. 30 січня 1956 р.

виходить абсолютно секретна постанова Ради Міністрів СРСР № 149-88 «Про роботи щодо створення штучного супутника Землі» – «неориєнтованого об'єкта "Д"» [148, с. 18]. Запуск супутника масою 1000-1400 кг з науковою апаратурою масою 200-300 кг планувався в 1957-1958 рр. Однак наприкінці 1956 р. з'ясувалося, що ракета не дотягує до необхідної питомої тяги. Виведення супутника на орбіту розробники двигунів не гарантували. Розробка апаратури, яку для космічних польотів ще ніколи не створювали, теж затримувалася. Військово-промислова комісія зважила на це становище і встановила новий термін – 1958 р.

У будь-якого сучасного начальника відлягло б від серця. Відстрочка – наймиліша для чиновника справа. Тим більше що супутник, як тоді вважалося – не найважливіше, але дуже клопітке доручення. На Раді головних конструкторів в січні 1957 р. Корольов запропонував пакет революційних ідей з максимального полегшення ракети, щоб гарантувати вивід на орбіту супутника масою до 100 кг. Ніхто з конструкторів Корольова не підтримав. Але він уже 15 лютого «продавив» постанову уряду про запуск найпростішого супутника. За багатьма спогадами, соратники Корольова, захоплені завданням створення надійної і потужної міжконтинентальної ракети, не поділяли старань і хвилювань конструктора про перший супутник.

17 вересня 1957 р. в Колонному залі Будинку Союзів відбулося урочисте засідання, присвячене 100-річчю з дня народження К. Ціолковського, якого в СРСР поважали як теоретика космонавтики, хоча ніякою космонавтикою тоді ще не пахло. Саме там зробив свою доповідь член-кореспондент АН СРСР С. Корольов, який заявив: «Найближчим часом в СРСР і США з науковими цілями будуть здійснені перші запуски штучних супутників Землі» [142]. Ця заява не стала сенсацією ані на Заході, ані в СРСР. Заява пройшла непоміченою, як ніби її не було...

Річ у тому, що з п'яти стартів Р-7 лише дві ракети нормально пройшли активну ділянку, дві зазнали аварії, одна не відірвалася від стартового майданчика. Останній вдалий старт був у серпні, після чого вийшло повідомлення ТАРС про створення в СРСР міжкон-

тинентальної ракети, хоча для фахівців було ясно, що це політичний блеф. Навіть у ракет, які злетіли, конструкції і теплозахист головної частини руйнувалися в атмосфері. Тим не менш, Корольов напоїг на запуску супутника. У військових була вилучена ракета, яка стояла б без діла ще півроку, поки усуваються дефекти головної частини. Звісна річ: істина ніколи не буває однозначною: Корольов, крім інших здібностей, був умілим лобістом і розумів, що для користі справи на тлі тимчасових невдач з бойовою ракетою необхідно запропонувати імпульсивному Хрущову великий успіх.

4 жовтня 1957 р. о 22 годині 28 хвилин за московським часом супутник вийшов на орбіту, і для людства почалося принципово нове космічне життя. «Працюють всі радіостанції Радянського Союзу. Передаємо повідомлення ТАРС...» – так Ю. Левітан вперше оголосив про прорив на новому космічному фронті [142]. Вся світова преса на перших шпальтах кілька днів публікувала коментарі про історичну подію і два тижні розміщувала списки міст, над якими пролітав перший штучний супутник. Прем'єр-міністр Великобританії Г. Макміллан вимагав від секретаря щоденної інформації про політ супутника. Президент США Д. Ейзенхауер програв президентські вибори молодому Дж. Кеннеді. Останній критикував попередника за космічну поразку від СРСР у справі супутника, не припускаючи власного розчарування з приводу польоту Ю. Гагаріна. Перший американський супутник був запущений лише на початку 1958 р. і важив всього 8 кг.

Сам Корольов розповідав, що коли запустили перший супутник, Хрущов викликав його в Кремль і сказав: «Ми вам не вірили, що ви зможете запустити супутник раніше американців. Але от ви запустили і дивіться, яка несподівана реакція» [64]. Річ у тому, що в «Правді» про запуск першого супутника Землі була стаття лише на чотири рядки. А в усіх газетах світу цією новиною були повністю забиті перші сторінки, а іноді і другі, і треті.

Радянська преса або просто не зрозуміла, що саме сталося, або не зважилася без санкції згори хоч щось говорити. Але після того як радянське керівництво побачило зарубіжні газети з величезними

заголовками, наступного ж дня і в СРСР всі газети вийшли з повідомленнями та привітаннями на першій смузі.

Саме так, завдяки творчому потенціалу С. Корольова, СРСР першим увійшов в космічну еру.

Активно креативно-корпоративна державна технологія може використовуватися і в роботі державного апарату. Проте це здебільшого стосується державних органів, діяльність яких спрямована на розвиток. Класичним прикладом такого органу є Управління перспективних досліджень міністерства оборони США – ДАРПА²⁹, яке було створено за наказом Д. Ейзенхауера як реакція на запуск супутника в СРСР, про який говорилося вище.

З моменту свого виникнення DARPA є унікальною за своєю формою. Спочатку воно перебувало в безпосередньому підпорядкуванні міністра оборони США. Воно діє в тісній взаємодії з іншими дослідницькими організаціями Міноборони США, зберігаючи при цьому повну незалежність від них. За своєю структурою і принципам організації DARPA відрізняється від всіх інших науково-дослідних організацій МО США.

В основі організації Управління лежать наступні основні принципи: малі розміри і гнучка структура, простота організації і значний ступінь автономності й свободи від бюрократичних витрат, використання в складі технічного персоналу Управління провідних вчених та інженерів світового рівня, постійна ротація – оновлення кадрового складу.

Сьогодні структура Управління збереглася майже без значних змін. Один із винятків – підзвітність. Якщо спочатку DARPA підпорядковувалося безпосередньо міністру або заступнику міністра оборони, то на сьогодні – Директору з оборонних досліджень та інжинірингу³⁰ Міноборони США. Кожен з керівників Управління відгороджував його від зовнішнього впливу, підтримуючи його незалежність.

²⁹ DARPA – Defense Advanced Research Projects Agency.

³⁰ Director for Defense Research and Engineering.

З іншого боку, важливою є постійна підтримка Управління з боку керівництва військового відомства США. Керівництво Пентагону, бачачи цінність оперативної та ініціативної групи дослідників і розробників з DARPA, які відрізняються нестандартним баченням ситуації і можливих шляхів вирішення різних завдань, тих завдань, які часто не в змозі виконати інші дослідницькі групи й організації, максимально оберігає незалежність Управління від бюрократичних перешкод.

DARPA працює в тісному контакті з силовими структурами при розробці нової техніки і технологій, розвитку яких самі вказані силові структури не приділяють достатньої уваги. Рутинний характер роботи військових структур змушує їх концентрувати найбільші зусилля на вирішенні першочергових питань, відсовуючи завдання розвитку «на потім». DARPA ж дивиться далі, за горизонт сьогоднішніх завдань. В цьому і полягає радикально інноваційний характер роботи Управління.

DARPA дає військовим розуміння того, що ж відбувається на передньому краї науки і як нові відкриття можуть бути використані у військовій справі. В США існує безліч відомих та іменитих науково-дослідних організацій, що працюють в галузі оборони і безпеки. Це і Office of Naval Research, і National Science Foundation, і Department of Energy, і багато інших. Ці організації створюють нові технології і системи. DARPA ж, крім цього, створює самі принципово нові можливості в оборонному плані. Тобто діє на більш високому рівні, який і можна визначити як креативний.

Саме DARPA втілює в життя значну кількість програм та проектів, які істотно впливають на розвиток національної технологічної бази і при цьому основні зусилля зосереджує на реалізації проектів з достатньо низькою ймовірністю успіху, але пов'язаних з науковими та технологічними проривами, які можуть привести до якісно нових можливостей у сфері «вирішення завдань забезпечення національної безпеки» [164, с. 28].

В організаційну структуру DARPA входять сім технічних відділів, що безпосередньо підпорядковуються директору Управління. У кожному відділі – 15-20 менеджерів програм. Задачі тех-

нічних відділів і належних до них ключових програм полягають в наступному.

Відділ військових наук. Його основне завдання – з максимальною рішучістю заохочувати найбільш сміливі відкриття та інновації в науці та техніці, які здатні забезпечити зрушення парадигми в можливостях оборони. Особливе значення надається програмам з протидії біологічній зброї, з біології, матеріалів та математики.

Відділ спеціальних проектів. Увага в ньому сконцентрована на системних рішеннях та необхідних для їх реалізації технологіях, які змогли б забезпечити протидію вже існуючим і можливим загрозам. Завдання проведених робіт – створення засобів прецизійного ураження рухомих, випромінюючих і прихованих (у тому числі під землею) цілей. Як протидія новим загрозам відділ розглядає активну оборону від біологічної зброї, від швидко зростаючих недорогих літальних апаратів і ракет і від GPS-радіоперешкод (за допомогою глобальної супутникової навігаційної системи). Забезпечувальні технології включають у себе вдосконалені датчики і радары, обробку сигналів, навігаційні системи та системи наведення.

Ключові програми:

- вдосконалена технологія тактичного наведення на ціль;
- перехоплення цілей, що рухаються по поверхні землі;
- літакове відеоспостереження;
- протидія за допомогою маскування, прихованості і дезорієнтації;
- технологія ФАР, заснована на мікроелектромеханічних системах;
- органічний індикатор цілей, що рухаються по землі;
- оцінка в реальному часі ушкоджень в результаті бойових дій;
- реконфігурована апаратура;
- кошти контррадіопротидії на РЛС із синтезованою апаратурою.

Відділ інформаційних систем. Займається проблемами революційних змін у сфері національної безпеки і військових операцій за допомогою технологій інформаційних систем, які повинні дізнатися більше, швидше і бути здатними гнучко діяти.

Ключові програми:

- командний пункт майбутнього;
- управління системами з виконавчими пристроями;
- інформаційне забезпечення;
- дротова і бездротова інфраструктура для військових операцій,

що здатна функціонувати за будь-яких умов.

Відділ інформаційної технології. Сконцентрований на винаході технології мереж, обчисленнях і програмному забезпеченні, які є життєво важливими для підтримки військової переваги.

Ключові програми:

- компоновані системи високої надійності;
- відмовостійкі мережі;
- інформаційний менеджмент;
- програмне забезпечення рухомого автономного робота.

Відділ тактичної технології. Займається перспективними дослідженнями з високими ризиком і результатами.

Ключові програми:

• когерентний зв'язок, формування зображення і наведення на ціль;

- компактні лазери;
- з'ясування ситуації протидії;
- системи протидії майбутнього;
- повітряні транспортні мікрозасоби;
- прецизійна оптика;
- транспортні засоби для розвідки, спостереження і наведення

на ціль;

• надзвукова мініатюрна ракета-перехоплювач, що запускається з літального апарату;

- безпілотний бойовий повітряний транспортний засіб.

Технологія мікросистем. Увага відділу зосереджена на проблемах інтеграції електронних, фотонних і мікроелектромеханічних систем на основі гетерогенних мікрочипів.

Ця технологія високого ризику і високих результатів спрямована на вирішення завдань національного рівня – захисту від біологічних, хімічних та інформаційних впливів.

Ключові програми:

- перспективна мікроелектроніка;
- розподілені роботи;
- мікроелектромеханічні системи;
- молекулярна електроніка.

Відділ перспективних технологій. Веде високоефективні програми в галузі морських, зв'язкових і спеціальних операцій. Розроблювані проекти підтримують військові операції по всьому спектру конфліктів. Забезпечується адаптація перспективних технологій до військових систем. Кінцева мета – використання армією економічно ефективних систем вищої якості для відповіді на нові загрози.

Ключові програми:

- літаковий вузол зв'язку;
- зв'язок майбутніх систем протидії;
- глобальні мобільні інформаційні системи;
- нова антена;
- тактичні датчики;
- система радіозаглушення засобів зв'язку і РЛС наземного базування – Wolfpack [2].

Від багатьох інших дослідницьких організацій DARPA відрізняють деякі особливості. Одна з них – управління персоналом.

Для забезпечення більшої гнучкості необхідний технічний і адміністративний персонал наймається на тимчасовій основі. Щоб домогтися припливу свіжих ідей DARPA робить ставку на свіжі сили, проводячи постійний пошук експертів в необхідних Управлінню областях. Менеджери управляють проектами від 4 до 6 років. Передбачається, що найкращий шлях привнести нові ідеї – влити нову кров, запросивши нових людей зі свіжими поглядами, які здатні скорегувати або навіть повністю переорієнтувати роботи, які вже проводяться.

Менеджери проектів повинні бути не тільки видатними технічними фахівцями, але, крім того, повинні мати певною мірою підприємницький талант, забезпечуючи ефективне управління бюджетом проекту.

Керівники проектів не можуть зробити кар'єру в Управлінні. Здавалося б – це мінус – свідомо прибраний один з мотивуючих факторів. Однак на практиці виявляється, що ця обставина розв'язує руки менеджерам проектів, дозволяючи не діяти з оглядкою на особисті перспективи. Як показує досвід, в подібному становищі менеджери проектів більш ефективно займаються високоризикованими проектами. А саме такі проекти і є фірмовим «знаком» DARPA.

Спочатку при ухваленні рішення про запуск того чи іншого проекту існує чітка установка на реалізацію його у встановлені проектом терміни. При цьому, якщо в ході реалізації проекту витрати на його здійснення виявляються занадто високими, то це автоматично веде до його згорання для запобігання необґрунтованому витрачання коштів.

Задача Управління полягає у пошуку людей, що мають ідеї на дальню перспективу і при цьому прискорюють процес реалізації цих ідей в максимально короткі терміни. Подібні роботи найчастіше вимагають виконання не тільки прикладних, а й фундаментальних досліджень в тих чи інших областях. Таким чином, кардинально скорочується час між фундаментальними дослідженнями і отриманням навіть не технологій, а працездатних систем, придатних до використання у військовому відомстві США. Так, Управління веде роботи по проектах, що мають високі ризики. Однак і віддача в разі їх успішної реалізації надзвичайно висока [263].

DARPA є втіленням креативно-корпоративного принципу. Проте це, здебільшого, викликається основним призначенням Управління – сприяти розвитку науково-технічного прогресу.

А чи можна використовувати технологію креативної корпорації в поточному державному управлінні? На нашу думку, це цілком можливо, про що свідчить нещодавня історія України. Як відомо, після Помаранчевої революції в Україні була здійснена спроба створити замість Адміністрації Президента новий орган – Секретаріат Президента України, на якого було покладено завдання здійснити «організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних

повноважень» [191]. Відповідним Указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Головою Секретаріату – Державним секретарем України – було призначено О. Зінченка, який на одній з прес-конференцій, зокрема, зазначив: «Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень» [67]. В структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, тягнуть за собою необхідність керувати їх діяльністю, що є неможливим без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, куди втягувалися б нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі. Наявність же творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації.

Утім, на жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося, цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій і у 2010 р. був знову реорганізований в Адміністрацію Президента України.

Потужним антибюрократичним потенціалом володіє така державна технологія, як e-government, яка використовує в роботі державного апарату інформаційно-комунікативні технології.

«E-government» перекладається як «електронний уряд» або «електронне урядування». Відомі дослідники П. Клімушкін та А. Серенюк так визначають ці категорії.

Електронний уряд визначається як система взаємодії органів державної влади з населенням, яка заснована на широкому вжитку сучасних інформаційних технологій (ІТ), у тому числі мережі Інтернет, для підвищення доступності та якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також знищення адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаної з їх здобуттям (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються, тощо) [95, с. 4].

Електронне урядування є більш широкою категорією, адже, на їхню думку, це форма організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної влади *та органів місцевого самоврядування* між собою, суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [95, с. 28].

Як ми бачимо, технологія e-government дозволяє державі активно використовувати інформаційні (ІТ) та інформаційно-комунікативні (ІКТ) технології.

Активне використання e-government може бути ефективним за наявності певних передумов.

По-перше, ефективна особистість. Це обумовлюється тим, що персональні комп'ютери із засобами мультимедіа надають державним службовцям можливість різко підвищити ефективність праці та навчання. Зекономлений час можна буде з успіхом використати на формування ефективної особистості. Наприклад, замість довгого командировання державного службовця на курси підвищення кваліфікації можна включити це у його обов'язки або перенести додому. Оскільки ж при навчанні будуть використані засоби мультимедіа, воно йтиме швидше, а здобуті знання стануть більш тривалими. Такий підхід призведе до того, що будь-якого роду «курси підвищення кваліфікації», що раніше відволікали працівників від основного заняття, перестануть існувати, оскільки працюючи в середовищі мультимедіа, людина продовжує навчатися та «підвищувати свою кваліфікацію».

По-друге, високовиробничий колектив, який утворюється за рахунок об'єднання автоматизованих робочих місць у робочі групи на зразок адхократії. Інструментарій для перетворення інформації, прийняття рішень, колективної роботи та організації робочого часу буде сприяти утворенню нових структур групової організації праці з високою продуктивністю. Наприклад, працівники органів соціального забезпечення, котрим технології збережуть час, зможуть використати останній на консультації своїх клієнтів, щоб хоча б у деякій мірі ліквідувати їх залежність від соціального забезпечення. Для цього слід перерозподілити роботу у групі, перебудувати

бізнес-процеси, дати працівникам нові знання і почати використовувати відносно клієнтів методи маркетингу.

По-третє, інтегрована система державного управління. Корпоративні інформаційні інфраструктури державних органів, що засновані на стандартах, є передумовою для створення нових організаційних структур, на які не поширюються розгалуження у державному механізмі. Для створення інтегрованої системи державного управління необхідними є системи з горизонтальними зв'язками.

Все більшою мірою поширюється думка про те, що ставлення до людей слід змінити. Як цілком справедливо зазначав про державні органи міністр закордонних справ Канади М. Массе: «Зараз, по суті, не залишилося жодного державного органу з обмеженими функціями і жодного рішення, що не потребувало б втягнення декількох традиційних сфер діяльності держави. Відповідно, зростає потреба у новому підході до вивчення завдань і пошуку рішень, заснованому на моделях з горизонтальними структурами. Координація по горизонталі зараз є найважливішою, для неї потрібні нові механізми і новий підхід до системи» [244, с. 202].

Крім того, інформаційна інфраструктура державних органів сприяє виключенню зайвих проміжних ланок, коли одні підрозділи дублюють функції інших. Також виникають стимули для формування організаційних структур молекулярного типу, оскільки відповідні функції державних органів делегуються меншим, більш рухливим об'єднанням чи громадським організаціям.

Як образно зазначив голова робочої групи з інформаційних технологій у державному секторі Д. Флізік: «Нам потрібно скинути шори і зайнятися руйнуванням стін, що існують між державою та усіма іншими. У минулому нас обмежували традиційні демаркаційні лінії... нас турбувало насамперед благо власної організації, а не благо споживача державних послуг» [244, с. 203].

По-четверте, відкрита система державного управління. Оскільки механізм держави починає спілкуватися і з постачальниками, і з споживачами, і з усіма іншими у електронній формі, характер його послуг змінюється. Наприклад, постачання урядом та

численними місцевими органам управлінських послуг може здійснюватися в електронній формі. Документація за закупку автотранспорту чи потужного обчислювального комплексу може проводитись не в паперовій, а в цифровій формі. Пропозиція щодо участі у проєкті являє собою електронний документ. Управління проєктами ведеться мережами, до яких підключені постачальники та споживачі з державних органів чи установ. Гроші розподіляються також в електронній формі за допомогою електронного обміну даними. В електронній формі проєкти виносяться на загальне обговорення.

Класична система e-government сьогодні запроваджена в Естонії, де кожен громадянин віком від 15 років отримує спеціальний ID, який дає доступ до всіх потрібних опцій – медичного страхування, банківських послуг, а також голосування на виборах он-лайн.

За даними статистики, минулого року 95 % податкових декларацій в Естонії були надіслані саме через Інтернет, а 85 % громадян користувались он-лайн-банкінгом [66].

При цьому активне використання e-government дозволило Естонії практично подолати корупцію і на сьогодні вона, за версією міжнародної неурядової організації Transparency International, займає 26 місце із 175 у рейтингу найменш корумпованих країн [94].

По-н'яте, система державного управління діє на засадах взаємодії між мережами. У міру того, як спілкування між людьми, грошовий обіг, доступ до інформації та процеси укладання угод все більшою мірою включаються до інформаційної мережі, зникають грані не лише між різними державними організаціями, але й між ними і тими, хто з ними спілкується. З'являються нові моделі та цілі механізму держави. Завдання, що колись не зовсім вдало вирішувала держава, передаються громадам. Державний сектор, що функціонує у середовищі мереж, надає населенню послуги, сконцентровані навколо завдань (наприклад, навколо завдання допомоги безробітним), а не навколо «щаблів» державної ієрархії, на різних рівнях якої займаються виплатами допомог, консультаціями з питань працевлаштування, талонами на харчування тощо. Згідно з

принципами адхократії віртуальні державні організації будуть створюватись та розпускатися, коли це буде потрібним для економіки та суспільства. Держава може стимулювати партнерські відносини на основі мережі і робити свій внесок у створення матеріальних благ, сприяючи, наприклад, взаємодії фірм-виготовлювачів комп'ютерів при розробленні машини нового покоління. Держава може формувати нові процеси, які могли б забезпечити участь громадян в електронних слуханнях з приводу можливих починань державних організацій, електронних генерацій ідей з найважливіших питань, електронного жеребкування при вивченні суспільної думки, також сприяти організації віртуальних груп за інтересами, що є важливим для покращання суспільного життя. При цьому звіти надаються негайно, а не раз у три-чотири роки. Демократичний процес стає більш повним – оперативним та всеохоплюючим за участю.

Крім того, застосування технологій e-government робить державне управління більш прозорим, адже підзвітність держави громадянами не зводиться виключно до надання якоїсь інформації, а забезпечується відкритою специфікацією комплексів показників роботи конкретного органу держави і створює доступні для населення засоби моніторингу цих показників. Побудова e-government дозволяє громадянам самостійно вирішувати питання про роботу органів держави, а не покладатися на заяви їх керівників або ЗМІ.

Загалом П. Клімушкін та А. Серенко виділили п'ять етапів розвитку e-government:

1. Створюються веб-ресурси різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрямки діяльності.
2. З'являються перші елементи інтерактивності (електронна приймальня).
3. Поява повноцінної інтерактивності з можливістю здійснювати операції в режимі он-лайн.
4. Створюються об'єднані портали різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види транзакцій, для яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо до державного органу.

5. Відбувається створення електронної системи державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як єдиної точки доступу до всіх послуг і для громадян і для бізнесу [95, с. 4].

Сьогодні державою, яка найбільш ефективно використовує e-government, є Фінляндія. 1 грудня 1999 р. набув чинності фінський Закон про відкритість діяльності уряду, який був спрямований на стимулювання й заохочення доброї практики управління інформацією і дозволив громадянам та організаціям контролювати відправлення державної влади і використання державних коштів. У законі містилося положення про право доступу до інформації, про обов'язок владних структур розвивати доступ до інформації та доброї практики управління інформацією, а також положення про зобов'язання з приводу таємної інформації.

На початку 2001 р. було прийнято Закон про електронні послуги у сфері державного управління. Фінляндія стала першою державою в світі, де з'явився подібний закон. Його головна мета полягає у тому, що необхідно підвищити оперативність функціонування органів державного управління. Закон містить положення про права, обов'язки та відповідальність органів державного управління та їх клієнтів у сфері інформаційно-комунікативних послуг. Крім того, в законі є положення про ключові вимоги щодо електронної ідентифікації особистості громадян. Органи державної влади й управління, які володіють достатніми технічними, фінансовими та іншими ресурсами, мають запропонувати громадськості можливість вибору найбільш зручних для неї варіантів – відправки електронного повідомлення за вказаними електронними адресами чи інші механізми вирішення питань. Крім того, органи влади повинні запропонувати громадськості можливість вибору електронної доставки повідомлень, рахунків та інших аналогічних документів. При цьому вони можуть скріплювати свої рішення електронним підписом.

На сьогодні найбільш типовими послугами, які надаються громадянам у електронному вигляді, є:

- замовлення та запити (надає Агентство з прав споживачів);

- надання юридичних документів (Міністерство юстиції);
- замовлення географічних карт (Національна топографічна рада);
- замовлення та сплата послуг, пов'язаних із дозвіллям (Національна рада лісного господарства);
- зворотний зв'язок з користувачами з приводу їх інформування про національні проекти участі (Міністерство внутрішніх справ, Відділ муніципалітетів);
- електронні газети (Центральне агентство розвитку сектора соціального забезпечення та охорони здоров'я);
- телевізійні повідомлення і бронювання доменних імен (Телекомунікаційний адміністративний центр);
- ринок статистичної інформації і статистична служба «Стат-Фін» (Statistics Finland);
- повідомлення про вакансії; інформація про вакантні робочі місця та можливості отримання освіти (Міністерство праці);
- «Віртуальна Фінляндія» (Міністерство закордонних справ);
- повідомлення про зміну адреси (Центр перепису населення).

Канцелярія прем'єр-міністра оприлюднює на своєму сайті (<http://www.vn.fi/>) інформацію про законопроекти, які готуються міністерствами. Парламент також надає доступ до проектів законів та документів, які ним розроблюються (www.eduskunta.fi). Усі закони, підзаконні нормативні акти, юридичні рішення та державні угоди оприлюднюються Міністерством юстиції у вигляді бази даних, доступних через Інтернет (<http://finlex.edita.fi/>). Новий закон про публікацію законодавчих актів вимагає, щоб вони були безкоштовно доступними в Інтернеті.

Міністерство фінансів розмістило на своєму сайті (www.opas.vn.fi) «Довідник для громадян». Там пропонуються послуги зі сфери державного управління, що є необхідними для різних життєвих обставин. Цей електронний довідник також містить відомості, які можуть бути корисними компаніям і громадськості. Зокрема, там пропонується інформація з більш ніж 100 органів влади і населених пунктів.

В результаті на сьогодні Фінляндія стала однією з найрозвинутіших країн світу, а модель її суспільства можна визначити як «відкрите інформаційне суспільство добробуту» [269, с. 26].

Таким чином, e-government має досить потужний антибюрократичний потенціал.

Проте вже з'являються ідеї про можливість існування ще однієї державної технології, як буде здатна протистояти бюрократизму і стане найбільш адекватною в умовах цивілізації, яка складеться в результаті постіндустріальної революції. Мова йде про розумну організацію – динамічне середовище, що здатне мати у собі об'єднану когнітивну модель і виконувати самовільні маніпуляції із своєю когнітивною моделлю не лише вимушено (реагуючи на зміни у навколишньому середовищі), а й самочинно, за власною волею [89, с. 118].

При цьому когнітивна модель являє собою певний комплекс знань, яким визначаються професійні та соціальні навички індивіда. В результаті ж постійної взаємодії індивідуальних когнітивних моделей окремих осіб формується об'єднана когнітивна модель певної групи чи організації.

Класичним прикладом реалізації технології розумної організації є метод мозкового штурму, суть якого полягає в тому, щоб висловлювати якнайбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорити і здійснити їх селекцію. В результаті такого мозкового штурму група людей немов би утворює «колективний розум», знаходячи відповідь на питання, які зазвичай одна людина не може вирішити.

На нашу думку, розумна організація стане ідеальною державною технологією для так званої «технологічної сингулярності» – стадії розвитку цивілізації, коли людський розум перестане контролювати, прогнозувати і навіть розуміти артефакти і сигнали, породжувані техносферою [133].

Уявимо собі картину: з порту виходять три кораблі і згодом потрапляють у шторм.

Капітан першого корабля наказує закритися, але внаслідок того, що він звик керувати через людей, усі його накази запізнюються і врешті-решт корабель тоне.

Капітан другого корабля наказує стріляти у хвилі, намагаючись налякати або знищити шторм. Зрозуміло, що така тактика не призводить до жодних позитивних результатів і корабель також гине.

На третьому кораблі капітан заздалегідь підготувався до шторму. Корабель обладнано найновішою апаратурою, супутниковим зв'язком і комп'ютерами. Капітан включає усю апаратуру і корабельні комп'ютери беруть корабель під контроль. За допомогою супутників із космосу вони бачать усі небезпечні хвилі і заздалегідь повертають корабель до них. Тим самим корабель не перевертається³¹ тому що зустрічає хвилі носом. В результаті корабель виживає і успішно повертається у порт.

Стан сучасної цивілізації нагадує цей шторм. На сьогодні людство опинилося у колосальній точці біфуркації і на порозі технологічної сингулярності. Бюрократія перетворюється на бюрократизм. Зростає рівень корупції. Старі державні технології (у нашому прикладі їх ототожнюють капітани першого (бюрократія) та другого (диктатура) кораблів) втрачають свою цінність. Єдиний шлях вийти живими із цього шторму – перейти до нових державних технологій (у нашому прикладі це – капітан третього корабля, який уособлює державну технологію розумної організації, котра дозволяє заздалегідь передбачати будь-які небезпеки та вчасно їх уникати).

Що ж стосується державного проектування, тобто діяльності по створенню державних проєктів, то воно здійснюється у чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Державне планування – це процес створення державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

³¹ Хвилі здебільшого є небезпечними, коли ударяють об борт корабля.

Державні плани існували у минулому, були характерними для авторитарних і тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

Вперше вони з'явилися в СРСР як варіант саме директивного планування. Недаремно В. Ленін наполягав на тому, щоб Держплану (допоміжний орган державної влади в СРСР, основним завданням якого була економічна та технічна експертиза) були надані додаткові розпорядження для того, щоб «рішення Держплану не могли бути усунені звичайним радянським порядком, а потребували б для свого повторного рішення особливого порядку, наприклад, внесення питання до сесії ВЦВК, підготовки питання для повторного рішення за особливою інструкцією, із складанням, на основі особливих правил, доповідних записок для виваження того, чи підлягає це рішення Держплану відміні, і, нарешті, призначення особливих термінів для повторного вирішення питань Держплану тощо» [141, с. 9].

Інший основоположник «наукового соціалізму» О. Богданов прямо зазначає: «Соціалізм є завданням «господарським», завданням планомірної господарської організації; вона вирішується шляхом «господарського плану» [20, с. 305–306].

Результатом таких поглядів в СРСР з'явилися плани економічного і соціального розвитку (так звані «п'ятирічки»). Перша п'ятирічка відбулася у 1928–1932 рр. Визначаючи основне завдання п'ятирічки, Й. Сталін 7 січня 1933 р. у своїй доповіді на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) говорив: «Основне завдання п'ятирічки полягало у тому, щоб перетворити СРСР з країни аграрної та слабкої, залежної від капризів капіталістичних країн, – у країну індустріальну і могутню, досить самостійну і незалежну від капризів світового капіталізму» [222, с. 403].

Наприкінці свого життя всесильний диктатор здійснив теоретичне обґрунтування необхідності планового господарства в СРСР: «Істотні риси і вимоги основного економічного закону соціалізму можна було б сформулювати приблизно таким чином: забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного

зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі вищої техніки.

Отже замість забезпечення максимальних прибутків – забезпечення максимального задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; замість розвитку виробництва з перервами від підйому до кризи і від кризи до підйому, – безперервне зростання виробництва; замість періодичних перерв в розвитку техніки, продуктивних сил суспільства, що супроводжуються руйнуванням, – безперервне вдосконалення виробництва на базі вищої техніки.

Говорять, що основним економічним законом соціалізму є закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства. Це неправильно. Планомірний розвиток народного господарства, а значить і планування народного господарства, що є більш-менш правильним віддзеркаленням цього закону, самі по собі нічого не можуть дати, якщо невідомо, в ім'я якого завдання здійснюється плановий розвиток народного господарства, або якщо завдання неясне. Закон планомірного розвитку народного господарства може дати належний ефект лише в тому випадку, якщо є завдання, в ім'я здійснення якого здійснюється плановий розвиток народного господарства. Це завдання не може дати сам закон планомірного розвитку народного господарства. Його тим більше не може дати планування народного господарства. Це завдання міститься в основному економічному законі соціалізму у вигляді його вимог, викладених вище. Тому дії закону планомірного розвитку народного господарства можуть отримати повний простір лише в тому разі, якщо вони спираються на основний економічний закон соціалізму» [221, с. 94–97].

В СРСР планування зазвичай проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав підведення підсумків виконання планів за минулий період. На цьому етапі визначався рівень розвитку економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції у народному господарстві, узагальнювався передовий досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це розробка і доведення до підприємств, установ і організацій *директив* КПРС та уряду з приводу укладання нового

плану розвитку народного господарства. В них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції у розвитку народного господарства.

Третім етапом було складання проектів планів підприємствами, установами і організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами. Складання планів «знизу-догори» забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляло резерви виробництва.

І, нарешті, четвертий етап передбачав затвердження планів компетентними органами державної влади та управління і доведення їх до виконавців.

Відповідно до Конституції СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради Міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствами та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певним колом показників планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та інші), як і всі органи управління, були зобов'язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельної ув'язки всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалися лише у виключних випадках, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов'язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом, відповідно з чинним законодавством.

Останні положення були основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в сторону зниження директори підприємств займалися приписками і одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони всього-на-всього виконували попередні плани.

Однак не можна сказати, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії існували п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. В результаті РЕПЕЛІТА–IV (1984–1988 рр.) значно скоротилася чисельність людей, що жили за межами бідності. Ідеологом розвитку планового господарства в Індонезії був генерал М. Сухарто. Саме він, виступаючи в Москві під час зустрічі на найвищому рівні, запевнив, що після РЕПЕЛІТА–V Індонезія стане економічно розвиненою країною: «Наприкінці п'ятої п'ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного злету у нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку у напрямку до суспільства, яке мріємо збудувати» [228].

Водночас для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проектів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність є немислимою без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) далеко не завжди може розмежуватись з гаданнями, пророцтвами тощо. Як зазначав доктор юридичних наук А. Венгеров, «...передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різного роду колективів» [29, с. 202]. Зазначене передбачення впливало й на політику держави, але мова зараз йде не про це. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього [264, с. 11]. Але, на нашу думку,

більш цікавим уявляється прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноважності, становлення «порядку через хаос» та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, стосовно співвідношення політики і синергетики він зазначав, що «синергетичне «управління» політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад, макрорівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макрорівні, зможуть перебудувати всю політичну систему» [30, с. 67].

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров підкреслює: «Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, яким чином взаємодія таких підсистем (мікросистем) призводить до виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, що безумовно цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани, наприклад, господарські зв'язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об'єкти, такі як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, головним чином переходів типу «безпорядок – порядок» (до стійких структур). Поняття «нестійкість», «порядок», «безпорядок», «параметри порядку» і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо» [31, с. 38–39].

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Слід мати на увазі наступне: державне програмування складається як із стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, в СРСР 15 липня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердила розробку концепції інформатизації суспільства, де у п. 1 зазначило: «Схвалити викладені у наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, які мають виключно важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного, духовного і політичного життя радянського суспільства» [167, с. 55]. Як відомо, вся інформатизація залишилася виключно на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, яка була розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча у ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

В даному разі під концепцією розвитку розуміється аналіз поточної ситуації, стратегічні напрямки та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації у перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні *алгоритми*, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалось конкретне: «Система універсальних комерційних банків доповнюється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність» [177, с. 83].

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так, влітку 2003 р. була розроблена модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 р. Модель була розроблена групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка. Запропонована модель містила в собі конкретні математичні розрахунки основних напрямків регіонального розвитку на досить тривалий строк. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектора області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу.

Таким чином, розглядаючи механізм держави в контексті його функціональної складової, ми усвідомлюємо саму можливість існування різних державних технологій. Тим самим ми починаємо розуміти, що бюрократія є не єдиним способом реалізації державної влади. Розвиток країни стає можливим за умови використання небюрократичних державних технологій. Тим самим ми підтверджуємо ще раз геніальний прогноз Д. Белла щодо постіндустріального суспільства, коли «головним при прийнятті рішень та управлінні змінами стало домінування теоретичного знання». Саме теоретичне знання про існування різних державних технологій створює передумови для їхнього активного використання «при прийнятті рішень» щодо організації так необхідних для нашої країни реформ, в результаті яких Україна стане провідною європейською державою, думку якої буде враховувати весь світ.

Організатором таких реформ в Україні може стати її президент – глава нашої держави.

1.3 Глава держави: понятійно-типологічний та історичний аналіз

Головне призначення державного лідера – очолювати державний механізм.

Проте не завжди державний лідер може бути національним (народним) лідером. Щоб зрозуміти різницю між ними, слід звернутися до історії феодального суспільства.

Категорія «національний лідер», на нашу думку, походить від категорії «суверен усього народу». У феодальну епоху сувереном усього народу, його керманічем був монарх. Видатний французький історик М. Блок, досліджуючи феодальну монархію, зазначав: «...будучи керівником народу в усій його сукупності, монарх, крім того, поступово перетворювався на верховного сеньйора безлічі васалів, а через них – іще більш незліченної кількості дрібних залежних людей». І ще: «...повсюди ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де йому вже не вдавалося командувати як главі держави, король принаймні міг застосувати зброю васального права, що живилося тоді найсильнішим почуттям, яке панувало у сфері людських стосунків. У „Пісні про Роланда” за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена лише тому, що той є водночас і його сеньйором» [19, с. 392]. Крім того, десь у дванадцятому-тринадцятому століттях навколо феодальних монархів утворився цілий цикл легенд і забобонів. Зокрема, з цього приводу М. Блок зазначав: «Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіпа Першого, а, може, навіть після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий, до речі, відлучений від церкви, їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей доторк забезпечить їм добрий врожай» [19, с. 390]. Аналогічною була ситуація і в Японії: «Персонаж священний, як і наші королі, й набагато ближчий, ніж вони, до божества, імператор у Країні Східного Сонця, залишався де-юре сувереном усього народу» [19, с. 391–392]. Як бачимо, багато в чому влада феодальних монархів мала сакральний характер – вона вважалася такою, що походить від Бога.

В епоху Просвітництва місце суверенітету Бога зайняв суверенітет Народу. Втіленням же Народу певної країни поступово стає нація. Тепер королів стали розглядати перш за все як національних лідерів. Таке ставлення збереглося й до наших днів і саме на цьому, на нашу думку, заснований той факт, що навіть в умовах позбавлення монарха реальної державної влади його вплив є досить значним: він є не лише і не стільки державним лідером, главою держави тощо, скільки національним лідером. Це й дозволяє монарху мати значний авторитет серед підданих і впливати на стан справ у країні.

На відміну від монархій, в умовах республіки влада національного лідера завжди йшла знизу. Наприклад, президента завжди обирали громадяни країни. При цьому, на нашу думку, вони обирали саме *національного лідера*, а не *главу держави*, голову уряду, спікера парламенту тощо. Саме тому, на нашу думку, не зовсім коректним є домінуюче в конституційному праві³² припущення, що поняття «глави держави» є родовим відносно понять «президент» і «монарх».

Така точка зору, на наше переконання, не зовсім коректна за двома параметрами – соціокультурним та конституційно-логічним. Так, відповідно до соціокультурного параметра, слід згадати, що, як вже зазначалося, обираючи президента, громадяни обирають свого національного лідера, а не главу держави, голову уряду, спікера парламенту тощо. Тут президент сприймається саме як національний лідер.

Не менш важливим, з нашої точки зору, є й конституційно-логічний параметр. Річ у тім, що жодна конституція світу не передбачає такої посади, як «монарх», проте в більшості конституцій світу існує пост «президента». «Монарх», на нашу думку, є лише теоретичним конструктом. Його конституційним втіленням є відповідний титул: король (Велика Британія, Іспанія), емір (Кувейт, Катар), князь (Ліхтенштейн, Монако), султан (Оман, Бруней), імпе-

³² Його, зокрема, дотримуються такі вчені, як В. Кайнов, С. Паречина, Д. Тесленко, В. Шатіло, Ю. Тодика і В. Яворський та ін.

ратор (Ефіопія до 1975 р., сучасна Японія). Водночас «президент» одночасно і є теоретичним конструктом, і має своє конституційне втілення. Така ситуація фактично дозволяє називати президентами голову Президії Верховної Ради СРСР М.Калініна або голову Української Центральної Ради М.Грушевського, хоча фактично президента ані в СРСР³³, ані в УНР не передбачалося.

У зв'язку з цим автор монографії пропонує створити теоретичний конструкт власне для республіканської форми правління – республікатор (юридично відповідальний та обраний на певний термін або безстроково національний лідер). У цьому випадку категорія «національний лідер» отримує два теоретичні втілення залежно від форми правління: **монарх** (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість, і **республікатор** (в умовах республіки), для якого характерні юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (у більшості країн). У свою чергу, теоретичні конструкти «монарх» та «республікатор» мають свої загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи та президент, голова, керівник – республікатори. *Конкретним* же конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з'являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, автор монографії не погоджується з точкою зору дослідників, котрі визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. На думку автора, монарх, а тим більше президент, є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (США), арбітром (Франція) або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це фактично означає, що президент (національний

³³ До 1990 р.

лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави. Щоб зрозуміти, які саме можливості одержує національний лідер в результаті цього, слід більш детально зупинитися на аналізі інституту глави держави. Для цього, перш за все, слід зазначити, що поняття глави держави вже достатньою мірою розроблено наукою конституційного права, зокрема існує значна кількість його інтерпретацій, що перш за все пов'язано з різноманітністю назв глави держави.

Разом з тим у теоретичному плані термін «глава держави» є збірним і являє собою уособлення спеціального органу, який не є схожим на інші державні органи.

У науці конституційного права категорія «глава держави» розкривається через два поняття: «інститут глави держави» та «статус глави держави».

Інститут глави держави можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). Під інститутом держави розуміється відносно відокремлена частина державної структури, що має певну автономію. На нашу думку, інститут глави держави є саме інститутом держави, інститутом державності.

Аналізуючи співвідношення понять «інститут глави держави» та «статус глави держави», нам слід звернутися до вже напрацьованого досвіду українських та російських конституціоналістів. Зокрема, Н. Колобаєва у своїй монографії згадує про доктора юридичних наук В. Суворова, який «розкриває конституційний статус Президента Російської Федерації саме через інститут президента, ставлячи знак рівності між конституційним статусом Президента Російської Федерації та відповідним інститутом» [97, с. 18–19].

На нашу думку, такий підхід правильний. Але він потребує певного уточнення, яке й здійснив доктор юридичних наук В. Маліновський. Зокрема, вчений цілком слушно зазначав: «Конституційний статус є змістом, що «червоною ниткою» пронизує усі норми й деталі відносин, що складаються на їх основі» [151, с. 69]. Щодо інституту глави держави, то він наголошував на тому, що «...інститут завжди є формальним» [151, с. 61].

Таким чином, поєднуючи ідеї В. Маліновського та В. Суворова, ми можемо зробити висновок про те, що, категорії «інститут глави

держави» (інститут держави) та «статус глави держави» співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус.

Досліджуючи конституційно-правовий статус глави держави, слід пам'ятати, що здебільшого він є одноособовим органом. Саме тому викликають інтерес ті роботи, що аналізують структуру конституційно-правового статусу, враховуючи саме цю специфіку. На наш погляд, цікавим у цьому плані є дослідження О. Марцеляка конституційно-правового статусу омбудсмана, у якому він розділяє структуру останнього на основні та неосновні елементи. До основних елементів вчений відносить загальну правоздатність омбудсмана, його права, обов'язки та гарантії діяльності, до неосновних – форми і принципи його діяльності та відповідальність [153, с. 13].

Проте така структура потребує певного корегування стосовно глави держави і тут, на нашу думку, доречно було б звернутися до співвідношення категорій «конституційно-правовий статус глави держави» та «конституційно-правовий інститут глави держави».

Так, на сьогодні здебільшого закріпилася думка про те, що статус глави держави є частиною правового інституту глави держави. Таке положення вперше було подано на розгляд І. Хутинаєвим [276, с. 26–27] і на сьогодні підтримано більшістю дослідників інституту президентства. Зокрема, А. Шир-огли Султанов, порівнюючи конституційно-правовий статус президентів Азербайджану та Росії, зазначав: «На відміну від правового статусу президента, нормативний обсяг інституту президента є більш широким. Він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не лише функціонування, а й обрання (призначення) президента» [226, с. 28]. Аналізуючи структуру інституту президента, учений включив до неї такі субінститути (підінститути): порядок виборів президента, зокрема й інавгурацію; положення президента у структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний підінститут); функції та повноваження президента (конституційний статус – функціональний підінститут); припинення виконання повноважень президента [226, с. 54–55]. Сам же інститут президента ним був визначений як «...сукупність конституційно-

правових норм, що регулюють формування і функціонування президентської влади» [226, с. 54]. Утім, на нашу думку, такий поділ інституту на формування глави держави (не статус) та функціонування глави держави (статус) є дещо штучним, адже, як цілком слушно припускав у своїй монографії доктор юридичних наук В. Кайнов, «...президент може мати певний статус лише після обрання та інавгурації» [85, с. 42]. Тим самим категорія статусу розширюється: до структурного (положення в системі органів) та функціонального (функції, повноваження та відповідальність) статусу додається статус організаційний (формування та припинення повноважень).

Як правовий інститут вказаний інститут глави держави складається з норм окремих галузей права, що регулюють формування (спадкування, вибори, призначення тощо) і вступ на посаду (коронація, інавгурація) глави держави, його функціонування та припинення ним своїх повноважень.

В Україні правовий інститут глави держави містить у собі норми перш за все конституційного та адміністративного права, а також, до певної міри, норми міжнародного права.

Норми конституційного права при цьому містяться в конституційних законах. Останні можуть розрізнятися у формальному та матеріальному сенсі. Під конституційним законом у формальному сенсі, на нашу думку, розуміється, по-перше, конституція; по-друге, закон, що вносить зміни та/або доповнення до Конституції; по-третє, закон, необхідність прийняття якого передбачається самою Конституцією.

Щодо конституційного закону в матеріальному сенсі, то під ним розуміється будь-який закон, котрий стосується питань, що є конституційними за своїм змістом та значенням, тобто такими, що входять до предмета конституційного права як галузі права.

Нормативний зміст конституційно-правового інституту глави держави в Україні перш за все містить у собі норми Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., а також згідно із ст. 91 Конституції України норми інших законів. Так, ч. VI ст. 103 Конституції України

передбачає наявність закону, норми якого визначають порядок проведення виборів Президента України. Фактично такий закон може називатися конституційним, хоча українське законодавство не виділяє його як окрему категорію. Щодо іншого закону, який міг би вважатися конституційним так би мовити у матеріальному сенсі, то прикладом може бути ч. II ст. 5 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р., що передбачає: «До введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими пунктами 2–7 частини другої ст. 4 цього Закону, Президент України звертається через засоби масової інформації або в інший спосіб до груп осіб, організацій, установ, які є ініціаторами чи учасниками дій, що можуть бути приводом для запровадження надзвичайного стану, з вимогою припинити свої протиправні дії протягом встановленого у зверненні строку і попередженням про можливість введення надзвичайного стану» [190]. Фактично таким положенням повноваження президента розширюються, а норма звичайного закону фактично набуває конституційного характеру.

Іноді питання щодо прав, обов'язків та відповідальності Президента України починають врегульовуватися окремими підзаконними актами. Зокрема, можна згадати Постанову Верховної Ради України від 26 січня 2009 р. № 903-VI, за якою на чинного тоді президента В. Ющенка було покладено особисту відповідальність «за різке знецінення грошової одиниці України, численні спекуляції на валютному та іпотечному ринках, невиконання комерційними банками своїх зобов'язань перед вкладниками, істотні зловживання в процесі рефінансування комерційних банків, повну відсутність контролю Національного банку України за діяльністю комерційних банків, що призвело до значного погіршення добробуту громадян України» у зв'язку з тим, що той двічі проігнорував вимоги Верховної Ради України щодо звільнення В. Стельмаха з посади Голови Національного банку України.

Таким чином, конституційно-правовий інститут глави держави в Україні (президента) закріплюється в трьох групах нормативних актів: 1) конституційних законів у формальному сенсі (Конституція або закони, необхідність прийняття яких передбачається

Конституцією, зокрема, Закон про вибори Президента України); 2) конституційних законів у матеріальному сенсі (такими є усі закони, що конкретизують Конституцію, але прийняття яких прямо нею не передбачається, зокрема, закони, що регламентують повноваження президента у сфері оборони, національної безпеки чи подолання надзвичайних ситуацій), які умовно можна визначити як конституційно-правові закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти Верховної Ради (постанови), що так чи інакше впливають на формування та функціонування інституту президента.

Окрім конституційних нормативно-правових актів, на правовий інститут Президента України впливають певні індивідуально-правові акти, зокрема акти офіційного тлумачення, які здійснює Конституційний Суд України. Наприклад, 25 грудня 2003 р. Конституційний Суд України у своєму Рішенні № 21-рп/2003, визначивши, що «Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою, яка Президентом України призначається головою Київської міської державної адміністрації» [197], фактично позбавив главу держави можливості призначати окрему особу (не голову Київської міської ради) головою Київської міської державної адміністрації.

Найбільш тісно пов'язані між собою конституційно-правовий інститут глави держави та адміністративно-правовий інститут глави держави. Однак цей зв'язок не заважає розділити їх за предметом правового регулювання. Конституційне право включає правові норми, що закріплюють принципи організації усієї системи органів державної влади, а також конституційні аспекти формування та функціонування глави держави. Норми ж адміністративного права, засновані на принципах конституційно-правових владовідносин, деталізують їх відносно численної системи органів виконавчої влади, регулюють діяльність цих органів з приводу реалізації виконавчо-розпорядчих функцій. За логікою системи юриспруденції та права адміністративно-правовий інститут глави держави, виходячи з предмета адміністративного права, повинен бути пов'язаний зі статусом глави держави саме у сфері виконавчої гілки влади.

На сьогодні існують три варіанти реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави.

Перший варіант припускає, що глава держави є складовою частиною виконавчої влади. Тут також існують певні підходи. Так, у першому випадку глава держави розглядається як частина виконавчої влади, але формально не вважається носієм чи главою виконавчої влади. Зокрема, така ситуація склалася в Австрійській Республіці. Другий підхід розглядає главу держави як носія чи главу виконавчої влади. Найбільш відомим прикладом такого варіанта є США, де виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції).

Другий варіант реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави формально не визначає главу держави як главу чи носія виконавчої влади, але фактично він має певні прерогативи у цій сфері. Зокрема, саме така ситуація сьогодні існує в Україні. Цілком слушно зазначали з цього приводу українські правознавці: «До системи органів виконавчої влади Президент України не віднесений. Адже він, обіймаючи пост «глави держави», не наділений Конституцією правосуб'єктними ознаками «органу виконавчої влади» і тим більше – «глави виконавчої влади»... Водночас Президент України виконує вагомую роль у формуванні й функціонуванні розглядуваної системи органів, оскільки Конституція надає йому значні ... кадрові та деякі інші дискреційні повноваження щодо органів виконавчої влади» [55, с. 75]. Зокрема Президент України відповідно до Конституції України подає кандидатуру прем'єр-міністра (п. 9 ст. 106) та міністрів (п. 10 ст. 106); скасовує акти Ради міністрів АРК (п. 16 ст. 106), очолюючи РНБО України (п. 18 ст. 106), координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у зазначених сферах (ч. II ст. 107) тощо.

Щодо *третього* варіанта, то він не лише не передбачає включення глави держави до системи органів виконавчої влади, а й робить його вплив мінімальним. Зокрема, можна навести ситуацію у ФРН, президент якої має мінімальні прерогативи у сфері виконавчої влади. Зокрема, він призначає федеральних чиновників (ч. 1 ст. 60 Основного Закону) та формально подає кандидатуру

Федерального канцлера до Бундестагу. Після того, як голову уряду парламент обрав без обговорення, Федеральний президент підтверджує цей факт, призначивши обрану особу Федеральним канцлером (ст. 63 Основного Закону).

У Королівстві Швеція глава держави інформується прем'єр-міністром про стан справ у державі, а іноді може головувати на засіданнях уряду (§ 1 Глави 5 Форми правління). Будь-які інші його прерогативи у сфері виконавчої влади конституція Швеції не передбачає.

В Японії імператор відповідно до ч. I ст. 6 Конституції призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту. Але через те, що згідно із ч. I ст. 4 імператор здійснює лише ті дії, які передбачені Конституцією, він не має права відмовити у призначенні поданої кандидатури, а тому сам акт призначення голови уряду перетворюється на просту формальність. Недаремно більшість учених наголошують на тому, що прем'єр-міністра призначає парламент [243, с. 47; 283, с. 176–177].

Не можна також не зазначити, що інститут глави держави знає і міжнародне право. Відповідно до його принципів та норм глава держави представляє свою державу з усіх питань за своєю посадою, не потребуючи для цього додаткового підтвердження своїх повноважень. Зокрема, при офіційних візитах за кордон глава держави користується певними привілеями. Так, згідно з п. а) ст. 1 Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються дипломатичним захистом 1973 р., глава держави, «включаючи всіх членів колегіального органу, що реалізує повноваження глави держави згідно конституції зацікавленої держави» [86, с. 17], знаходиться під міжнародним захистом під час перебування за кордоном навіть під час приватного візиту.

Отже, інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманним як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави).

Переходячи до аналізу змісту самого інституту глави держави, необхідно розпочати з того, що дехто з учених вже звертав нашу увагу на наявність легальних дефініцій нього інституту. Зокрема, В. Кайнов свого часу дійшов висновку, що у понятті «президент» доцільно виділити два основні аспекти: змістовний та функціональний. Змістовний аспект означає розуміння поняття президента у різних підходах до даного правового інституту [87, с. 46]. Щодо функціонального змісту поняття «президент» слід розуміти сукупність основних напрямків його діяльності, що виражають соціальне призначення президентської влади.

Утім, на нашу думку, такий підхід можна застосувати і до поняття глави держави.

Отже, змістовний контекст поняття глави держави передбачає формулу: «президент (король, імператор, співправителі) є главою держави». Іноді конституція дає певну розшифровку розуміння нього інституту. Так, наприклад, ч. 1 ст. 102 Конституції України передбачає: «Президент України є главою держави і виступає від її імені». Аналогічним чином визначається статус глави держави в ч. 1 ст. 56 Конституції Іспанії: «Король є главою держави, символом її єдності та постійності». В конституціях низки країн підкреслюється, що глава держави є главою виконавчої влади. Так, ст. 226 Боліварианської Республіки Венесуела закріплює: «Президент Республіки є главою держави і Національної виконавчої влади, в якості кого він керує діяльністю уряду».

На відміну від змістовного, функціональний контекст поняття глави держави передбачає лише перерахування основних напрямків діяльності особи чи органа як глави держави. Так, Федеральним конституційним законом Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 р. передбачається посада президента, але не вказано, що він є главою держави. Проте, виходячи зі ст. 65 Закону, саме він «представляє Республіку у зовнішніх відносинах», що здебільшого притаманно саме главі держави. Іншим прикладом є ФРН, де також передбачається посада Федерального президента, але формально він не визначається як «глава держави», хоча також «представляє Федерацію в міжнародно-правових відносинах» (ч. 1 ст. 59 Основ-

ного Закону). Серед монархічних країн також існує функціональний підхід до розуміння глави держави. Зокрема, в Данії король формально не визнається главою держави, хоча й «виступає від імені Королівства у міжнародних справах» (ч. 1 ст. 19 Конституції). Формально також не визнається главою держави й король Саудівської Аравії, хоча й виступає як символ єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Функціональний контекст розуміння глави держави закріплюється й іншими країнами: Францією, Індонезією, Марокко, США, Тонга та деякими іншими.

Але як змістовний, так і функціональний контекст легального визначення інституту глави держави має один дуже істотний недолік: фактично він не пояснює суть інституту глави держави, а тому слід звернутися до іншої категорії визначень – доктринальних.

Сьогодні в наукових джерелах можна зустріти чимало дефініцій цього інституту. Визначення поняття глави держави ускладнене як з причини недостатнього дослідження цього інституту, так і через різноманітні його моделі у різних державах світу. Так, радянська юридична наука тривалий час розширено тлумачила поняття глави держави як особи чи органу, що «здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави» [42]. Хоча слід зазначити, що укладачі великої радянської енциклопедії намагалися уже достатньо повно розкрити сутність цього інституту, висвітливши тотожність діяльності аналогічних органів, не дивлячись на відмінність у їх назвах, тенденції до спеціалізації даного інституту за певними сферами діяльності. Вони звернули увагу й на той факт, що в більшості країн глава держави здійснює функції вищої виконавчої влади в державі [265].

Як не дивно, дослідники інституту глави держави, навіть у таких загальних визначеннях зуміли виділити основу його призначення – здійснення верховенства у різних гілках державної влади і, насамперед, виконавчої. І сьогодні у наукових джерелах визначення інституту глави держави дається саме у такому сенсі. Так, в енциклопедичному юридичному словнику сказано: «Глава держави – вища посадова особа (значно рідше – колегіальний орган), що

вважається верховним представником держави і, як правило, носієм виконавчої влади» [41]. З таких позицій існує термінологічна дефініція цього інституту в юридичній енциклопедії: «Глава держави – вища посадова особа, що вважається носієм виконавчої влади і верховним представником держави у сфері зовнішніх відносин» [40].

У спеціальних державотворчих працях, більшості навчальної та монографічної літератури глава держави розуміється як «конституційний орган і одночасно вища посадова особа держави, яка представляє державу зовні і всередині, своєрідний символ державності і народу» [98, с. 9]. Існують і дещо інші точки зору. Так, О. Осавелюк вважає главою держави посадову особу чи орган, що «займає найвище місце в системі органів держави» [116, с. 564]. Л. Ентін визначає главу держави як «офіційну особу (орган), що, як правило, формально займає найвище місце в ієрархії державних інститутів і здійснює верховне представництво країни у внутріполітичному житті та у відносинах з іншими державами» [117, с. 210]. В. Шаповал же наголошує на тому, що глава держави є особою, яка «займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію представництва самої держави в цілому» [282, с. 223]. На думку ж І. Алебастрової, глава держави – це посадова особа «або рідше колегіальний орган, що виступає символом єдності нації, а також офіційним представником держави всередині країни та в міжнародних відносинах» [4, с. 228]. Дещо іншої точки зору дотримується білоруський конституціоналіст М. Чудаков, який вважає, що глава держави – це «особа, яка юридично займає найважливішу посаду в державі» [279, с. 396]. Доктор юридичних наук Є. Тихонова визначила главу держави як посадову особу або «спеціальний державний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутріполітичному житті країни та у відносинах з іншими державами» [252, с. 593].

Досить цікаве визначення глави держави дав С. Рябов, який зазначив, що глава держави – це «уособлення єдності нації, символ держави, гарант цілісності спільноти, об'єднаної державою, чинник гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між

собою» [203, с. 89]. Проте слід зазначити, що визначення цього інституту глави держави в такому контексті містить певні прогалини, не цілком достатньо і вичерпно характеризують сутність даного органу, з неналежним ступенем точності віддзеркалюють його правову природу.

Для кожної конкретної держави характерною є своя національна система побудови інституту її глави.

Російські конституціоналісти виділяють декілька організаційно-правових форм інституту глави держави:

По-перше, одноосібний монарх, що успадковує свою посаду (Великобританія, Іспанія, Японія).

По-друге, одноосібний монарх, що призначається своєю родиною – правлячою династією (Саудівська Аравія).

По-третє, одноосібний монарх федеративної держави, що обирається на певний період монархами суб'єктів федерації із свого середовища (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати).

По-четверте, одноосібний президент, що обирається народом шляхом прямих та непрямих виборів (США, ФРН, Італія, Індія, КНР).

По-п'яте, колегіальний орган, що обирається парламентом на встановлений строк; при цьому окремі повноваження глави держави, які неможливо здійснити колегіально, як-то прийняття іноземних послів, надаються голові колегіального органу (Куба).

По-шосте, глава уряду, що одночасно виконує функції глави держави (наприклад, в окремих землях ФРН).

По-сьоме, представник британського монарха у державах, що мають статус британського домініону, тобто тих, хто визнає главою держави британського монарха (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос).

По-восьме, одноосібний або колегіальний глава держави, що узурпує владу в державі, як правило без визначеного терміну [116, с. 568].

Проте, незважаючи на існування вищевказаних типових форм, практика свідчить, що сьогодні фактично немає держав, які б закріплювали тотожний конституційно-правовий статус інституту

глави держави. Однак за всіх неоднакових організаційно-правових форм цього інституту, в різних країнах у нього є ознаки, характерні для глав держави більшості країн. Ці риси дають підстави стверджувати про єдину правову природу цього інституту, і саме на їх характеристики ми зупинимось з метою сформулювати визначення інституту глави держави.

1. На сьогодні домінуючою точкою зору є та, що вважає главою держави «особу чи орган, що втілює верховну владу в державі» [181, с. 127].

Таке втілення означає певний символізм інституту глави держави, його представницький характер. Зокрема, саме на цьому наполягають американські дослідники. З їхньої точки зору, президент є особистістю, якому історія дає уроки, «вилучені із подвійної традиції: його попередників у Білому Домі та із свого власного досвіду» [293, с. 209] і який «розповідає нам історії про себе і тим самим говорить нам, що ми за люди та як ми стали співтовариством. Ми отримуємо від нього не лише нашу політику, а й нашу національну самоідентичність» [318, с. 1].

Представницький характер, утім, може закріплюватись і в конституціях. Так, ст. 1 Конституції Японії вказує, що імператор (глава держави) є символом держави і єдності народу. Майже те ж саме зазначає ст. 56 Конституції Іспанії: «Король є главою держави, символом її єдності та постійності». Зазначений символізм глави держави, по суті, означає наявність у нього представницьких повноважень, які здійснюються як за межами країни, так і всередині її.

Виходячи з усього вищенаведеного, ми можемо зробити висновок, що інститут глави держави насамперед має *представницький* характер.

2. Намагаючись зрозуміти суть глави держави, ми повинні одночасно зрозуміти, над чим саме головує зазначений глава. В даному випадку ми маємо справу з поняттям уособлення держави і, з нашої точки зору, держава уособлюється у її механізмі, структура якого досліджувалася нами вище.

Аналізуючи Конституції різних країн, ми бачимо, що наявність владних повноважень в руках глави держави, які поширюються на

всю територію держави, чітко вказують на те, що *глава держави є вищим органом держави*.

3. Щоб зрозуміти наступну ознаку, притаманну саме інституту глави держави, проаналізуємо співвідношення повноважень Президії та Голови Верховної Ради СРСР. Так, до 1989 р. в Радянському Союзі існував колегіальний глава держави – Президія Верховної Ради СРСР. Зазначена Верховна Рада не була парламентом у повному сенсі цього слова, а тому її Президія дійсно могла претендувати на статус глави держави. 25 травня 1989 р. на першому засіданні З'їзду народних депутатів СРСР було обрано Голову Верховної Ради. Ним став М. Горбачов. Згідно зі ст. 120 Конституції СРСР Голова Верховної Ради СРСР став вищою посадовою особою Радянської держави і представляв СРСР всередині країни та в міжнародних відносинах. З нашої точки зору Голова Верховної Ради (спікер) виконував окремі обов'язки глави держави. Голова Верховної Ради мав наступні повноваження, які умовно можна звести до наступних блоків:

1) Керівництво роботою З'їзду народних депутатів, Верховною Радою СРСР та її Президією.

2) Кадрові повноваження (пропозиції щодо призначення Заступника Голови Верховної Ради, Голови Ради Міністрів СРСР, членів Комітету конституційного нагляду, Голови Верховного Суду СРСР, Генерального прокурора СРСР та ін.).

3) Керівництво обороною країни та зовнішніми відносинами.

4) Підписання законів СРСР.

5) Надання З'їзду народних депутатів та Верховній Раді СРСР даних про становище СРСР всередині країни та за її межами.

Проте Голова Верховної Ради СРСР не міг видавати власних нормативних розпоряджень. Тим самим, втілюючи навіть більш незалежну посаду, аніж Голова Президії Верховної Ради СРСР, перший являв собою скоріше спікера, що виконує окремі функції глави держави, аніж повноцінного главу держави, який все ж таки має певні правотворчі повноваження у повному обсязі. В Радянському ж Союзі укази і постанови могла видавати лише Президія Верховної Ради, яка і залишалася, по суті, колегіальним главою

радянської держави аж до 1990 р., коли в СРСР з'явився інститут одноосібного президента.

Таким чином, на нашу думку, обов'язковою ознакою глави держави також є його *самостійність* (відносна, часткова або повна) у правотворчій сфері. При цьому *відносна* самостійність означає, що акти глави держави підлягають обов'язковому контрасигнуванню, а *повна* – конституція виключає таку необхідність. В умовах же *часткової* самостійності одні акти глави держави обов'язково повинні контрасигнуватися, а інші – ні. Прикладом відносної самостійності глави держави у сфері правотворчості можна вважати Бельгію, адже ст. 106 Конституції Бельгії закріплює положення стосовно того, що жоден акт короля не може мати сили, якщо він не є контрасигнованим міністром. Щодо часткової самостійності, то її втіленням можна вважати ФРН, адже ст. 58 Основного Закону ФРН вказує на те, що, за деякими виключеннями, для дійсності приписів та розпоряджень Федерального президента необхідним є їх контрасигнування Федеральним канцлером або компетентним федеральним міністром. Фактично це означає певну групу актів, які не потребують контрасигнування. Проте глава держави може бути і повністю самостійним у правотворчій діяльності. Зокрема, Основний Закон Султанату Оман не передбачає будь-якого контрасигнування актів султана.

Виходячи з таких основних рис інституту глави держави, можна попередньо сформулювати його поняття: *відносно, частково або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що представляє державу всередині та за межами країни.*

Але в кожній країні інститут глави держави має свої особливості. Так, відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

З урахуванням положення зазначеної статті та визначення глави держави, поняття українського глави держави повинно ґрунтуватися на таких його рисах: *по-перше*, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами; *по-друге*, Президент України отримує свою владу шляхом

загальних прямих виборів; *по-третє*, акти Президента України здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрасигнування. Таким чином, можна резюмувати, що **Президент України як глава держави – це частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за межами останньої.**

Президент України є одноосібним органом, що не вважається чимось надзвичайним. Так, США, ФРН, Франція, Ватикан, Люксембург, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Російська Федерація та багато інших країн впровадило індивідуальну форму глави держави, виходячи з того, що концентрація в руках однієї особи повноважень з приводу оперативного вирішення різного роду проблем гарантує кращу ефективність роботи інституту, сприяє підвищенню престижу влади глави держави та зростанню суспільної довіри до інституту. Хоча слід зазначити, що в процесі модифікацій конституційно-правового статусу глави держави у цілому ряді держав запроваджено колективну (колегіальну) форму зазначеного інституту. Специфіка такої моделі полягає у розподілі повноважень між окремими членами колегіального глави держави, коли його функції виконуються не однією особою, а декількома особами одночасно. Такий варіант функціонування глави держави, на нашу думку, не впливає на його інституційну природу і є результатом адаптації ідеї щодо інституту глави держави до особливостей національної політико-правової структури конкретних країн. Колективні глави держав на практиці довели свою користь та ефективність. Сила такої схеми даного інституту полягає в тому, що він колективно формує свою точку зору, своє рішення, а це має як певний психологічний ефект, так і суспільний резонанс. Правда інколи цей же момент має і свій негатив, оскільки необхідність колективного вирішення справи може призвести до затримки прийняття рішення.

На сьогодні існують дві моделі колективного глави держави:

1) олігархічний глава держави – коли глава держави функціонує у вигляді невеликої групи осіб (колегії), де рішення

приймаються колегіально (Федеральна Рада Швейцарської конфедерації, Державна Рада Республіки Куба та ін.). При цьому найбільш цікавим при дослідженні вказаної моделі уявляється висвітлення питання щодо співвідношення повноважень самого колегіального органу та його головуючого. В різних державах це питання вирішується по-різному: від крайнього звуження повноважень такого голови (наприклад, у Швейцарії Президенту Конфедерації ч. 1 ст. 176 Конституції надає лише право головувати на засіданнях Федеральної Ради) до їх істотного розширення (наприклад, в Республіці Куба, де колегіальним главою держави визнається Державна Рада, її Голова, відповідно до ст. 93 Конституції, є головою уряду);

2) діархія – коли в державі існують два глави держави, кожен з яких може уособлювати якусь функцію (функціональна діархія), територію (територіальна діархія), або не уособлювати нічого (особиста діархія). На сьогодні прикладом діархії є Принципат Андорра (функції глави держави виконують співпринцепси (співправителі) – Президент Франції та єпископ Урхельський), Республіка Сан-Марино (де існують два співправителі – капітани-регенти) та ін. Крім того, може існувати вертикальна діархія, коли один із співправителів стоїть вище за іншого і має конституційне право або призначати, або ж істотно впливати на вибори останнього. Так, ч. 9 ст. 110 Конституції Ісламської Республіки Іран закріплює право Духовного лідера (вищого співправителя) визначати придатність на посаду кандидата в президента ІРІ (нижчого співправителя).

Інша класифікація інституту глави держави пов'язана з формою правління, вплив якої на означений інститут не викликає сумніву. Зокрема В. Якушик абсолютно вірно, на нашу думку, зазначав, що «...критерієм для розподілу монархій та республік є статус глави держави (статус у широкому сенсі слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави), а не якийсь певний перелік формування (виборність чи невиборність) і функціонування (колегіальність або одноособність у діяльності) вищих органів влади в цілому» [291, с. 122].

В умовах монархічних держав главою держави здебільшого є монарх (король, князь, цар, султан, емір тощо). Однак з цього правила є й виключення, яке стосуються колишніх британських домініонів. Річ у тім, що в цих державах існує своєрідна вертикальна діархія. Номінальним главою держави визнається британський монарх, а реальним – генерал-губернатор. Як приклад, можна навести Конституцію Соломонових Островів, котрою закріплюється положення про те, що «главою держави Соломонових Островів є Її Величність» (ч. 2 ст. 1 Конституції), яка відповідно до ч. 1 ст. 27 призначає своїм представником генерал-губернатора. Таким чином, в умовах монархії може існувати класифікація, за якою глава держави є номінальним або реальним.

Що ж стосується республіки, то здебільшого главою держави за цієї форми правління є республікатор, котрий зазвичай має назву «президент» або «голова».

І, нарешті, за способом формування інститут глави держави може бути спадкоємним, виборним, призначуваним та узурпаторським. Це пов'язано з тим, що на сьогодні існують чотири основні способи формування інституту глави держави: спадкоємство, вибори, призначення та узурпація. У кожного з цих способів є своя специфіка.

Так, спадковий глава держави здебільшого є монархом, який отримує свої повноваження на невизначений термін.

В історії було немало способів формування монархічної влади. Так, у лютому 1722 р. Петро I видав «Закон про престолонаслідування», згідно з яким монарх сам призначав собі спадкоємця. Цим самим в Росії було встановлено принцип не спадкування влади, а призначення на посаду.

Проте цей приклад не виключає того факту, що на сьогодні визнаються три основні системи спадкування влади монархами: кастильська, салічна та скандинавська.

Щодо республік, то спадкування влади у них є досить рідким явищем. Так, у 1469 р. до влади у Флорентійській республіці прийшов син П'єтро Медичі – Лоренцо Чудовий. В сучасних республіках син або донька може успадковувати владу батька, але цей

процес зазвичай оформлюється за допомогою виборів. Як приклад, можна навести Азербайджан, де у 2005 р. президентом країни було обрано Е. Алієва – сина попереднього президента Г. Алієва.

Вибори державця (правителя або глави держави) є також досить поширеним явищем як у сучасному світі, так і в історії, як в умовах монархії, так і в умовах республіки. Так, саме за монархічної форми правління державного правителя (мається на увазі цар Михайло Федорович Романов – родоначальник царської династії Романових) обирали в Московії у 1613 р. на Земському Соборі. Королі Речі Посполитої також були обраними монархами. Зараз же обрані монархи існують у країнах з так званою змішаною формою правління (ОАЕ, Малайська Федерація). Так, в Об'єднаних Арабських Еміратах президент держави (раїс) обирається строком на п'ять років Вищою Радою Федерації, яка складається із шейхів та емірів – правителів окремих еміратів (Шарджа, Дубай, Абу-Дабі, Умм-Ель-Кувейн, Аджман та Фуджейра) (ст. 51 і 52 Конституції). Є можливість переобрання, але кількість зазначених переобрань є необмеженою [280, с. 170]. Щодо Малайської Федерації, то главою держави тут є Янг ді-Пертуан Агонг, себто Верховний правитель, який обирається Радою Правителів строком на 5 років з числа спадкоємних султанів у порядку черговості.

Проте здебільшого обраний глава держави є характерним саме для республіканської форми правління.

Так, в Ізраїлі, де немає єдиної писаної конституції, питання щодо виборів президента врегульовані Основним Законом про Президента Держави. Згідно зі ст. 7 означеного Закону вибори Президента Держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів. Такий спосіб виборів визначається як внутріпарламентський.

В Україні вибори президента врегульовано як Конституцією України (ч. 1 ст. 103), так і спеціальним Законом «Про вибори Президента». Відповідно до Конституції та Закону (ч. 1 ст. 1) Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Такий спосіб виборів називається прямим.

І, нарешті, останній спосіб виборів республіканського глави держави визначається як непрямий. На сьогодні такий спосіб, зокрема, передбачається у Республіці Вануату, де президент згідно з ч. 1 ст. 34 Конституції, обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь.

На відміну від спадкоємного та обраного, призначуваний глава держави є менш відомим різновидом.

Вище вже згадувалось про те, що Петро I своїм «Законом про престолонаслідування» по суті встановив систему призначення правителя держави. Проте формально вважалося, що царевич успадковує владу від царя.

Іншим відомим прикладом призначеного глави держави є генерал-губернатор колишніх британських домініонів, про що вже зазначалося вище.

Щодо республік, то єдиною країною, котра офіційно визначає призначення як спосіб формування інституту глави держави, є Фіджі.

І, нарешті, останнім різновидом глави держави, що класифікується за способом формування, є узурпатор. Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою чи групою осіб або присвоєння собі чужих владних повноважень. Здебільшого узурпація відбувається у формі військового заколоту, який особливо є характерним для латиноамериканського типу держави, про що, зокрема, свідчать підрахунки, здійснені американським політологом Д. Палмером. За його дослідженням, у багатьох країнах Латинської Америки з 1810 по 1980 рр. відбулося 20–25 переворотів, у 20 країнах – більше 300, а всього – більше 600 вдалих заколотів. В одній лише Болівії з моменту створення цієї держави (1825 р.) до 1986 р. відбувся 191 військовий заколот [310, с. 258].

Існує, принаймні, дві класифікації узурпації. Перша з них пов'язана із способом узурпації, друга – з метою узурпації. За способом узурпація може бути терористичною або ненасильницькою, а за метою встановлення – конструктивною та деструктивною.

Терористична форма узурпації передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади. Як приклад можна навести ситуацію в

Чилі, де 11 вересня 1973 р. в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями відчувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовились підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого керівника заколоту.

У ході цих дій було вбито конституційно обраного президента Чилі С. Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з А. Піночетом Угарте, який наступного року й став президентом республіки.

На відміну від терористичної, ненасильницька форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень. У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що зараз з'явилася низка публікацій, де його прихід до влади пропагують як законний [263, с. 82], без будь-якого натяку на узурпацію. На нашу думку, це не відповідає дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 р. отримала 320 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів [81, с. 217]. Однак це ще нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте рейхспрезидент П. фон Гінденбург, під тиском провідних підприємців Німеччини [13, с. 69–70], призначив саме А. Гітлера рейхсканцлером. І хоча за час виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було практично ліквідовано безробіття, до деякої міри підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, а якісна освіта стала більш доступною [84, с. 82], проте це нічого не доводить, адже вже після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв

собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 р. відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її класичним прикладом є діяльність «Державного комітету з надзвичайного стану» в СРСР 19-21 серпня 1991 р. Як відомо, 18 серпня 1991 р. віце-президент СРСР Г. Янаєв видав указ наступного змісту: «У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем своїх обов'язків Президента СРСР на підставі статті 127⁷ Конституції СРСР вступив до виконання обов'язків Президента СРСР з 19 серпня 1991 року» [257]. Вночі 19 серпня 1991 р. о 4 годині ранку севастопольський полк військ КДБ СРСР блокував дачу президента СРСР М. Горбачова у Форосі, в Криму. Водночас за наказом начальника штабу ППО країни генерал-полковника І. Мальцева два тягачі перекрили злітну смугу у Бельбеку, де стояли літак та гелікоптер президента. Вранці було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР, якому вручалася вся повнота державної влади в країні. Згідно з п. 4 Постанови № 1 ДКНС призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, які «перешкоджають нормалізації обстановки» [195, с. 10], а п. 7 вказаної Постанови встановлював контроль над ЗМІ. Але цього було мало і того ж дня ДКНС видав постанову № 2, якою обмежив друковані видання лише дев'ятьма газетами, у тому числі «Труд» і «Правда». Наступного дня ДКНС видав останню постанову № 3, п. 5 якої заборонив трансляцію телебачення та радіо Росії начебто у зв'язку з тим, що їх діяльність «не сприяє процесу стабілізації становища в країні» [184]. Таким чином, аналіз вищевикладених постанов дозволяє зробити висновок про деструктивний характер узурпації влади в СРСР 19-21 серпня 1991 р.

На відміну від деструктивної, конструктивна узурпація є менш відомим явищем. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму,

свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є «революція гвоздик» квітня 1974 р. в Португалії, яка усунула від влади диктатора – генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з «Руху збройних сил». В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Від влади було усунуто й президента Португальської Республіки Америку де Деуша Рудрігіша Томаша, а новим президентом став один з лідерів революції Антоніу Себаштьян Рібейру ді Спінола. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 р.

Від узурпації слід відрізнити самопроголошення, яке, зазвичай, не має юридичних наслідків. Так, на початку 90-х років ХХ ст. проголосив себе «регентом російського престолу» О. Брумель. Проте такий крок не мав ніяких правових наслідків, адже Росія ще з 1917 р. була республікою. Те ж саме стосується «короля України-Русі» Ореста І. Відомі дослідники Б. Андрушків та Н. Моховик так описували цю ситуацію: «Ще не так давно королем України-Русі вважався Олелько ІІ – нащадок династії Романових, прямий спадкоємець Долгорукових-Романових і Чингізхана. Саме він підтвердив Графський титул Оресту І в Іспанії. Після цього Орест І протягом декількох років був регентом (представником) Олелька ІІ в Україні.

1995 року, після смерті Олелька ІІ, його малолітній син отримав право на успадкування грецького престолу, адже мати є принцесою останнього короля Греції. Український престол звільнився і через два роки згідно з традиціями віце-король (регент) стає королем України-Русі, маючи на це законне право.

Як згадує король Орест І, Єпископ Краківський, кардинал Римської католицької церкви 16 серпня 1998 року підтвердив його королем України-Русі. У Краківському соборі вінчалися на царство всі польські та українські королі» [7, с. 9].

Проте Орест I не може бути монархом України, адже згідно з Конституцією 1996 р. вона є республікою.

Отже, і «герцог Брумель», і «Орест I» ні в якому разі не можуть вважатися узурпаторами: вони не захоплювали владу в результаті перевороту та не присвоювали собі чужі владні повноваження, адже і в Росії, і в Україні нема посади імператора та короля і зазначені акти самопроголошення не мають жодних юридичних наслідків.

Таким чином, характеризуючи інститут глави держави, слід зазначити, що він являє собою орган (а фактично: пост – керівну посаду), яку монарх (король, султан, емір) чи республікатор (президент, голова) обіймає в апараті держави. Поміж інших органів він виділяється тим, що є представником усієї держави як всередині країни, так і за її межами. Іншою специфікою інституту глави держави є його неоднаковий статус в правотворчій сфері: в одних країнах він самостійно видає нормативно-правові акти (повна самостійність), а в інших – будь-який його акт скріплюється підписом голови уряду чи міністром (відносна самостійність). Існують і змішані варіанти, коли одні акти скріплюються підписом, а інші – ні. Саме до них належить Президент України, котрий як глава держави являє собою частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноосібний виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за її межами.

Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя і для того, щоб детально уявити процес означеної трансформації, слід, перш за все, зупинитися на історії розвитку вказаного інституту.

Перші держави в історії людства з'явилися на території Стародавнього Сходу. Основними ж першопричинами формування державної організації, на нашу думку, були дві: необхідність організації загальних справ (найпоширенішою з таких справ було спорудження іригаційних систем) та ведення агресивних і оборонних війн. В результаті держави, які виникали на Стародавньому Сході, здебільшого існували у двох своїх різновидах: Східна деспотія та розвинена елітарна (найчастіше демократія була військовою) демократія. В умовах Східної деспотії (Єгипет, Вавилон, Китай, Ассирія,

Персія) правитель держави (деспот) ставав уособленням держави і проголошувався Богом. В умовах розвиненої елітарної демократії (арії, євреї, хети, яванці; а потім – германські та слов'янські союзи племен) правитель держави здебільшого був, так би мовити, «першим серед рівних». На цілком слушну думку С. Кулланди, «необхідною умовою встановлення деспотичного режиму є порівняно високий рівень суспільного розвитку, який тягне за собою спеціалізацію суспільних функцій, появу регулярної професійної армії та позбавлення народу права й обов'язку виступати із зброєю у руках на захист країни» [134, с. 389]. Саме наявність найманої професійної армії на Стародавньому Сході вела до появи Східної деспотії, адже у деспота вже не було сильної опозиції у вигляді озброєного народу, тоді як, зокрема, в умовах розвиненої військової демократії народ міг із зброєю у руках відстоювати свої свободи.

Але, цілком поділяючи думку С. Кулланди, зазначимо, що такою опозицією може бути не лише озброєний народ, а й сильне жрецтво, яке в очах простих людей стоїть вище за державну владу. Саме таке становище склалося у євреїв та в Індії, де арії, які завоювали нові території, привнесли їхнім жителям шанобливе ставлення до жерців-брахманів.

Боротьба між розвиненою елітарною демократією та Східною деспотією точилася майже весь період існування останньої. Як приклад, можна навести реформи царя Урукагіні, який намагався відновити інститути військової демократії. Ці реформи розпочалися насамперед внаслідок надмірної концентрації багатств в руках правителя держави (патесі) в одному з міст Шумерської конфедерації, що було вже характерним саме для Східної деспотії. Очевидці згадували: «Бики богів повинні були на городі патесі виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувалися патесі. Зерно жерців діставали воїни патесі як нагороду» [272, с. 140]. І ще: «В палаці патесі управлялися поля бога Нінгірсу, в домі дружини патесі управлялися поля богині Бау, а в домі дітей патесі управлялися поля храму дітей Нінгірсу... Якщо воїн на високому пагорбі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з

нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду» [272, с. 140]. Захопивши владу, Урукагіна змінив це становище: «Від приношень, що їх повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядача. В палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їх царя. В домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їхню господиню. В домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їх царя» [272, с. 141].

Проте, як відомо, реформи Урукагіни успіху не мали, а сам Шумер врешті-решт було захоплено правителями Аккаду. Саме на території останнього виник Вавилон, який став одним із центрів Східної деспотії і залишив нам у спадок одну з найвидатніших пам'яток стародавнього законодавства – закони Вавилонського царя Хаммурапі, які були вибиті на стелі і саме таким чином дійшли до нашого часу. Проголошуючи свої закони, правитель Вавилону здебільшого вказував на необхідність існування, насамперед, судової функції царя: «Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, – у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, – щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вироки в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого» [271, с. 174].

Божественність царської влади, що передбачалася Законами Хаммурапі (Ану і Енліль були богами Стародавнього Вавилону) не була чимось вражаючим на Стародавньому сході. Так, Тора (Старий Завіт Біблії) вказувала на той факт, що царя юдеям дав саме Бог: «Коли прийдеш у землю, що її Яхве, Бог твій, хоче тобі дати, і зайнявши її та оселившись у ній, ти скажеш: Поставлю над собою царя, як це у всіх народів, які довкола мене, то можна тобі наставити над собою царя, що його вибере Яхве, Бог твій; з-поміж твоїх братів поставиш над собою царя»³⁴ [224, с. 196–197].

³⁴ Втор. 17, 14-15.

Однак, на відміну від Вавилону, де царі були деспотами, себто вважалися живими богами, юдейсько-ізраїльський цар таких prerogativ не мав. На цілком слушну думку М. Грубарга, царська влада «була обмежена низкою правових норм» [47, с. 94]. Зокрема він повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов'язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов'язаний усі ці закони-обмеження досконало вивчити: «А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священників-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб учився боятися Яхве, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи»³⁵ [224, с. 197].

Ставши царем, юдейсько-ізраїльський правитель зазвичай укладав договір з народними представниками (старійшинами). Основними функціями царя були: функції воєначальника, вождя, захисника; функції пастиря, пастуха, годувальника народу Ізраїлю.

Проте далеко не відразу ідея формування царської влади отримала своє закріплення у святих книгах юдеїв. Так, як відомо із Тори, одного разу народ звернувся до голови колін³⁶ Ізраїлю Самуїла з проханням дати їм царя, який би керував ними як і в інших народах. Це прохання викликало гнів самого Бога Яхве, який заявив Самуїлу: «не тебе вони відкинули, ні, вони Мене відкинули, щоб Я не царював над ними»³⁷ [224, с. 280].

Боротьба між прихильниками та супротивниками царської влади відображала боротьбу між прихильниками племінної та державної організації суспільства.

³⁵ Втор. 17, 18-19.

³⁶ Племен.

³⁷ I Сам. 8, 7.

Дещо подібне відбувалося і у народів, що прийняли зороастризм³⁸: мідійців, персів тощо. На нашу думку, саме протистояння між племінною³⁹ та державною⁴⁰ організацією викликала появу зороастризму. Його суть полягала у чіткому розмежуванні благих богів на чолі із Ахурамаздою та демонічних істот – девів. Між силами добра і зла розпочалася боротьба; її ж результат насамперед залежить від людини, яка повинна прагнути до творчої, активної діяльності, що перебудовує цей світ: землеробства, скотарства, будівництва тощо. Це пов'язано з ідеєю, що основне призначення людини – берегти та примножувати у собі «образ Ахурамазди на землі, бути Його відображенням та досконалим провідником божественного впливу» [249, с. 17].

Зороастризм став релігією землеробно-скотарської еліти, яка потребувала централізованої держави, що могла б захистити їх володіння та майно від військових кланів. Це можна дослідити на прикладі однієї з частин головної книги цієї релігії – Авести, що називається Відеват, зокрема при аналізі міфу про Йіму. Так, на прохання Ахурамазди стати головним релігійним лідером, Йіма відповідає, що він не знає як це робити. Однак прохання примножувати та вирішувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світу захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті» [3, с. 77].

Означений захисний потенціал держави, на думку узбецьких дослідників А. Саїдова та Є. Абдуллаєва, був пов'язаним насамперед з низкою постулатів самого вчення Заратустри. По-перше, замість політеїстичного⁴¹ пантеону Заратустра створив пантеон

³⁸ Інша назва – маздеїзм. Такий дуалізм у назві викликано тією обставиною, що термін «маздеїзм» походить від імені бога Ахура *Мазда*, а «зороастризм» є результатом європеїзації транскрипції імені пророка Заратустри – *Зороастр*.

³⁹ Її уособлювала військова знать.

⁴⁰ Скотарська та земельна еліта.

⁴¹ Тобто, плюралістичного.

монотеїстичний, де всі інші боги були творінням єдиного Бога Ахурамазди⁴². По-друге, він протиставляв цей чіткий пантеон «силам зла», котрими могли виявитися усі боги та герої ворожих кланів та племен. Вперше на світоглядному рівні було обґрунтовано поділ на «своїх» та «чужих» не за територіальним чи етнічним, а за моральним критерієм як поділ на прихильників Добра⁴³ та прихильників Зла. Нарешті третім пунктом стала ідея необхідності морального вибору між цими полюсами (Добром і Злом), що протистояло як общинній практиці вибору за жеребом, так і військово-демократичній – вибору голосуванням.

Вчення Заратустри відображало загальний для найактивнішої частини жерців та скотарської еліти ідеал сильної централізованої держави, що регулюється морально-правовими принципами. Згодом же зороастризм став більш послідовним варіантом монотеїзму: тепер Богом називався лише Ахурамазда; всі ж інші надприродні істоти називалися або девами або мали спільну назву «всі боги». Згодом і це становище змінилося: всі надприродні істоти стали називатися девами, зороастризм же став обґрунтовувати ідеї божественності влади царя. Так, Никши-Рустемський надпис Дарія вказує наступне: «Ахурамазда є великим Богом, який створив цю землю, створив небо, створив людину, створив щастя для людини, зробив Дарія царем..., єдиним владикою над багатьма» [270, с. 279].

В більш пізні часи на Близькому Сході зороастризм дедалі більше модернізується. Поряд з класичним зороастризмом парфянського напрямку, що передбачав дуалізм «Ахурамазда – Ариман», на території Ірану виникає моністичний варіант зороастризму – зурванізм. На думку узбецьких вчених, його монізм виявляється у тому, що вихідною основою у ньому було проголошено не єдиного Бога-творця і не двох деміургів, що борються між собою, але єдину, абстрактно-метафізичну основу – Безкінечний Час (Зурван Акарано). Зурванізм користувався підтримкою іранських Сасанідів. Так, зокрема, перший Сасанід Ардашир, використав цю релігію, нама-

⁴² У європейській транскрипції – Ормузд.

⁴³ Тобто скотарської еліти.

гаючись заручитися підтримкою усіх своїх підданих. Зокрема він говорив: «У цій великій державі, що дали мені боги, я буду творити добро і здійснювати справедливий суд. І зроблю чистою зороастрійську релігію, і буду ставитися до підданих, як до своїх синів. Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління сімома кешварами і, як подобає, оцінив» [204, с. 97–98]. У зв'язку із завойовницькою політикою Сасанідів зороастризм отримав могутню підтримку світської влади.

Проте статус правителя далеко не завжди опирався на певні релігійні канони. Так, в Стародавній Індії вже в деспотичний період права та обов'язки раджі⁴⁴ закріплювались на правовому рівні – в законах Ману.

Згідно з давньоіндійською міфологією Ману є іменем першої людини⁴⁵. В Законах Ману статусу правителя держави присвячена глава VII та деякі інші. При цьому, в-основному, цар розглядався з декількох позицій. По-перше, «Закони Ману» закріплювали опис царя, та деякої мірою порядок формування царської влади: «Кшатрій, що дістав, як годиться посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього [світу] згідно з законом» [72, с. 229]. Основними обов'язками царя, відповідно до Законів Ману була податкова, військова та суддівська діяльність. Так, згідно з п. 128 розділу VII, на царя було покладено наступне: «Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувалися і цар, і виробник» [72, с. 248]. Що ж стосується військової справи, то п. 97 розділу VII закріплював: «А для царя повинна бути дана (воїнам) найкраща частина [здобичі], так вимагають ведичні тексти; завойоване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам» [72, с. 244].

Існували й суддівські повноваження царя. Зокрема пп. 1–7 розділу VIII Законів Ману передбачалося наступне: «Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен у належному вигляді прийти до

⁴⁴ Царя.

⁴⁵ Щось на зразок біблійного Адама.

суду, разом із брахманами та досвідченими радниками. Там, сидячи чи стоячи, піднявши праву руку, у скромному одязі та прикрасах, він повинен розглянути справу сторін, що сперечаються. Щорічно вирішуючи одна за одною справи з приводу перерахованих нижче вісімнадцяти видів, на підставі місцевих звичаїв та настановлень священного закону» [72, с. 267–268]. До цих видів належали: несплата податків; заклад та закладна; продаж чужого; справи між членами компанії; дарування; несплата заробітку; порушення договорів; відміна купівлі та продажу; суперечки між господарями (худоби) та слугами (пастухами); суперечки про межі; образа діями; наклеп; крадіжка; розбій та насильство; перелюб; обов'язки чоловіка та дружини; поділ майна; азартні ігри та парі.

В античні часи Закони Ману доповнювалися певними світськими доктринами (Артхашастра – наука політики), і врешті почали заперечуватись в рамках нової релігії – буддизму. Так, зокрема стосовно необхідності нагляду царя за своїми підданими, відомий філософ Вішнагупта Каутилья у своєму трактаті «Артхашастра» писав: «Встановивши нагляд за головними посадовими особами, хай цар створить нагляд за городянами та сільськими жителями» [8, с. 31]. Щодо буддизму, то першим детальним збірником його ідей була Дхаммапада. Заперечуючи основний постулат брахманізму щодо походження варн від Брахми, буддизм наголошує, наприклад, на тому, що брахманом є не той, у кого сплітається волосся, не той, хто має на це право внаслідок походження, а той «...у кому є істина і дхамма» [63, с. 84].

Буддизм став першою світовою релігією, але не останньою.

У I ст. н.е. в Римі виникло християнство, основним джерелом якого є Біблія.

На цілком слушне припущення відомого радянського історика Л. Гумильова, сучасна Біблія остаточно оформилася у 180-190 рр. н.е., коли об'єднала у собі Старий⁴⁶ та Новий⁴⁷ Завіти [50, с. 91]. Саме тому, при аналізі християнської думки часів її становлення

⁴⁶ Юдейську Тору.

⁴⁷ Безпосередньо ідеї Ісуса Христа, викладені його апостолами.

слід аналізувати насамперед Новий Завіт. Ця частина Біблії вперше спробувала відокремити владу світських правителів від влади Бога. Так, зокрема в Євангелії від Луки описувалася ситуація, коли релігійні первосвященники намагалися скомпрометувати Христа в очах римської влади: «І надзираючи над ним, вони послали підглядачів, що з себе праведних удавали, щоб його піймати на слові й видати начальству і владі намісника. І ті спитали його: „Учителю, ми знаємо, що ти говориш і навчаєш правильно, і не дивишся на обличчя, але навчаєш Божої путі по правді. Чи вільно нам давати кесареві податок чи ні?” Він же, побачивши їх лукавство, промовив до них: „Покажіть мені динарій. Чий на ньому образ і напис?” Ті відповіли: „Кесарів”. І він сказав їм: „Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові”. І не могли піймати його перед людьми на слові та, дивувавшись його відповіді, замовкли»⁴⁸ [165, с. 104].

Зрозуміло, що спочатку християнство мало дещо революційний характер, адже заперечувало божественність імператорів [50, с. 84]. Однак цей період тривав недовго. Так, вже у I Соборному посланні святого апостола Петра говорилося: «Коріться ради Господа кожній людській установі: чи то цареві, верховному володареві чи то правителям, ним посланим на кару лиходіям і похвалу добродійцям. Така бо воля Божа, щоб ви, добро творивши, змусили мовчати неуктство безглуздох. Поводьтесь як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злоби, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте»⁴⁹ [165, с. 290].

Переслідування християн римськими імператорами Траяном, Діоклетіаном та іншими не зломали дух прихильників цієї релігії, і за часів Костянтина Великого вона була визнана державною. У 476 р. н.е. Римська імперія впала. Її правонаступником стала Візантія. Як відомо, ця держава, як політична цілісність, дуже швидко втратила західні території колишньої Римської імперії, проте свій ідеологічний вплив тримала аж до IX ст. Втрата ж впливу, насамперед, пов'язана з діяльністю Льва III Ісавра, який у

⁴⁸ Лук. 20, 20-26.

⁴⁹ I Пет. 2, 13-17.

726 р. розпочав іконоборчу політику. Саме тоді зачарованість Візантією зникла. Західні території, що мали власних королів, залишилися вірними починанню ікон, втрачаючи зв'язок з Константинополем – тепер вже не столицею християнського світу, а лише головним містом малоазійського царства – Візантії. На цілком слушну думку Л. Гумильова, іконоборство було, по суті, «ідеологічним оформленням монархічної революції. Не випадково папа Григорій II (715–731 рр.) розцінював політику Льва III як прагнення поєднати у собі священика та імператора, що було прямим порушенням східнохристиянського світогляду. Адже імператор стосовно церкви був лише прихожанином Софійського собору, і його голос відображав тільки його особисту думку, що сама підлягала перевірці собором» [50, с. 73].

Іконоборчі та інші дискусії тривали аж до IX ст. і врешті-решт завершилися у 867 р. взаємними анафемами римського папи Миколи I та константинопольського патріарха Фотія. Такий акт призвів до церковного розколу на католицтво та православ'я. І якщо католицтво стало домінувати в Західній Європі, то православ'я – в таких державах, як Візантійська імперія та Київська Русь. Саме тому слід розглядати два глобальні напрямки православ'я: візантійський та руський. На нашу думку, найкраще християнського правителя в рамках візантійського православ'я змалював імператор Костянтин Багрянородний у своєму посланні до сина Романа, що мало назву «Про управління імперією». Так, зокрема, імператор писав: «Мудрий син радує батька, і ніжно люблячий батько є у захваті від розуму сина, адже Господь дарує розум, коли починається пора казати, і додає слух для того, щоб слухати. Від нього скарб мудрості, і від нього йде будь-який дар досконалий. Він ставить на престол василевсів і дає їм владу над усім. Саме тому сьогодні вислухай мене, синку, і, сприйнявши настановлення, станеш мудрим серед розумних і розумним будеш вважатися серед мудрих» [101]. Такий теократизм у сприйнятті імператорської влади стає домінуючим для християнського світобачення.

Третьою ж світовою релігією став іслам, який виник внаслідок діяльності купця з Мекки Магомета. Як відомо, спочатку іслам був

єдиним. Лише потім він, подібно християнству, розійшовся на дві течії: шіїзм та сунізм. Шіїти визнавали джерелом ісламу лише її святу книгу – Коран (висловлювання пророка Магомета). Суніти ж до Корану додавали Суну (святий заповіт), що була побудована на розповідях людей, які знали ісламського пророка. Однак, незважаючи на ці відмінності, і шіїзм, і сунізм першоджерелом своєї релігії визнають Коран, де у сурі 67 «Влада» прямо записано: «Благословенний той, хто має владу» [127, с. 464]. Проте здебільшого Коран не аналізував як саме формується і функціонує держава (халіфат) та її правитель (халіф). Саме тому шіїти та суніти спробували вирішити це питання самостійно. Так, шіїтська концепція халіфату передбачала те, що імам⁵⁰ наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. При цьому рішення імама як головного знавця шаріату до IX ст. мали силу закону. На відміну від шіїтів, суніти вважали, що влада державного релігійного лідера (муджтахіда) обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження ж халіфа не носять божественного характеру.

Взагалі, ісламська політична філософія епохи Середньовіччя, на нашу думку, була більш розвиненою, аніж західноєвропейська. Це можна пояснити як абсолютним домінуванням теології в середньовічній Європі, так і глобальним розвитком античної філософії в роботах мусульманських авторів. Зокрема, відомий ісламський філософ Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Рушд у своєму коментарі до «Держави» Платона детально розглядає якості, які повинен мати правитель ідеальної держави. Правителя, зазначав він, слід обирати з військового стану. Щоб процес такого обрання не призвів до розброду, особи, відповідальні за його проведення, зобов'язані розтлумачити громадянам, що всі вони – брати і сестри, сини і дочки єдиної матері – землі, що одних доля наділила темпераментом золота, інших – срібла, третіх – міді. Що ж стосується тих, чий темперамент відповідає сріблу та міді, то в них можуть

⁵⁰ Державний релігійний лідер.

народитися діти, здатні стати людьми з темпераментом, який відповідає більш благородному металу. Правитель обирається з категорії громадян з темпераментом золота. Він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, красномовним, рішучим, проникливим, мати добру пам'ять і відстоювати правду. Крім цих, таки собі «природжених», якостей він повинен мати ще одну – набуту – властивість, а саме – не мати нічого такого, щоб виділяло його із середовища співгромадян.

Правитель держави, за Ібн-Рушдом, повинен вміти тлумачити закон шаріату. Однак це вміння є менш важливим порівняно з практичним розумом правителя. Ібн-Рушд не наділяє останнього ніякими релігійними чи жрецькими функціями.

Утім, якщо в ісламській цивілізації розвивалася антична спадщина у вигляді філософії, то в Західній Європі спостерігалось певне відродження іншої складової античного спадку – юриспруденції, що тепер опиралася не лише на фундамент римського права, а й намагалася пристосувати його до потреб тогочасного суспільства. Крім того, багато у чому нові королівства керувалися так званими «варварськими правдами». Аналіз цих документів свідчить, що деякі з них певною мірою закріплювали правовий статус правителя держави (короля чи імператора). Як приклад можна навести Саксонську правду, яка п. XXIV закріплювала наступне: «Хто надумає нанести шкоду королівству франків або задумає смерть короля франків чи його синів, платить життям» [273, с. 411].

З утворенням франкської держави з'явилися акти королів, що певним чином регулювали окремі аспекти статусу правителя держави. Так, зокрема, намагаючись врегулювати питання соціально-економічної основи влади правителя держави, глава франкської імперії Карл Великий у своєму капітулярії про помістя зазначав: «Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям. Щоб з людьми нашими добре поводитись і щоб ніхто не доводив їх до розорення. Щоб не сміли управителі ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них панщини, рубання [лісового] матеріалу та інших робіт на свою користь» [273, с. 437].

Практично аналогічним було становище в Англії. Так, вже в найстародавнішій пам'ятці права Англії – збірнику законів кентського короля Етельберта (560-616 рр.) декілька пунктів стосувалися правового статусу правителя держави. Так, зокрема в п. 2 вказується на те, що «коли король викликає до себе людей і хто-небудь заподіє їм шкоду під час цього, [винуватий] повинен надолужити це у подвійному розмірі і [сплатити] королю 50 шилінгів» [273, с. 590].

Усі вищевказані закони (Хаммурапі, Ману, «варварські правди») існували в рамках першого етапу розвитку законодавства про статус правителя держави, який, на нашу думку, можна назвати *архаїчно-законодавчим*. Такий термін можна пояснити, перш за все, наявністю самих законів, де тим чи іншим чином фіксувалися права, прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (Східна деспотія чи римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості (насамперед традиціями) влади монарха, такі прерогативи законами фіксувалися. На нашу думку, такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатен захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верстви, а й представники родової знаті. Архаїчність же таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права.

Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави зароджується на початку XIII ст. З точки зору автора монографії, означений період слід назвати *договірним*, а його відлік слід розпочинати з 1215 р., коли в Англії була прийнята Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати як свого роду конституційний договір між королем та його баронами, адже, за словами короля Іоанна Безземельного, «була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів, у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани» [113, с. 15]. Згідно з хартією король брав на себе наступні зобов'язання: не брати лісу

для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише «людей, які знають закон Королівства і прагнуть добросовісно його виконувати» [113, с. 13] тощо.

Гарантом же дотримання хартії король зробив групу з двадцяти п'яти баронів, які отримували право на повстання проти короля: «Якщо ми, наш головний суддя, наші чиновники, або хто-небудь зі слуг наших у чому-небудь проти кого-небудь погіршимо або яку-небудь із статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам із вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас – або, в нашу відсутність за межами Королівства, звернуться до головного судді – щоб вказати про це і зажадати негайного задоволення своєї скарги. І якщо ми не виправимо порушення, або, якщо ми будемо за межами Королівства, головний суддя не виправить порушення протягом сорока днів, відраховуючи від дня заяви нам або йому про образу, то чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п'яти баронів, які можуть накласти арешт або вчинити насильство над нами будь-яким чином, за підтримки усіх жителів Королівства, захоплюючи наші замки, володіння, і все, що ми мали особисто, а також те, що належить королеві та нашим дітям, доти, поки вони не отримають задоволення своїх вимог. Отримавши ж відшкодування, вони можуть потім відновити свою нормальну службу нам» [113, с. 14].

Поступово такі договори набувають істотного поширення в усій Європі. Так, у 1241 р. Новгород Великий уклав договір з Олександром Невським про організацію оборони міста від нападу Лівонського ордену.

У 1266 р. Псковська республіка уклала договір з литовським воєводою Довмонтом про передачу останньому княжої влади. У якості князя Довмонт⁵¹ служив Пскову 33 роки.

В Польщі договірний етап еволюції законодавства про статус правителя держави розпочався у 1505 р., коли з'явився документ під

⁵¹ Після хрещення – Тимофій.

назвою «Nihil novi»⁵², більш відомий як «Родомська конституція». Згідно з нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. Родомська конституція закріпила також *liberum veto*⁵³, право рокошу та конфедерації. Принцип *liberum veto* означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти: якщо хоча б один шляхтич голосував проти, закон не приймався. Рокош та конфедерація також були спрямовані проти королівської влади: рокошем називався офіційний заколот проти короля, а конфедерацією – офіційний союз шляхтичів проти короля.

Обмеженість королівської влади при цьому вела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. У рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут правителя держави, котрий існував на теренах сучасної України.

Гетьманами, зокрема, були нащадок короля Гедиміна князь Б. Ружинський, якому вперше були даровані гетьманські бунчук і клейноди; шляхтич П. Сагайдачний, який у 1618 р. ледь не взяв Москву, а в 1620 – організував вступ Війська Запорозького до Київського (Богоявленського) православного братства; випускник єзуїтського колегіуму Б. Хмельницький, який став вождем українського народу під час його Визвольної війни 1648-54 рр., котра, у свою чергу, призвела до війни між Річчю Посполитою та Московським царством, в результаті чого Україна розпалася на дві частини: Лівобережжя та Правобережжя. Причому на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру: Гетьманат та Запоріжжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходились під

⁵² У перекладі з латини – «Нічого нового».

⁵³ Принцип загальної згоди.

протекторатом Московського царства, чи були певними автономними утвореннями, що існували в рамках єдиної Московії. Щоб це з'ясувати, слід звернутися до енциклопедичних визначень автономії й протекторату. Так, М. Воронов визначає автономію як «відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави» [33]. Щодо протекторату, то О. Бакаєв визначає його як форму «залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Тобто держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності» [11, с. 172].

Фактично українська державність з самого початку формувалася залежною від Московського царства. Так, зокрема у «Привілеї Війську Запорізькому» цар Олексій Михайлович закріплював істотне обмеження його зовнішнього суверенітету: «А коли почнуть приходити в Військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і польським королем без нашого указу зносин не мати» [83, с. 21].

Певною мірою обмежувався й внутрішній суверенітет Війська Запорізького. Так, зокрема стосовно виборів гетьмана цар Олексій Михайлович вказував наступне: «А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорізькому Війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо» [83, с. 21].

Таким чином, необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики змушують нас погодитись із думкою І. Усенка, який вказує на те, що Україна XVII–XVIII ст. мала статус автономії «у складі Московського царства» [259]. Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII ст. не був правителем держави.

Спроба ж регламентувати статус гетьмана вперше була пов'язана з діяльністю «гетьмана у вигнанні» Пилипа Орлика – автора документа «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького». На думку окремих вчених, цей документ є конституцією [129]. Проте, на нашу думку, він є, скоріше, конституційним договором, що був укладений «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [125, с. 8]. З огляду на те, що означений документ так і не набув чинності, Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту правителя держави.

Досить цікавою була ситуація і в Росії.

Так, в Московському царстві ще 4 лютого 1610 р. під Смоленськом група бояр (т.зв. «семибоярщина») на чолі з М. Салтиковим уклала угоду з королем Речі Посполитої Сигізмундом про те, що Московія визнає царем польського королевича Владислава, але останній погоджується на обмеження своєї влади. Зокрема людей великих чинів безвинно не понижувати; низькі чини звеличуються виключно за їхніми заслугами та ін. На думку доктора філософських наук П. Симуша, вказана угода була першою конституцією Росії [182, с. 76].

Друга ж «конституція» – це спроба обмежити самодержавство, яку організували члени Верховної таємної ради, змусивши підписати імператрицю Анну Іоанівну так звані «кондиції». Тим самим

фактично, була здійснена спроба утворити в Росії обмежену договірну монархію. Відповідно до кондицій імператриця не мала права без згоди Верховної таємної ради: будь із ким воювати або укладати мир; обкладати новими податками своїх підданих; зводити у знатні чини, як в статські, так і в військові, сухопутні та морські, вище за полковника, допускати будь-кого з низів до серйозних справ; відбирати у шляхетства живота та мастку, і, без суду, честі; надавати вотчини та села; зводити у придворні чини, як росіян, так і іноземців; розтрачувати державні прибутки. При цьому гвардія та інші полки були поставлені під контроль Верховної таємної ради.

На нашу думку, і угода «семибоярщини», і «кондиції» верховників є прикладом саме конституційних договорів, що не набули юридичної сили внаслідок історичних чинників: воцаріння в Московському царстві династії Романових та розірвання «кондицій» Анною Іоанівною. Якби ж такі угоди-кондиції набули чинності, то можна було б сказати, що Росія пережила в цей період другий (договірний) етап розвитку інституту правителя держави.

Третім же етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 р., коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США.

Таким чином, інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний.

На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів почали розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Як приклад можна згадати основоположника теорії державного суверенітету Жана Бодена, котрий свого часу висунув ідею, що держава – це «...здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами та тим, що є їх спільною власністю» [21, с. 144].

Саме означений розділ категорій «суспільство» і «державна» призвів до виникнення словосполучення «глава держави», яке означає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. У подальшому ж істотний внесок у розвиток доктрини глави держави, на цілком слушну думку С. Серьогіної [211, с. 56], внесли прихильники органічної теорії. Деякою мірою поділяючи їх погляди на державу, король Пруссії Фрідріх Великий наголошував на тому, що «державці є першоосною руху у державному тілі» [266, с. 300].

Утім словосполучення «глава держави» довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалось. Після ж занепаду Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичним закріпленням інституту глави держави, яке було здійснене у 1814 р.

Сам же процес конституційної легалізації вказаного інституту розпочався 4 квітня 1814 р., коли Сенат Франції розробив проект нової Конституції країни. Ця конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, що матиме титул короля.

Ідея такого «запрошення» викликала обурення короля Людовика XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому «Божою милістю». Це й було оприлюднено на засіданні законодавчих зборів 4 червня 1814 р. як у промові канцлера Шарля-Анрі Дамбре (король зобов'язаний владою Богів та своїм предкам), так і у вступі до знаменитої конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля (король повертається у свої володіння з дозволу «благого Провидіння» [114, с. 438], а ніяк не з дозволу народу). Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 4 червня 1814 р. король Людовик XVIII добровільно своїм указом видав конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що «освітила» падіння феодалізму і встановлення свободи совісті [209, с. 47]. Саме

ст. 14 означеної Хартії закріплювала: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави» [114, с. 441].

Виходячи з духу й тексту Хартії главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її за участю палат. Лише король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промугляції.

Щодо виконавчої влади, то вона не лише повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступають насамперед як слуги короля, що самостійної влади не мають. Внаслідок же того, що урядові акти є насамперед актами монарха, то вони не потребують контрасигнування.

Щодо судової влади, то вона відповідно до Хартії виходить від короля, відправляється його іменем суддями, котрих призначає сам глава держави.

Таким чином, Людовик XVIII, оголосивши себе «верховним главою держави», залишився «самодержавним та необмеженим владикою», що одарувавши Хартією, міг взяти її назад, будучи єдиним носієм суверенної влади.

Означена ситуація не могла не позначитись на самій ідеології монархізму і поступово ідея монарха як глави держави набуває популярності.

Так, у німецьких землях термін «глава держави» вперше був зафіксований у проекті Вюртембергської конституції, який було запропоновано до уваги органу станового представництва королем

Вільгельмом I 3 березня 1817 р. Зокрема, § 4 цього документа передбачав, що король – «глава держави, поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх відповідно до визначень, встановлених конституцією» [5, с. 10].

При ухваленні Баварської конституції, виданої 26 травня 1818 р., один з учасників конференції з її обговорення запропонував внести до неї формулу вюртенберзького проекту для того, щоб, як він заявив, «краще відтінити становище монарха щодо станового представництва» [5, с. 10]. У принципі погоджуючись з такою ідеєю, інший учасник конференції утім наголосив, що § 4 вюртенберзького проекту є не зовсім повним – він не вказує на короля як на джерело конституції; саме тому необхідно доповнити проект указівкою на те, що король своєю владою дарував конституцію, і що ті прерогативи, на підставі яких він буде здійснювати свою суверенну владу, виходять від нього, а не від станів. Внаслідок такої пропозиції означена норма була перероблена і отримала іншу редакцію. Так, у § 1 другого титулу Баварської конституції від 26 травня 1818 р. було вказано: «Король – глава держави, поєднує у собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, які виходять від нього і які встановлені даною конституцією» [5, с. 10]. 8 червня 1820 р. загальними зборами уповноважених держав Германського Союзу було видано постанову, § 57 якої наголошував: «Так як германський союз, за виключенням вільних міст, складається з суверенних князів, то згідно встановленому цим основному поняттю (тобто поняттю суверенітету монархів) вся повнота влади повинна залишатися об'єднаною у главі держави і суверен може обмежуватись згодою земських чинів лише при здійсненні ним відповідних функцій» [5, с. 11].

Приклад Франції та означених німецьких князівств наслідували різні країни. Зокрема серед європейських монархій інститут глави держави було закріплено в окремих королівствах Італії. Так, 4 березня 1848 р. король Сардинії, Кіпру та Єрусалиму Карл Альберт у статуті свого королівства закріпив, що король «...є верховним главою держави», що «командує усіма сухопутними та морськими силами; оголошує війну, укладає договори – мирні,

союзні, торгівельні та інші, оповіщає про них палати, наскільки інтереси та безпека держави цього дозволяють, і супроводжує їх необхідними роз'ясненнями» (ч. II ст. 5 Статуту) [114, с. 468]. Серед азійських країн ідеї щодо юридичного закріплення монарха у якості глави держави підтримала, зокрема, Японська імперія, ст. 4 Конституції якої передбачала, що імператор є главою держави, який «має верховну владу...» [123, с. 376]. Аналогічні дії були вчинені і серед африканських монархій. Зокрема, у першій конституції Тунісу – так званому «Декреті про заснування регентства» від 15 шавваля 1277 року (26 квітня 1861 р.) глава II закріплювала повноваження саме глави держави: наприклад, ст. 12 передбачала, що «глава держави керує політичними справами Королівства за допомогою міністрів» [274, с. 476].

Утім протягом усього XIX ст. сентенція «глава держави» була притаманна виключно монархічним країнам. Навіть у Франції, після повалення Бурбонів, словосполучення «глава держави» було відкинуто і ніколи не закріплювалося законодавчо в конституціях країни.

Повалення монархії на початку XX ст. практично нічого не змінило. Більшість республік на конституційному рівні визначала своїх президентів як голів (носіїв, верховних носіїв) виконавчої влади, а не як глав держави. Утім поступово ситуація змінювалась. Так, 29 січня 1912 р. Тимчасовий уряд Китайської Республіки, змінюючи програму своєї організації, у статті другій останньої вперше в світі офіційно передбачив, що тимчасовий президент є главою держави [76]. І хоча Тимчасова Конституція Китайської Республіки від 11 березня 1912 р. не закріпила означеного положення, проте такий крок свідчив про те, що поступово монархії починають втрачати свою монополію на словосполучення «глава держави».

Вперше ж інститут глави держави щодо президента республіки було запроваджено Основним Законом Туреччини 20 квітня 1924 р. Зокрема, ст. 32 закріпила, що президент республіки є главою держави [104, с. 14].

Після повалення монархії в Іспанії у 1931 р. Установчі кортеси 9 грудня 1931 р. прийняли Конституцію Іспанської Республіки,

ст. 67 якої передбачила, що «Президент Республіки є главою держави і уособлює націю» [103, с. 365]. Після повалення Іспанської республіки і приходу до влади іспанської фаланги, в Іспанії було закріплено існування так званої «корпоративної держави», главою якої було проголошено Ф. Франко. Подібно королям ХІХ ст. Франко, як глава держави, наділявся колосальними правами. Так, відповідно до преамбули Закону Глави Держави про заснування Іспанських кортесів від 17 липня 1942 р. за Главою держави закріплювалася «...верховна влада приймати правові норми загального характеру» [102, с. 508]. І хоча 6 липня 1947 р. в Іспанії відбувся референдум, за яким відроджувалася монархія, проте вже 26 липня того ж року приймається закон про наслідування поста глави держави, ст. 2 якого передбачала: «Главою Держави є Каудильйо Іспанії і Хрестового походу, Генералісімус збройних сил дон Франсіско Франко Баамонде» [102, с. 521]. Більше того, ст. 6 означеного закону закріпила, що Глава Держави може не лише запропонувати Кортесам кандидатуру майбутнього короля, а й «...подати на ухвалення Кортесів пропозицію про відміну призначення, навіть у тому випадку, якщо призначення вже було затверджено Кортесами».

Після смерті Франко до влади прийшов король Хуан Карлос, під впливом якого 6 грудня 1978 р. на референдумі була затверджена нинішня конституція Іспанії, ст. 56 якої наголошувала на тому, що король є главою держави, «символ її єдності і постійності».

Щодо республік, то після Другої Світової війни вони також у масовому порядку почали запозичувати сентенцію «глава держави». Так, наприклад, в Конституції Італійської Республіки ч. І ст. 87 передбачає, що «Президент Республіки є главою держави і представляє національну єдність».

Утім вважати, що словосполучення «глава держави» набуло світового значення на той час ще було недоречним, адже залишалися соціалістичні країни, лідери яких хоча й уживали щодо себе термін «глава держави», проте на конституційному рівні цього закріплено не було.

Ситуація докорінно почала змінюватись після того, як 29 листопада 1989 р. Г. Шахназаров та В. Медведев подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому наголосили наступне: «...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при президенті утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет міністрів у складі голови Вищої Ради Народного Господарства, міністрів – внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост президента від КПРС висувався лідер партії, що обирався на з'їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека ліквідується» [132, с. 97]. Цей меморандум сприяв гострій дискусії у вищих колах СРСР навколо запровадження поста президента країни. Її наріжним каменем стали питання з приводу процедури обрання; відносин «Президент – Парламент» та «Віцепрезидент – Парламент»; відносин «Президент – Президентська рада» та «Президент – Рада Федерації»; відносин «Президент – Партія».

Саме в умовах цієї дискусії відкрився Третій (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР, на якому було подано законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і введення поста Президента СРСР.

Згідно з законопроектом, президент, наприклад, мав право надавати З'їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР. Проте вказане положення не було закріплено конституційними змінами. Згідно з п. 3 Закону СРСР «Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР» від 14 березня 1990 р. Конституція СРСР була доповнена розділом 15¹, що мав назву «Президент СРСР». Цей розділ виклав ст. 127 у наступній редакції: «Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік є Президент СРСР» [168].

В період формування нової союзної держави інститут глави держави в СРСР двічі модернізувався залежно від того, яким уявлявся новий Радянський Союз. Так, 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР видав Постанову, яка стосувалися референдуму

щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 р. була затверджена «Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання». Згідно з концепцією «Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік» [220]. Відповідно до ст. 12 проекту цього договору «Президент СРСР – глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання союзного Договору, Конституції та Законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройними силами СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими країнами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається громадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік» [220].

12 березня 1991 р. у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – «суверенна, федеративна, демократична держава» [59], президент якої – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу» [59].

Після проведення 17 березня 1991 р. консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» [71], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 р. Згідно з ним «Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава» [58, с. 8], президент якої відповідно до ст. 14 Договору – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає гарантом дотримання Союзного Договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройними Силами Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, аніж

два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють» [58, с. 9].

Остаточню ж підписати Союзний договір планувалося 20 серпня 1991 р. Як відомо, внаслідок путчу 19-21 серпня 1991 р. ця спроба не мала позитивних результатів.

Друга модернізація інституту глави держави розпочалася 14 листопада 1991 р., коли було узгоджено новий проект договору, де містилось положення про те, що «Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава», а її президент згідно зі ст. 13 – «глава конфедеративної держави», який «обирається громадянами Союзу у порядку, встановленому Законом, строком на п'ять років і не більше, аніж два рази поспіль» [57]. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними попереднім варіантам договорів.

Після ліквідації Радянського Союзу словосполучення «глава держави» відносно президента було закріплено в конституціях Білорусі, Естонії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України.

В світі ж сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях Європи (Албанія, Андорра, Болгарія, Ватикан, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Угорщина, Хорватія, Чехія, Швеція), Азії (Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, В'єтнам, Ізраїль, Йорданія, Камбоджа, Катар, Республіка Корея, Кувейт, Лаос, Монголія, Оман, Пакистан, Сінгапур, Таїланд, Туреччина, Шрі-Ланка), Африки (Ангола, Гана, Гвінея-Бісау, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Єгипет, Зімбабве, Камерун, Конго, Лесото, Ліберія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Нігерія, ПАР, Руанда, Свазіленд, Сомалі, Туніс, Уганда), Америки (Венесуела, Гаїті, Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго) та Океанії (Вануату, Кірибаті, Фіджі). Досить цікавою є ситуація в колишніх британських домініонах. Так, зокрема, королева Великобританії є главою держави за конституціями таких країн, як Нова Зеландія, Соломонові острови, Папуа Нова Гвінея і Тувалу.

Таким чином, на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна сказати, що інститут глави держави у своєму розвитку пройшов два етапи: доктринальний (припадає на Епоху Відродження, Реформації і Просвітництва) та юридичний (XIX – початок XXI століття). У свою чергу, юридичний етап розвитку інституту глави держави пройшов три періоди: виключно монархічний (1814–1912 рр.), монархічно-республіканський (1912–1990 рр.) і світовий (розпочався з 1990 р. і триває донині).

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

2.1 Організаційний аспект конституційно-правового статусу глави держави

Порядок формування інституту глави держави, який і складає суть організаційного аспекта його конституційно-правового статусу, передбачає аналіз трьох його складових:

1. Основні вимоги до глави держави, які досліджуються шляхом аналізу конституційних, політичних та особистих вимог до кандидата на пост президента (в умовах республіки) та вищезазначених вимог, які висуваються до спадкоємця трону (в умовах монархії).

2. Основні способи заміщення поста (спадкування, вибори, призначення), можливий строк повноважень, а також ймовірність дострокового припинення повноважень.

3. Процедури вступу на пост (інавгурація, коронація).

Саме на таких моментах свого часу зупинявся відомий дослідник президентури М. Сахаров [206, с. 175].

Умовно можна виділити три групи вимог до кандидата на пост глави держави. Перша група вимог належить до глави держави в цілому. Друга група вимог притаманна для глави держави в умовах республіки. Третя група вимог висувається до майбутнього монарха.

Щоб стати главою держави, кандидат повинен відповідати певним вимогам, які, утім, досить детально регламентуються діючими основними законами. Звісно, законний спадкоємець, так само як і кандидат у президенти, повинен належати до своєї країни.

Серед вимог, що пред'являються до королів та їх спадкоємців, важливе значення має *приналежність до релігії*. В більшості країн світу глави держав є людьми віруючими. Так, у Великобританії⁵⁴,

⁵⁴ Англіканська церква.

Данії⁵⁵, Норвегії⁵⁶, Таїланді⁵⁷ та Швеції⁵⁸ усі монархи належать до відповідної державної релігії. У Ватикані, Іспанії та Монако, де більшість жителів сповідують римсько-католицьку апостольську релігію, монархи є також католиками, хоча прямо в конституціях такого обов'язку для них не встановлено. Однак найбільше релігійний чинник стосовно монархії виявляється в ісламських державах. Так, ст. 3 Конституції Брунею передбачила, що офіційною релігією султанату є іслам, а Його Величність Султан є главою віри. В конституції Йорданії (п. е) ст. 28) закріплюється положення, що носій королівської влади повинен бути мусульманином. Аналогічні норми існують також в Катарі (ст. 9 Конституції), Кувейті (ч. 5 ст. 4 Конституції) та Омані (ст. 5 Основного Закону). В Марокко, поряд з положенням щодо ісламу як державної релігії (ст. 6 Конституції), існує положення, передбачене ст. 19 Конституції, згідно з яким король «...слідкує за дотриманням Ісламу». Те ж саме передбачене і в Саудівській Аравії, де король контролює застосування ісламського шаріату (ст. 55).

Взагалі саме Саудівська Аравія найбільше уваги приділяє релігійним обов'язкам та правам монарха. Так, відповідно до ст. 5 Основного нізаму про владу королем Саудівської Аравії стає найбільш благочестивий, присягаючись на «Книзі Всевишнього Аллаха та сунні Його Пророка». Ст. 7 знову наголошують на тому, що влада в державі засновується на «Книзі Всевишнього Аллаха та сунні Його Пророка». Ці та інші положення прямо вказують на те, що король Саудівської Аравії повинен обов'язково бути мусульманином.

Аналогічною є ситуація і в умовах республіки. Зокрема, існує низка ісламських республік⁵⁹, президенти яких мають бути мусульманами. Зокрема, згідно зі ст. 115 Конституції Ісламської Республіки Іран, президент повинен відповідати такій вимозі, як «спові-

⁵⁵ Євангелічна лютеранська церква.

⁵⁶ Євангелічна лютеранська релігія.

⁵⁷ Буддизм.

⁵⁸ Чиста євангелічна віра.

⁵⁹ Афганістан, Іран, Мавританія, Пакистан.

дання офіційної релігії країни». В Ісламській Республіці Пакистан конституція (ч. 2 ст. 41) передбачає, що президентом може стати лише кандидат, «який є мусульманином за віросповіданням». Аналогічна вимога міститься і в конституціях Ісламської Республіки Афганістан (п. 1 ч. I ст. 62) та Ісламської Республіки Мавританія (ст. 23), які серед вимог до кандидата на пост президента називають необхідність бути мусульманином.

Проте приналежність до релігії здебільшого не є формальною. Зокрема важко уявити, що в якійсь латиноамериканській державі президент не є католиком, адже переважна більшість з них сповідує саме католицизм, хоча формально такої вимоги не рівні конституцій не існує.

Трохи протилежною є ситуація в США, де переважна більшість президентів належали до тієї чи іншої протестантської конфесії⁶⁰, тоді як кандидати-католики майже не мали шансів переобрати на себе цю посаду. Проте це не завадило католикові Дж. Ф. Кеннеді стати 35-м президентом США, адже формальної вимоги обов'язково сповідувати якусь релігію в США не існує.

І, нарешті, в багатьох країнах для монархів та їх спадкоємців, а також для кандидатів на пост президента встановлено той чи інший віковий ценз. Найбільш поширеною є норма, згідно з якою монарх може стати повноправним главою держави після досягнення 18-річного віку. Такий віковий ценз для глави держави встановлено в Данії (ст. 7 Конституції), Йорданії (п. g ст. 28), Катарі (ст. 16), Люксембурзі (ч. 1 ст. 5), Марокко (ст. 21), Нідерландах (ст. 33) і Швеції (ч. I § 2 глави 5). Для короля Бельгії (ч. I ст. 91) і князя Монако (ч. I ст. 11) цей вік збільшено і складає 21 рік. В Камбоджі відповідно до ст. 14 Конституції королем може стати лише особа, що досягла 30 років.

Також звертає на себе увагу й те, що в деяких країнах питання щодо повноліття монарха не врегульоване на конституційному рівні. І якщо в Саудівській Аравії та Таїланді це питання взагалі не закріплено на конституційному рівні, то в Іспанії (розділ 2), Кувейті

⁶⁰ Здебільшого вони були пресвітеріанами.

(ч. 5 ст. 4), Малайзії (п. 1а ст. 1 Додатка Третього до Конституції) та в Омані (ст. 5) конституції визначають, що монарх повинен бути повнолітнім.

Зазначимо також, що в державах, які не знають конституційного закріплення віку досягнення повноліття монархом, наприклад, в Ліхтенштейні (ст. 3) та в Норвегії (ч. I § 8) це питання зазвичай визначається спеціальним законом. Так, зокрема § 2 Закону Норвезького Королівства від 13 травня 1921 р. вік повнолітнього короля встановлюється в 18 років.

У більшості республік поширеною є норма, згідно з якою президентом можна стати по досягненню 35 років. Такий віковий ценз встановлено не лише в Україні, а й у таких державах, як Польща (ч. 3 ст. 127), Росія (ч. 2 ст. 82), США (розділ I ст. II), Непал (ст. 36D). Для президентів ФРН (ч. 1 ст. 54) та Єгипту (ч. II ст. 75) цей вік складає 40 років. У Монголії президентом згідно з ч. 2 ст. 30 Конституції можна стати лише у 45 років, а кандидатові на пост президента Італії повинно бути не менше 50 років (ч. I ст. 84 Конституції). Трохи знижено вік президента Аргентини: згідно зі ст. 89 Конституції ним може бути особа, яка досягла віку сенатора (ст. 55), тобто 30 років.

Серед соціалістичних країн можна назвати КНР, Голова якої повинен мати вік 45 років (ч. II ст. 79 Конституції).

При цьому в більшості країн не встановлено максимального вікового обмеження. Так, Ш. де Голль став президентом Франції у віці 68 років, а Р. Рейган став президентом США на 70-му році свого життя. При цьому обидва президентами переобиралися на нові терміни. Ш. де Голль, зокрема, виконував свої обов'язки 11 років і припинив їх достроково в результаті студентських заворушень 1968 р.

Утім з цього правила існують певні виключення. Так, зокрема, ч. II ст. 40 Конституції Тунісу передбачає, що «на день свого висування кандидат у президенти повинен бути... не старше 70 років».

Отже, для будь-якого глави держави (як в умовах монархії, так і в умовах республіки) може існувати лише три цензи: приналежність до держави, вік та, іноді, релігія.

Усі інші цензи є окремими як для монархій, так і для республік.

Так, у багатьох монархічних країнах обов'язковою є *приналежність до правлячої династії*. Ч. I ст. 85 Конституції Бельгії закріплює, що конституційні повноваження короля є спадкоємними у прямому, природному та законному потомстві Його Величності Леопольда-Георга-Християна-Фредеріка Саксен-Кобургського у порядку первородства. Фактично це означає, що лише сини короля мають право на трон. У сусідньому ж з Бельгією Люксембурзі для спадкоємця головною є *приналежність до родини Нассау* (ст. 3 Конституції), а тому на конституційному рівні не існує заборони займати трон дядькам та племінникам Великого герцога. В Камбоджі головною також визнається *приналежність насамперед до правлячої династії*⁶¹: відповідно до ч. I ст. 14 король Камбоджі повинен бути членом королівської родини та походити від короля Анг Дуонга, короля Нородома чи короля Сисовата. Водночас у Монако згідно із ч. II ст. 10 Конституції 1962 р. членами правлячої династії визнані також усиновлені діти князя – це положення існує ще з 1911 р., коли князь Альберт Гримальді з метою позбавити свою державу небезпеки династичної кризи передбачив цю норму в першій конституції князівства.

З *приналежністю до правлячої династії пов'язаний існуючий офіційно чи неофіційно ценз законнароджуваності спадкоємця трону*. Така норма передбачена, зокрема, Конституцією Йорданії (п. е ст. 28), Катару (ст. 9), Кувейту (ч. 5 ст. 4), Оману (ст. 5), Тонга (ч. II ст. 32) та ін. Серед європейських країн ценз законнароджуваності закріплено Законом про престолонаслідування Королівства Данії, згідно з ч. I ст. 5 якого лише діти, що народжені у законному шлюбі, мають право наслідувати престол.

В деяких країнах для спадкоємців трону введено *ценз законності шлюбу спадкоємця*. Так, у ч. II ст. 85 Конституції Бельгії наголошується на тому, що позбавляється права на трон спадкоємець, що одружився без згоди короля або регента. Аналогічна норма передбачається Конституціями Іспанії (ч. 4 ст. 57), Нідерлан-

⁶¹ Адже короля вибирає Королівська Тронна Рада.

дів (ч. 2 ст. 28), Норвегії (§ 36) і Тонга (ст. 33). Якщо ж в країнах існують акти про престолонаслідування, то вони також приділяють цьому увагу. Зокрема можна навести Акти про престолонаслідування Данії (ч. III ст. 5) і Швеції (§ 5), які прямо наголошують, що у тому випадку, коли шлюб спадкоємця укладено без відома чи згоди короля, він втрачає право на престол.

Іншим цензом зазвичай є *психофізичний стан здоров'я* короля або Спадкоємця. Зокрема в Бельгії ст. 93 Конституції наголошує, що у тому випадку, коли король виявляється не здатним здійснювати владу, то королівські міністри повинні негайно скликати засідання палат парламенту, які встановлюють опіку над королем та призначають регента. Аналогічні норми існують і в конституціях Нідерландів (ч. 1 ст. 35) та Швеції (§ 5 глави 5). В Данії (ст. 9), Монако (ч. II ст. 11) ця ситуація врегульовується спеціальними законами.

В Іспанії якщо король виявляється не здатним виконувати свої повноваження, то згідно з ч. 2 ст. 59 Конституції ця нездатність визнається Генеральними кортесами і призначається регент. Регентство також передбачається й Конституцією Великого Герцогства Люксембург у випадку неспроможності Великого герцога здійснювати свої повноваження, а також в Норвегії (§ 41), Камбоджі (ст. 11), Таїланді (ст. 18).

З іншого боку, аналогічні норми існують в державах Азії та Африки. Так, п. е) ст. 28 Конституції Йорданії закріплює норму про те, що носій королівської влади повинен мати здоровий глузд. Аналогічні норми існують також у Кувейті (ч. 5 ст. 4 Конституції) та Омані (ст. 5 Основного Закону).

В Малайзії Рада Правителів може заперечити Правителю стати Янг ді-Пертуан Агонгом, якщо він страждає на психічні захворювання (п. 1с ст. 1 Додатка Третього до Конституції Малайзії).

В Королівстві ж Тонга ст. 35 Конституційного Акта прямо забороняє займати трон особам, що страждають на тяжкі психічні захворювання або вчинили злочин.

Після того як будуть усунуті всі перешкоди для монарха стати главою держави, настає черга вступу монарха на престол. Зазвичай в умовах монархії ця процедура має назву коронації.

Аналізуючи останню, слід мати на увазі, що вона може як закріплюватись у конституційних актах, так і фіксуватись у певних правових звичаях.

Процедура коронації зазвичай є досить чіткою і її порушення може призвести до негативних наслідків. Так, досить відомим є той факт, що вбивство російського імператора Петра III було значно полегшено його зволіканнями із своєю коронацією. І, навпаки, Катерина II після вбивства її чоловіка не стала зволікати із своєю коронацією, адже «цей акт юридично закріплював її на російському троні» [178, с. 143].

Те ж саме стосується Наполеона Бонапарта. У 1804 р. довільний консул Бонапарт став імператором Франції Наполеоном I. Коронація Наполеона відбулася з численними порушеннями. Так, коронувати Наполеона повинен був римський Папа Пій VII. Заарештованого Папу привезли до Парижа і під час коронації Наполеон вирвав з рук Папи корону і з словами «Я короную себе сам», надів її собі на голову. Цей крок став фатальним для імператора, адже саме він, поміж іншого, призвів до обвинувачення Наполеона в узурпації. Таким чином, не слід недооцінювати процедурні питання щодо вступу на пост глави держави.

Однак іноді проблеми з коронацією викликають і інші проблеми із владою. Так, відомо, що коронація французького короля Карла VII у Реймському соборі відбулася за активної підтримки Жанни д'Арк. Її осудження святою інквізицією, як чародійки, викликало підозру французів у нелегітимності короля Карла. Саме тому у 1449 р. він наказав розпочати розслідування про обставини процесу, адже «з гідністю короля Франції був несумісним той факт, що він був зобов'язаний трон засудженій та спаленій Церквою чародійці» [143, с. 416]. Ця справа стала тим поштовхом, що врешті-решт у 1456 р. реабілітував Жанну д'Арк, а в 1920 дозволив її канонізувати.

В сучасних конституціях повний порядок коронації здебільшого не приводиться, хоча деякі спроби сформулювати порядок вступу на пост монарха були як у минулому, так і зараз. Зокрема, розділом 5 Конституції Королівства Нідерландів 1887 р. було

закріплено порядок вступу короля на престол. Поміж іншого закріплювалося, що король проголошувався таким, що вступив на престол, лише після прийняття ним присяги у м. Амстердам на публічному засіданні Генеральних Штатів. При цьому саме останні в особі їх Голови проголошували спадкоємця трону королем.

Необхідність присяги була передбачена і в конституціях окремих монархій, влада глави держави в яких була практично необмеженою. Так, ст. 21 Конституції Ефіопської імперії передбачала необхідність присяги імператора.

Традиція конституційного закріплення вступу монарха на престол залишилися і в нині діючих основних законах окремих країн. Так, ч. II ст. 91 Конституції Бельгії встановлює, що король вступає на трон після урочистого принесення перед зібранням обох палат наступної присяги: «Клянуся дотримуватись Конституції та законів бельгійського народу, забезпечувати національну незалежність та територіальну цілісність». Аналогічні положення щодо присяг містяться і в Конституції Іспанії (п. 1 ст. 61), і в Конституції Великого Герцогства Люксембург (ст. 5), і в Конституції Норвезького Королівства (§ 9). Більш детально описує вступ монарха на престол Конституція королівства Данії. Так, зокрема, п. 7 вказаної Конституції зазначає, що «Король вступає у права престолонаслідування по досягненні 18-річного віку», а п. 8 вказує наступне: «Король до вступу на престол приносить урочисту Присягу і підписує її перед Державною радою, приймаючи на себе обов'язок неухильно виконувати Конституцію. Підписуються два ідентичні тексти Присяги, один з яких віддається Фолькетингу і зберігається в його архівах, а інший передається на зберігання в Державний архів. Якщо Король є відсутнім або з огляду на якісь інші причини не може підписати вказану Присягу безпосередньо перед вступом на трон, то правління до підписання Присяги здійснюється Державною радою, якщо законом не встановлено інше. У тому ж випадку, коли Король прийняв вказану Присягу як спадкоємець трону, він вступає на престол негайно, як тільки-но престол стає вакантним». Як ми бачимо, зазвичай конституції монархічних держав вказують не

стільки порядок вступу на трон, скільки тексти присяги, які приносять монарх, отримуючи владу.

В умовах республіки також існує низка вимог, які встановлені для кандидатів на пост президента.

Перш за все, такою вимогою є так званий *ценз осілості*. Зокрема, в Україні президентом може бути лише особа, яка проживає в країні протягом останніх десяти років перед днем виборів (ч. II ст. 103).

Іншим важливим цензом є *національно-етнічний*. Так, в США президентом може бути лише ненатуралізований громадянин США, тобто громадянин, який народився в цій державі (розділ I ст. II).

Досить оригінальною є конституційна система Республіки Кіпр, де відповідно до Конституції (ст. 2) існують дві громади: грецька та турецька. І хоча серед формальних вимог до президента та віце-президента не встановлено якогось етнічного цензу (ст. 40 Конституції), проте той факт, що відповідно до ст. 48 президент здійснює «підбір та звільнення міністрів-греків», а віце-президент згідно зі ст. 49 – «підбір та звільнення міністрів-турок», можна припустити, що Президент Республіки Кіпр належить до грецької громади, а віце-президент – до турецької.

До деякої міри з національно-етнічним цензом пов'язано ценз *територіально-регіональний*. Так, зокрема, у Федерації Коморських Островів вибори президента чергуються між островами. Зокрема ст. 13 Основного Закону закріплює той порядок, коли президентом стає громадянин федерації відповідно до черговості островів, який отримує більше половини голосів виборців. Термін президентських повноважень – чотири роки. Фактично це означає, що спочатку президентом на чотири стає житель острова Нгазиджа, потім – острова Мвалі, далі – острова Ндзуані і т.д., аж поки президентом знову не стане житель острова Нгазиджа.

Дуже поширеною в конституціях світу є вимога наявності *активного і/чи пасивного виборчого права* у кандидата в президенти. Зокрема, відповідно до ст. 84 Конституції Італії президентом країни може бути будь-який громадянин, який користується громадянськими і політичними правами.

І, нарешті, досить поширеним цензом є неперебування кандидата в президенти на будь-якій іншій службі. При цьому найбільш поширеними є заборона на військову, цивільну державну чи релігійну службу.

У багатьох країнах світу це правило багато в чому не є формальним. Так, зокрема, в США заборона на перебування президента на дійсній військовій службі прямо не заборонена, проте ще з часів Дж. Вашингтона армія опинилася поза політикою.

Як відомо, свого часу дехто з представників заможних верств та реакційно налаштованих офіцерів утворили «Орден Цинцинату» і запропонували Дж. Вашингтону пост короля [175, с. 26], тобто довічного правителя. Проте заколот на користь останнього зазнав невдачі, адже й сам перший президент рішуче відмовився висувати свою кандидатуру втретє, а тим більше ставати королем. Самі ж офіцери заприсяглися, що солдатами вони будуть ставати лише коли їх закличе до цього Батьківщина, а весь інший час вони будуть законслухняними громадянами [23, с. 334]. Цій клятві вони залишилися вірними назавжди. Саме тоді в США і склалася традиція, відповідно до якої армія залишається поза політикою.

Колишні військові ставали президентами США. Зокрема, у XIX ст. президентом США був генерал У. Грант – переможець південних штатів під час громадянської війни, а у XX ст. ним був генерал Д. Ейзенхауер, який приймав акт капітуляції нацистської Німеччини. Проте вже на момент свого обрання вони формально не перебували на військовій службі.

Утім є й конституційні заборони для військовослужбовців. Так, Конституція Мексики прямо закріплює заборону перебування кандидата у президенти на «дійсній військовій службі протягом шести місяців до дня виборів» (п. V ст. 82). Більше того: п. IV ст. 82 встановлює заборону для кандидата мати духовне звання чи бути служителем якого-небудь релігійного культу. І тут, на нашу думку, справа полягає не лише у необхідності «посилення принципу відокремлення держави від церкви», на чому наголошують окремі дослідники [206, с. 49], але й у особливій ролі Римо-католицької церкви в історії та культурі Мексики. Достатньо згадати, що одним

із тих, хто сприяв одержанню Мексикою незалежності, був священник М. Ідальго де Кастілья, якого в країні й досі вважають «Батьком Вітчизни». Значення ж католицької церкви в сучасній мексиканській культурі стає зрозумілим хоча б з огляду на те, що практично жоден мексиканський серіал не обходиться без священника – падре. При цьому його роль є як провідною, так і епізодичною, але завжди важливою.

Щодо цивільних посад, то кандидатом у президенти Мексики не може бути державний секретар чи його заступник, керівник адміністративного департаменту, генеральний прокурор чи губернатор штату, який не звільнився з посади, принаймні, за шість днів до дня виборів (п. VI ст. 82 Конституції).

І, нарешті, останнім цензом може бути *необхідність політичної підтримки* для кандидата. При цьому, зазвичай, означена підтримка здійснюється або партіями, або парламентарями.

Так, донедавна в Анголі президентом міг бути лише голова МПЛА – комуністичного Національного руху за незалежність Анголи. Зокрема, саме це закріплювала ч. I ст. 31 Конституційного закону.

У Монголії згідно з ч. 2 ст. 31 Конституції кандидата в президенти визначають ті політичні партії, які представлені у парламенті – Великому державному хуралі.

Щодо парламентарів, то, зокрема, в Угорщині, кандидат у президенти, згідно з § 29/B повинен заручитися підтримкою, принаймні, п'ятдесяти членів Державних зборів.

Формування ж інституту глави держави втілюється у чотирьох основних способах: спадкуванні, виборах, призначенні та узурпації.

Щодо спадкування, то воно, здебільшого, притаманне монархії. При цьому існують два підходи до системи престолонаслідування. Перший з них є загальноприйнятим і полягає у визначенні статі спадкоємця трону. Такими системами є салічна, кастильська та скандинавська.

Салічна система бере свій початок ще із Салічної правди, відповідно до якої жінка не мала права спадкувати земельні ділянки. Згодом цей звичай у Франції змінився і став означати заборону

жінці займати королівський трон. В умовах існування салічної системи пост глави держави може займати лише особа чоловічої статі. Така система характерна для більшості азіатських монархій, адже вона «повністю виключає жінок як наступниць престолу» [99, с. 33]. Так, нинішня редакція ст. 28 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 р. встановлює: «Трон Йорданського Хашимітського королівства спадкується в родині Короля Абдаллаха ібн-аль-Хусейна і переходить до його прямих нащадків чоловічої статі згідно з наступними постановами: а) Влада переходить від Короля, що займає трон, до його старшого за віком сина, потім до старшого сина цього старшого сина і надалі у порядку первородства. Якщо старший син помер ще до вступу на трон, влада переходить до його старшого сина, навіть якщо у померлого були брати. Однак Король може обрати одного з братів у якості законного спадкоємця. У такому випадку право на трон повинно перейти до цього вінченосця».

Кастильська система передбачає успадкування трону жінкою, якщо відсутніми є спадкоємці чоловічої статі. Такий порядок, наприклад, існує в Іспанії, Великобританії та Нідерландах. Так, п. 1 ст. 57 Конституції Іспанії вказує: «Іспанська корона успадковується наступниками Його Величності Дона Хуана Карлоса де Бурбон, законного спадкоємця історичної династії. Спадкування трону відбувається у звичайному порядку первородства, причому перевага надається попередній гілці перед наступними, в цій же гілці – більш близьким ступенем споріднення, за тим же ступенем споріднення – чоловіку перед жінкою, а у випадку однакової статі – старшому перед молодшим». Як бачимо, зазначена стаття, у принципі, передбачає спадкування трону жінкою, якщо у короля є лише доньки. Існуючі ж при цьому племінники короля не мають права на трон.

Специфічним різновидом кастильської системи є австрійська система престолонаслідування, яка прямо передбачає можливість жінці наслідувати трон лише за умови відсутності спадкоємців чоловічої статі.

Скандинавська система передбачає отримання трону як принцом, так і принцесою у порядку старшинства. Ця система діє в Данії та Швеції. Так, п. 2 ч. I Конституції Королівства Данія вста-

новлює: «Королівська влада успадковується представниками королівської династії чоловічої та жіночої статі згідно з положеннями Закону про престолонаслідування від 27 березня 1953 року». В Законі вказано: «Престол успадковують нащадки Короля Християна X та Королеви Олександрини».

Інший підхід полягає у визначенні суб'єкта (чи порядку), який здійснює визначення спадкоємця. З цієї точки зору можна виділити такі системи спадкування, як петровська, органічна та сетлементова.

Петровську систему спадкування запропонував відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков [279, с. 408]. Вона полягає у тому, що кандидатура спадкоємця трону визначається правлячим монархом. Наприклад, у Катарі згідно зі ст. 9 Конституції 2003 р. законного спадкоємця призначає особисто емір з числа членів правлячої династії чоловічої статі.

Органічна система спадкування передбачає створення спеціального органу, який визначатиме спадкоємця трону. Зокрема вказана система діє в Омані, Камбоджі та деяких інших. Так, у Камбоджі відповідно до ст. 13 Конституції новий король обирається Королівською Тронною Радою у складі голови Національних зборів, голови сенату, їх заступників, прем'єр-міністра та патріархів буддійських общин Моханікай та Дхаммают не пізніше семи днів після смерті попереднього короля.

Основний Закон Султанату Оман у ст. 6 передбачив, що, протягом трьох днів, коли трон султана стає вакантним, Правляча Сімейна Рада повинна визначити того, кому буде належати Трон.

Досить цікавим є ситуація в Саудівській Аравії. Зокрема, Ю. Коломієць, услід за В. Чиркіним [277, с. 270], наголошує на тому, що ця країна належить до систем наслідування, яку він визначає як мусульманська – коли трон успадковує по суті не визначена особа, а «шляхетна» правляча сім'я (частина династії), котра вже сама вирішує, хто саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон [99, с. 64]. Ю. Коломієць та В. Чиркін фактично говорять про органічну систему престолонаслідування, де у ролі органу, котрий визначає спадкоємця, виступає «шляхетна» правляча сім'я. Скоріше за все, віднесення

Саудівської Аравії до «мусульманської»⁶² системи зазначені науковці обґрунтовують тим, що «шляхетна» правляча сім'я дійсно свого часу впливала на спадкування трону. Так, у березні 1958 р. група принців-Саудидів на чолі з Фахдом ібн Абу аль-Азізом передала королю Сауду IV ультиматум, вимагаючи передати всю повноту влади його молодшому брату Файсалу. Спроба не вдалася, але останнього 31 березня 1958 р. було призначено прем'єр-міністром. Вдруге така спроба була здійснена у березні 1964 р., коли 68 принців знову зажадали від короля передачі влади Файсалу. Сауд був змушений підкоритися і 4 листопада він зрікся трону. Королем став Файсал II. У 1975 р. королем став Халід II, а з 1982 р. – Фахд I. Саме цей король прийняв Основний нізам про владу, п. с) ст. 5 якого закріпив положення стосовно того, що законного спадкоємця вибирає сам король. Це положення фактично нівелювало на конституційному рівні роль «шляхетної» правлячої сім'ї. Якщо ж такий вплив залишився, то це існує виключно на рівні звичаїв. Отже, на нашу думку, Саудівську Аравію слід віднести до петровської системи престолонаслідування.

Щодо сетлементової системи, то вона передбачає, що спадкоємець трону визначається спеціальним законодавчим актом⁶³ – Конституцією або спеціальним Актом про престолонаслідування. Зокрема Конституцією закріплюється порядок визначення спадкоємця в таких країнах, як Іспанія, Тонга тощо. Спеціальний акт про престолонаслідування існує в Данії, Великобританії, Швеції та деяких інших країнах. Сетлементова система не встановлює особу чи орган, які визначають спадкоємця трону, а закріплюють порядок визначення спадкоємця у відповідному нормативному акті. Наприклад, досить детально регламентуються питання престолонаслідування в Конституційному Акті Королівства Тонга (ст. 32). Зокрема, передбачається, що права і титул короля Джорджа Тупоу I на «корону і трон»... будуть переходити до Девіда Уга, а потім – Веллінгтона Гу, а потім – до їх нащадків, що були народжені у

⁶² Тобто, фактично, органічної.

⁶³ Act of Settlement – Закон про престолонаслідування.

шлюбів. У тому ж випадку, якщо у останнього нема нащадків, то право на «корону і трон» повинні переходити у спадок відповідно до наступного порядку наслідування: спадкоємці повинні бути народжені у шлюбі; жінки успадковують владу лише після повного вичерпання нащадків чоловічої статі; якщо усі нащадки не лише Девіда Уга та Веллінгтона Гу, а й Уільяма Тунги зникнуть, то представники знаті Законодавчих Зборів⁶⁴ повинні зібратися і затвердити публічне рішення короля щодо визначення спадкоємця; якщо ж цього не сталося, то право визначення спадкоємця трону переходить до прем'єр-міністра, який, за згодою представників знаті, публічно оголошує певну особу⁶⁵ спадкоємцем трону.

Що ж стосується узурпації, то вона не відкидається категорично арабськими традиціями. Досвід палацевих переворотів в умовах арабських абсолютних монархій свідчить про те, що різкі зміни у керівництві країною часто дозволяють тут здійснити заходи не лише для підтримки режиму та ослаблення напруги у суспільстві, а й з метою зміни важливих суспільно-політичних процесів, насамперед зміцнення стабільності монархії та політичної системи шляхом появи більш популярного лідера. Як приклад можна навести ситуацію в Абу-Дабі 1962-66 рр. У 1962 р. з цього емірату почали експортувати нафту. Проте правитель емірату – шейх Шахбут II, який завдяки вказаному експорту став мультимільонером, навідріз відмовився витратити гроші на потреби своєї небагатої країни. Саме він вперше у світі став власником унітазів з чистого золота і з цих часів саме словосполучення «золоті унітази» набуло негативного змісту як рівень надмірного багатства. У 1966 р., за згодою англійців, Шахбута було усунуто від влади. Престол зайняв його брат Зеїд II. З приходом до влади цього енергійного та прозорливого правителя в Абу-Дабі розпочалася нова ера. Було затверджено новий п'ятирічний план економічного та соціального розвитку емірату, згідно з яким на реалізацію цілої низки проектів було асигновано 740 млн. дол. Рішучі кроки у зовнішній політиці дозволили Зеїду II створити Об'єднані

⁶⁴ Представники народу не мають права голосу з цього питання.

⁶⁵ З числа знаті.

Арабські Емірати і саме він став їх першим раїсом. В 1981 р. ОАЕ націоналізували шляхом викупу усі нафтові родовища та інфраструктуру її збуту і на сьогодні вони мають найвищий рівень життя у світі [202, с. 74–75]

Щодо виборів, то вони використовуються як в умовах монархії, так і в умовах республіки. Так, в умовах монархії вибори характерні для так званої виборної монархії, що здебільшого існує в умовах федерацій⁶⁶ та так званої теократичної монархії⁶⁷.

Говорячи про Об'єднані Арабські Емірати, ми маємо справу із двома главами держави: колегіальним (Вища Рада Федерації) та одноосібним (раїс).

Щодо Вищої Ради Федерації, то вона повністю формується за рахунок салічної системи престолонаслідування: правитель⁶⁸ кожного емірату одержує своє місце в ВРФ автоматично як монарх відповідного суб'єкта федерації⁶⁹.

Виборний же характер влади притаманний голові федерації – раїсу. Останній згідно зі ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ обирається вказаною Вищою Радою семи правителів з числа своїх членів строком на п'ять років.

Ілюстрацією цього можуть служити події, що розпочалися 2 листопада 2004 р., коли на 87-му році життя помер раїс ОАЕ шейх Зеїд Бен Султан аль-Нахайян. Його обов'язки наслідував емір Дубай Мактум аль-Мактум. А 3 листопада новим раїсом ОАЕ було обрано шейха Халіфу Бен Зеїд аль-Нахайяна.

Щодо Тибету, то на сьогодні він є не державою, а особливим автономним районом у складі КНР. Якщо ж згадати Тибет до його захоплення Китаєм, то там існував специфічний різновид монархії. Далай-лама обирався не серед пересічних жителів Тибету, а серед новонароджених дітей, що народилися не раніше, ніж через 49 днів і не пізніше, ніж через рік після смерті попереднього Далай-лами.

⁶⁶ ОАЕ, Малайзія.

⁶⁷ Ватикан або Тибет до його завоювання КНР.

⁶⁸ Емір або шейх.

⁶⁹ На сьогодні їх сім: Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Рас-ель-Хайма, Аджман, Фуджейра та Умм-ель-Кайвайн.

Це пов'язано з буддійськими традиціями, які закріплюють ідею сансари⁷⁰. Саме останнє положення фактично дозволяє тибетцям стверджувати, що дитина, яка народилася у вищевказаний термін, є новим втіленням Далай-лами. Таким чином, державний Тибет був монархічною державою, яка також опиралася не на кровну, а на духовну династію перевтілень єдиного Далай-лами.

Щодо виборів глави держави в умовах республіканського правління, то існують лише три способи їхнього проведення: прямий, непрямий та внутрішньопарламентський.

Зокрема, прямий спосіб виборів глави держави передбачається конституціями президентських та змішаних республік. Як приклад можна згадати Україну, де згідно з Конституцією (ч. I ст. 103) та Законом «Про вибори Президента» (ч. I ст. 1) Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Аналогічною є ситуація і в інших змішаних⁷¹ та президентських⁷² республіках.

Так, Федеральним президентом Австрії може бути обрана особа, яка має право брати участь у виборах до Національної ради і досягла до 1 січня року виборів 35 років. Права бути обраними позбавлені члени імператорських домів або сімей, які коли-небудь належали до таких.

Конституція Австрії не визначає, яким чином повинні висуватись кандидати на посаду президента республіки. Лише сказано, що якщо на виборах балотується тільки один кандидат, то вибори повинні бути проведені у формі голосування “за” чи “проти”.

Обраною вважається особа, що отримала більше половини всіх визнаних дійсними голосів. Якщо ж така більшість голосів не зібрана, то проводиться другий тур виборів. У цьому турі вважаються дійсними тільки ті голоси, які подані за одного з двох

⁷⁰ Переселення душ.

⁷¹ Франція, Росія, Білорусь, Австрія, Ірландія, Ісландія, Венесуела тощо.

⁷² Бразилія, Аргентина, Індонезія, Туркменістан тощо.

кандидатів, отримавши у першому турі виборів найбільшу кількість голосів; однак кожна з двох груп виборців, яка висувала цих двох кандидатів, у другому турі виборів може назвати іншу особу замість раніше висунутого нею кандидата.

Строк повноважень Федерального президента складає шість років. Повторне обрання на строк, який безпосередньо настає за попереднім, допускається тільки один раз.

Прямим голосуванням народу обирається й президент Ірландії. Зокрема ним може бути обраний будь-який громадянин, що досягнув 35 років. Причому особа, яка обіймає чи обіймала посаду президента, може претендувати на обрання на цю посаду тільки один раз. Кожен кандидат для обрання, за виключенням колишнього чи такого, що залишив посаду президента, повинен бути висунутий не менше ніж 20 особами, кожна з яких у даний час є членом однієї з палат парламенту, або радами не менш ніж чотирьох адміністративних графств, встановлених законом. Колишній чи президент, що залишає посаду, може стати кандидатом шляхом самовисування. Якщо на посаду президента висунутий лише один кандидат, голосування для його обрання не проводиться. Строк повноважень президента Ірландії – сім років. Проте Конституція передбачає можливості і дострокового припинення повноважень президента у разі його смерті, добровільної відставки, усунення з посади, неможливості виконання обов'язків у зв'язку з хворобою (ст. 12 Конституції).

В Ісландії, Конституція якої визначає її як республіку з парламентарною формою правління (ст. 1), президент також обирається народом (ст. 3), що дозволяє нам стверджувати про змішаний характер системи республіканського правління в цій країні. Зокрема він обирається прямим таємним голосуванням осіб, які мають право брати участь у виборах до парламенту. Кандидатура особи, яка висувається на посаду президента, повинна бути офіційно запропонована не менш ніж 1 500 і не більш ніж 3 000 виборців. Якщо кандидатів декілька, законно обраним є той, хто одержав більшість голосів. Якщо ж балотується лише один кан-

дидат, він вважається законно обраним без голосування. Президент обирається строком на чотири роки (ст. 5 і 6 Конституції).

Щодо президентських республік, то більшість з них також передбачають загальні та прямі вибори президента. Так, в латиноамериканських державах президент республіки також обирається шляхом прямого голосування. Більшість з латиноамериканських країн додержуються мажоритарної системи абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги необхідно одержати більше половини відданих на виборах і визнаних дійсними голосів. Якщо жоден з кандидатів не набрав достатньої кількості голосів, то передбачається проведення другого туру голосування, в якому беруть участь два кандидати, що одержали відносну більшість голосів. У другому турі голосування переможцем оголошується кандидат, який одержав більше голосів, ніж його суперник, тобто діє мажоритарна система відносної більшості. Разом з тим окремі латиноамериканські країни, враховуючи складність організації і дорожнечу, не вдаються до другого туру голосування. Вони використовують систему остаточних виборів президента національним конгресом. Разом з президентом республіки обирається за тією ж самою формою і з застосуванням тієї ж виборчої системи і віцепрезидент республіки. Посада віцепрезидента існує в Домініканській Республіці, Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, Аргентині, Болівії, Еквадорі, Уругваї і в деяких інших країнах.

Наприклад, в Бразилії одночасно з главою держави обирається і віцепрезидент; його кандидатура реєструється разом з кандидатурою президента, і балотуються вони в парі (§ 1 ст. 77 Конституції).

На відміну від латиноамериканських республік президентська республіка в США з огляду на історичні та політико-правові причини опирається на непрямі вибори президента, тобто його обирають за декілька етапів. Під час першого етапу шляхом загальних виборів обирають електорів⁷³. На другому етапі електори висловлюють свою компетентну думку на користь того чи іншого кандидата. За такої процедури легітимації президентської влади

⁷³ Виборщиків.

думку виборців ніби враховано опосередкованим способом, хоча обрання того чи іншого електора вже визначає, якому з кандидатів буде віддано перевагу.

Ця модель дещо ускладнює процедуру обрання, але наявність додаткових труднощів гарантує президентство від випадкового емоційного вибору. Адже остаточне рішення залежить від компетентних електорів. Їхній професіоналізм і висока громадянська відповідальність можуть стати надійною перепорою на шляху випадковості й спрощення.

Інститут виборщиків виник внаслідок того, що першочерговим завданням для батьків-засновників було забезпечення легітимності президентської влади в США. Необхідно було забезпечити прийняття громадськістю цього інституту, його глави, його повноважень і встановити впорядковану передачу влади від одного президента до іншого. Колегія виборщиків і була створена для того, щоб звести до мінімуму можливості майбутніх президентів шляхом підкупу, інтриг або сили довічно обіймати свою посаду. Тим самим була створена не просто одноосібна, але й сильна президентська влада, незалежна від парламенту. Це стало можливим тому, що обговорення конституційних положень відбувалося під головуванням Дж. Вашингтона, у котрому більшість американців вбачала першого президента і була готова покладатися на його судження й точку зору. Зрозуміло, що були і супротивники запровадження інституту президента – республіканці. Їхнім лідером виступав майбутній третій Президент США Т. Джефферсон, відомий своїм прихованим стилем керівництва країною. Зокрема, саме останні попереджали про небезпеки централізованої влади, постійної армії, потужної виконавчої влади, про націоналізацію політики, тобто, на думку американського дослідника Джеффри Туліса, вони виступали проти прийняття конституції. Їхні ж опоненти – федералісти, навпаки, захищали переваги тих положень, проти яких виступали республіканці [320, с. 134–135]. Універсальною знахідкою для усіх прихильників республіканської форми правління⁷⁴ стала доктрина поділу

⁷⁴ Як федералістів, так і їхніх супротивників.

влади, за якою законодавча влада передавалася Конгресу США, виконавча – президенту, а судова – американським судам на чолі із Верховним Судом США.

У відповідності з повноваженнями, передбаченими Конституцією, Конгрес США визначає єдиний для всіх штатів день виборів президента і віце-президента країни – перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року, тобто з періодичністю в чотири роки.

Президентом США може бути обраний громадянин Сполучених Штатів, який народився в цій країні, прожив у ній не менше 14 років і досяг на момент обрання 35-річного віку. Ті ж вимоги пред'являються й до особи, що обирається на пост віце-президента США. Конституція США не передбачає вищої вікової межі для осіб, що обираються на пости президента і віце-президента.

Процедура висунення кандидатів в президенти і обрання президента також багато в чому обумовлена двояким характером його влади. Спочатку творці Конституції припускали, що Колегія виборщиків, тобто орган, який формується кожні чотири роки для обрання президента з представників від усіх штатів при домінуванні великих штатів, «висуватиме» п'ять кандидатів, а остаточний вибір буде робитись Палатою представників. Замість цього до початку 1800-х років політичні партії вже могли набирати більшість голосів в Колегії виборщиків для своїх кандидатів, тим самим створивши нинішню систему домінування партій. До 1830-х років законодавчі органи штатів поступилися повноваженнями з обрання виборщиків народу штату, поставивши голосування за президента на народну основу.

Існуюча система висунення кандидатів від великих партій передбачає організацію попередніх змагань у кожному штаті⁷⁵ для обрання делегатів на національний партійний з'їзд, який в свою чергу обирає кандидата від партії. Кандидати, які їх виграли, демонструють свої особисті можливості в організації збирання коштів, радіо- і телевізійних передач для ведення передвиборчої

⁷⁵ Відомих як праймеріз – первинні або попередні вибори.

агітації і в створенні іміджу з використанням засобів масової інформації під час залучення на свій бік масового виборця. Необхідність у мобілізації коштів і організації кампанії в засобах масової інформації звужує їх коло до невеликої групи професійних політиків, які здебільшого є губернаторами штату, сенаторами чи віце-президентами.

У день виборів американські виборці голосують не за президента і віце-президента, а за членів колегії виборщиків. Кандидати у члени колегії виборщиків висувуються єдиним списком комітетами політичних партій кожного з 50 штатів і округу Колумбія до дня президентських виборів. Комітет кожної з партій, що беруть участь у виборах, може висунути в своєму штаті таку кількість виборщиків, яка дорівнює числу сенаторів і членів палати представників конгресу США від цього штату. У відповідності з XXIII поправкою до Конституції (1961 р.), федеральний округ Колумбія, який не має своїх представників у жодній з палат конгресу, має право обрати трьох виборщиків. Таким чином, загальна кількість членів колегії виборщиків складає 538 осіб. На відміну від делегатів партійних з'їздів члени колегії виборщиків не обираються з числа членів конгресу США чи осіб, які перебувають на державній службі.

Для того, щоб президент і віце-президент США вважались офіційно обраними, необхідна більшість голосів виборщиків. В іншому випадку вступає в силу передбачена XII поправкою до Конституції США (1804 р.) процедура, у відповідності з якою рішення питання про майбутнього президента США передається до палати представників, яка обирає президента з числа трьох кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів виборців. При цьому президентом обирається той з трьох кандидатів, який одержить просту більшість голосів членів палати представників, де кожен штат матиме в цьому випадку лише один голос, тобто для перемоги кандидату достатньо буде одержати 26 з 50 голосів. Після вирішення питання про обрання президента США палата представників вирішує аналогічним чином і питання про віце-президента.

Результати голосування колегії виборщиків підводяться і оголошуються на початку січня року, наступного за роком виборів,

на спільному засіданні обох палат конгресу США. Офіційно обраними нові президент і віце-президент вважаються після формального оголошення результатів голосування в колегії виборщиків на цьому спільному засіданні обох палат конгресу США.

Відлік строку перебування президента на посаді починається 20 січня року, наступного за роком виборів. Згідно з XXII поправкою до Конституції (1951 р.), президент не може бути обраний більш ніж на два чотирирічні строки. Якщо новий президент заступає на посаду до закінчення президентського строку свого попередника в результаті відставки або смерті останнього, то строк, що дослужуватиметься, вважається за повний чотирирічний, якщо він перевищує два роки; в цьому випадку новий президент може бути обраний знову тільки на один чотирирічний строк.

Президентські вибори 2000 р., під час яких Джордж Буш-молодший переміг Альберта Гора за кількістю голосів, поданих членами колегії виборщиків, незважаючи на те, що Гор набрав більш ніж на півмільйона більше голосів виборців, викликали безліч спорів відносно того, чи є сьогодні Колегія виборщиків адекватним механізмом виборів.

Зрештою, проблема у використанні системи Колегії виборщиків полягає в імовірності того, що жоден з кандидатів не отримає більшості голосів виборщиків; у цьому випадку, як уже зазначалось, голосування щодо обрання президента передається до Палати представників (при якому штати мають по одному голосу, який вони віддають через своїх конгресменів). Таке голосування проводилось у 1800 і 1824 рр. і ледве не відбулось у 1876 р. Також існує імовірність того, що кандидат, який набрав більшість голосів виборців, програє за кількістю голосів виборщиків: це сталося в 1876, в 1888 і в 2000 рр.

Деякими вченими і політичними діячами США висловлюються пропозиції щодо зміни і навіть скасування інституту колегії виборщиків [256, с. 328]. До того ж цей інститут викликає нарікання з тієї причини, що партія, чий список одержав найбільшу кількість голосів, забирає всіх виборщиків від даного штату, що призводить до різкої диспропорції між числом виборців, що голосували за списки

виборщиків, і числом виборщиків, які голосували за кандидатів у президенти. Так, з 13 президентів другої половини XIX ст. 7 було обрано меншістю виборців, але більшістю виборщиків завдяки вмілому розподілу останніх по округах.

Однак усі спроби замінити непрямі вибори успіху не мали. Остання за часом ініціатива була зроблена в 1979 р., коли сенатор Б. Бейх подав поправку до Конституції США, підтриману президентом Дж. Картером. Але розуміння в сенаті вона не знайшла. Свою роль відіграли сила традицій і небажання змінювати в цілому налагоджений механізм проведення виборів. Навіть уже згадувана нами конфліктна ситуація на президентських виборах 2000 р. не вплинула на виборчу систему Сполучених Штатів.

На відміну від президентських та змішаних республік, в абсолютній більшості парламентських та соціалістичних республік президент обирається шляхом багатоступеневих⁷⁶ виборів. При цьому парламентські республіки тяжіють до представницьких органів, сформованих на пропорційній основі, що пояснюється необхідністю формування партій, їхнім зміцненням, більш чітким формулюванням цілей партійних програм, а також політичною згуртованістю виборців. Проте супротивники пропорційної системи наголошують на тому, що пропорційне представництво зовсім не обов'язково приводить до політичної рівності [295, с. 232], а саме широке партійне представництво призводить до збільшення кількості конфліктів у парламенті та зниження ефективності законотворчої діяльності.

Щодо організації виборів, то й тут воля виборців при багатоступеневих виборах опосередковується, в основному загальнонаціональною представницькою установою – парламентом. У цій системі обрання президента можна виділити три варіанти.

Перший варіант. Президент обирається парламентом, в голосуванні беруть участь тільки депутати, ніхто інший до цієї процедури не допускається. Такий порядок обрання президента прийнятий, наприклад, в Греції, Латвії та деяких інших. У відповідності

⁷⁶ Найчастіше двоступеневих.

із ст. 32 Конституції Греції обрання парламентом президента Республіки здійснюється шляхом відкритого голосування на спеціальному засіданні, яке скликається головою парламенту не пізніше ніж за місяць до закінчення строку повноважень діючого президента Республіки. Строк повноважень президента – п'ять років. Переобрання однієї тієї ж особи на посаду президента дозволяється лише один раз. Президентом Республіки може бути обраний грецький громадянин, який перебуває в цьому громадянстві не менше п'яти років, має батьком грецького громадянина, досягнув сорокарічного віку і володіє правом обирати.

Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав більшість у дві третини голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку, якщо ця більшість голосів не буде зібрана, голосування повторюється через п'ять днів. Якщо ж і в другому турі голосування жодному з кандидатів не вдається зібрати вказану кількість голосів, голосування повторюється знову через п'ять днів, і президентом Республіки обирається кандидат, що набрав більшість у три п'ятих голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку якщо і в третьому голосуванні згадана кваліфікована більшість голосів не досягнута, парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового парламенту.

Обраний на нових виборах парламент, зібравшись негайно, відкритим голосуванням обирає президента більшістю в три п'ятих голосів загального числа депутатів парламенту. Якщо згадана більшість не буде досягнута, голосування повторюється через п'ять днів, і президентом Республіки обирається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів загального числа депутатів парламенту. У разі ж, якщо і цієї більшості не досягнуто, голосування повторюється ще раз через п'ять днів, і з двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, обраним президентом Республіки вважається той, хто набере відносну більшість голосів.

Обраний президент Республіки приступає до виконання своїх обов'язків наступного дня після закінчення строку повноважень

попереднього президента, що залишає свій пост, а у всіх інших випадках – наступного дня після свого обрання.

Президент Туреччини, згідно з ч. I ст. 101 Конституції обирається Великими Національними Зборами строком на сім років з числа своїх членів, яким виповнилось 40 років і які мають вищу освіту, або з числа турецьких громадян, що відповідають цим вимогам, а також вимогам, що пред'являються до депутатів. Це означає, що не можуть бути обраними Президентом Турецької Республіки особи, позбавлені правоздатності, які не відбули обов'язкову військову службу, не мають права перебувати на державній службі, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за скоєння тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним терміном на рік і більше, за виключенням осіб, що скоїли злочин через необережність; особи, засуджені за такі ганебні злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, крадіжка, шахрайство, підробка документів, зловживання довірою, злісне банкрутство, а також за контрабанду, злочинний зговір у підкупі посадової особи, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці, участь в ідеологічних та анархістських виступах чи підбурюванні і підтримці таких дій. Причому такі особи не можуть бути обрані президентом, якщо навіть вони були амністовані (ст. 76 Конституції Туреччини).

Кандидатуру на пост Президента Турецької Республіки, що не є членом Великих Національних Зборів, може запропонувати у письмовій формі не менше ніж одна п'ята частина депутатів Зборів.

Одна й та ж особа не може двічі обиратись президентом Туреччини, при цьому зв'язки особи, обраної президентом, з її політичною партією, якщо такі є, перериваються, а членство у Великих Національних Зборах припиняється (ч. II-IV ст. 101 Конституції).

Відповідно до ст. 102 Конституції президент обирається двома третинами голосів від загального числа членів Великих Національних Зборів шляхом таємного голосування.

Вибори президента розпочинаються за 30 днів до закінчення строку його повноважень або через 10 днів після того, як пост президента стає вакантним, і завершуються протягом 30 днів від початку виборів. Кандидати повинні бути зареєстровані в Президії

Зборів протягом перших 10 днів цього строку, а протягом 20 наступних днів вибори повинні бути закінчені.

Якщо в ході двох перших турів голосування, що проводяться з інтервалом як мінімум протягом трьох днів, не вдається одержати більшість голосів у дві третини від загального числа депутатів, проводиться третій тур голосування. Обраним на пост президента вважається кандидат, який одержав у третьому турі голосування абсолютну більшість голосів від загального числа депутатів. Якщо ж і в третьому турі жоден з кандидатів не одержить більшості голосів від загального числа депутатів, негайно проводяться нові вибори до Великих Національних Зборів.

Президент Республіки Албанії обирається на п'ять років Народними Зборами без обговорення таємним голосуванням більшістю не менше двох третин голосів від загального числа депутатів. Якщо при першому голосуванні необхідна кількість голосів не отримана, проводиться повторне голосування, при якому президент Республіки обирається абсолютною більшістю голосів від загального числа депутатів. Пропозиція щодо кандидатури президента вноситься групою депутатів кількістю не менше 20 осіб. При цьому депутат не може брати участь більш ніж в одній групі депутатів, яка вносить пропозицію щодо кандидатури президента. За наявності більше двох кандидатів на посаду президента Республіки в повторному голосуванні беруть участь два кандидати, які отримали під час першого голосування найбільшу кількість голосів. Обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів. Президентом Республіки може бути обраний громадянин Албанії, який досягнув 40 років і відповідає вимогам, що пред'являються до депутатів парламенту. Одна й та ж особа не може бути обрана президентом Республіки більше двох разів підряд. Якщо президент Республіки обраний з числа депутатів, він складає з себе повноваження депутата. Конституція наголошує, що функція президента несумісна з будь-якою іншою функцією, за виключенням функції голови партії (ст. 86-89).

Президентом Республіки Молдова може бути обраний громадянин, який має право обирати, досягнув 40-річного віку, проживає

постійно на території Республіки не менше 10 років і володіє державною мовою. Він обирається таємним голосуванням. Обраним вважається кандидат, який отримав три п'ятих голосів обраних депутатів. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводиться другий тур голосування щодо перших двох кандидатів, встановлених у порядку убунання числа голосів, отриманих у першому турі. Якщо і в другому турі голосування жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводяться повторні вибори. Але якщо і після повторних виборів президента не було обрано, діючий президент розпускає парламент і призначає дату виборів нового парламенту. Процедура обрання Президента Республіки Молдова встановлюється органічним законом (ст. 78 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 р.).

Результати виборів Президента Республіки Молдова визнаються дійсними Конституційним судом, а кандидат, обрання якого визнано дійсним, не пізніше ніж в 45-денний строк після виборів приносить присягу перед парламентом і Конституційним судом (ст. 79 Конституції).

Президент Республіки Молдова обирається на чотирирічний строк і вступає на посаду з моменту складання присяги. Глава держави виконує свої повноваження до принесення присяги новообраним президентом. Строк повноважень президента може бути продовжений органічним законом у випадку війни чи катастрофи, однак одна й та ж особа не може займати посаду Президента Республіки Молдова більше двох строків підряд (ст. 80 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 р.).

У випадку вчинення діянь, які порушують положення Конституції, Президент Республіки Молдова може бути відсторонений від посади парламентом двома третинами голосів обраних депутатів. Пропозицію про відсторонення від посади може бути висунуто не менше ніж однією третиною депутатів і повинно бути негайно доведено до відома президента. Президент може надати парламенту та Конституційному суду пояснення щодо висунутих проти нього

звинувачень (ст. 89 Конституції в редакції Закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Молдова від 27 липня 2000 р.).

Посада Президента Республіки Молдова стає вакантною у разі закінчення строку повноважень, відставки, відсторонення від посади, остаточної неможливості виконувати свої обов'язки або смерті. Заява про відставку Президента Республіки Молдова надається парламенту, який висловлює своє ставлення до цього. Неможливість виконання главою держави своїх обов'язків протягом більше 60 днів підтверджується Конституційним судом у 30-денний строк після надходження звернення. У двомісячний строк після того, як посада Президента Республіки Молдова стає вакантною, у відповідності із законом проводяться вибори нового президента (ст. 90 Конституції).

Конституція Угорщини не висуває особливих вимог до кандидата в президенти. Ним може бути будь-який громадянин, який користується виборчим правом і якому на день виборів виповнилося тридцять п'ять років. Переобиратися на своїй посаді президент може лише один раз.

Виборам президента Республіки передують висування кандидатури. Для дійсності такого висування необхідна письмова рекомендація не менше 50 депутатів Державних зборів. Кандидатура до призначення виборів повинна бути представлена голові Державних зборів. Кожен депутат Державних зборів має право запропонувати тільки одного кандидата. Якщо депутат Державних зборів висуває більше однієї кандидатури, всі пропозиції, зроблені депутатом Державних зборів, не матимуть юридичної сили (ч. 1 § 29/В).

Державні збори обирають президента Республіки таємним голосуванням. Голосування у разі необхідності може бути багатозоровим. Кандидат, який отримав більшість у дві третини голосів депутатів Державних зборів під час першого голосування, обирається президентом Республіки.

Якщо ж після першого голосування жоден з кандидатів не одержує вказаної більшості голосів, повторюється висування кандидатів знову і відбувається повторне голосування. Для обрання

кандидата при другому голосуванні також необхідна більшість у дві третини голосів депутатів Державних зборів.

Якщо жоден з кандидатів не одержав необхідної більшості голосів під час другого голосування, проводиться третє голосування. У цьому випадку на голосування висуваються дві кандидатури, які отримали найбільшу кількість голосів. Кандидат, який отримав на виборах більшість голосів, незалежно від їх кількості при третьому голосуванні, обирається президентом Республіки. Причому процедура голосування повинна завершитись протягом не більше трьох днів, які послідовно йдуть один за одним.

Посада президента Республіки несумісна з іншими державними, громадськими чи політичними посадами або повноваженнями. Президент Республіки не може займатись іншою, що приносить дохід, діяльністю, і не має права приймати винагородження за іншу діяльність, крім тієї, яка захищена авторським правом (ч. 1 § 30).

Процедура обрання президента Естонії має певні особливості. Звернемо спочатку увагу на ті критерії, які Конституція встановлює для кандидатів на посаду президента. Тільки громадянин Естонії за народженням після досягнення 40 років може балотуватись на посаду президента. Право висування кандидата на посаду президента Республіки має не менш ніж одна п'ята складу Державних Зборів.

Вибори президента проводяться членами парламенту таємним голосуванням. Кожний член Державних Зборів має один голос. Обраним вважається кандидат, за якого проголосувала більшість у дві третини складу Державних Зборів.

Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної більшості, наступного дня проводиться другий тур. Особливістю передбаченої процедури можна назвати обов'язкове нове висування кандидатів. Якщо другий тур не визначить переможця, того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться третій тур.

Але якщо і третій тур не дав результатів, Конституція передбачає зміну порядку обрання президента. У виборчу процедуру вводиться новий орган – колегія виборщиків. Вона скликається

Головою Державних зборів у місячний строк після негативного результату виборів у парламенті. До колегії й переходить право обрання глави держави.

Колегія виборщиків складається з членів Державних Зборів і представників рад місцевого самоврядування. Кожна Рада місцевого самоврядування обирає до Колегії виборщиків не менше одного представника, який має естонське громадянство.

Державні Збори представляють Колегії виборщиків двох кандидатів на президентську посаду, що одержали найбільшу кількість голосів у Державних Зборах. Право висування кандидата на посаду президента мають також принаймні 21 член Колегії виборщиків. Колегія обирає президента більшістю голосів членів Колегії виборщиків, які брали участь у голосуванні. Якщо в першому турі жоден з кандидатів не буде обраним, то того ж дня між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів, проводиться другий тур голосування (ст. 79 Конституції Естонії).

Слід зазначити, що охарактеризований вище механізм формування Колегії виборщиків став причиною пильної уваги представників парламентських фракцій та інших політичних сил до місцевих виборів. Адже перемога тієї чи іншої політичної партії при формуванні Ради місцевого самоврядування може бути запорукою представництва її інтересів на президентських виборах.

В Ізраїлі, де немає писаної конституції, питання щодо виборів президента врегульовані Основним Законом про Президента Держави від 16 червня 1964 р. Згідно зі ст. 7 означеного Закону вибори Президента Держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів.

В країнах, що сповідують принципи демократичного централізму⁷⁷, вибори президента здійснюються вищими законодавчими органами народного представництва. Так, ч. I ст. 102 Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам передбачає, що президента

⁷⁷ Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ), Лаоська Народно-Демократична Республіка (ЛНДР), Китайська Народна Республіка (КНР), Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) та Республіка Куба.

країни повинні обирати Національні збори з числа своїх членів. Ст. 66 Конституції Лаоської Народно-Демократичної Республіки закріплює положення, згідно з яким президента держави обирають Національні збори двома третинами голосів усіх своїх членів, які відвідують пленарні засідання.

Аналогічною є ситуація в Народній Республіці Бангладеш, де парламент бере участь у виборах президента: ч. 1 ст. 48 Конституції Бангладеш наголошує на тому, що вибори президента здійснюються парламентарно.

Досить схожою є й ситуація в країнах, котрі передбачають існування колегіального глави держави. Так, нова Конституція Швейцарської Конфедерації формально не визначає інституту глави держави, але, на нашу думку, ним вважається Федеральна рада, що складається із семи членів, обраних на чотири роки Федеральними Зборами, тобто об'єднанням Ради Кантонів та Національної Ради. Вся діяльність у сфері виконавчої влади Федеральної ради зосереджена в семи департаментах⁷⁸. Таким чином, кожен член Федеральної Ради керує окремим департаментом. Таке становище дозволило свого часу С. Котляревському визначити Федеральну Раду як таку, «...що більш є подібною до кабінету міністрів» [128, с. 187]. На нашу думку, такий висновок було зроблено внаслідок того, що С. Котляревський владу глави держави однозначно ототожнював із виконавчою владою. З цього боку його точка зору може вважатися цілком слушною, хоча й такою, що суперечить нашому світогляду.

Говорячи ж про посадову особу, яка має назву «Президент Конфедерації», слід зазначити, що вона є лише однією з семи членів Федеральної Ради і згідно з ч. 2 ст. 176 Конституції обирається Федеральними Зборами на один рік. Конституція вимагає (ч. 3 ст. 176), щоб президент не обирався на цю посаду два рази поспіль, але ніщо не заважає цьому обранню у майбутньому.

Аналогічною є ситуація і в партократичних (соціалістичних) республіках, які також мають колегіального главу держави (КНР,

⁷⁸ Це, зокрема, впливає із ч. 2 ст. 178 Конституції, котра вказує на те, що кожен департамент очолюється членом Федеральної Ради.

КНДР, Куба). Зокрема Постійний Комітет ВЗНП є постійним органом Всекитайських Зборів Народних Представників (ст. 57 Конституції КНР). Президія ВНЗ КНДР згідно з п. 6 і 8 ст. 91 Конституції формується Верховними Народними Зборами. Кубинська Державна Рада є органом Національних Зборів Республіки Куба (ч. I ст. 89 Конституції). Крім того, і Постійний Комітет ВЗНП КНР (ст. 67 Конституції), і Президія ВНЗ КНДР (ст. 106), і Державна Рада Республіки Куба (ст. 89) є вищими органами державної влади лише в період між сесіями вищих органів народного представництва (ВЗНП, ВНЗ, Національні Збори Республіки Куба).

Порівнюючи конституційно-правовий статус одноосібних голів КНР, КНДР та Куби, ми стикаємось із тим, що вони всі обираються вищими органами народного представництва. Так, Голова КНР та його Заступник обираються Всекитайськими Зборами Народних Представників (п. 4 ст. 62 Конституції КНР), Голова Президії ВНЗ – Верховними Народними Зборами (п. 6 ст. 91 Конституції КНДР), а Голова Державної Ради – Національними Зборами (п. m ст. 75 Конституції Республіки Куба).

Не менш цікавим є інститут глави держави в Сан-Марино. Його обов'язки, згідно з ч. I ст. 3 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 р. колегіально виконують два капітан-регенти. При цьому термін «капітан» уживається в його класичному розумінні, адже в перекладі з латини «*capitaneus*» означає «воєначальник», тобто «командувач, командир». Термін же «регент» вказує на тимчасовий характер повноважень «капітанів». Фактично це означає, що Сан-Марино є республікою не лише номінально, а й реально, хоча існує й точка зору на цю країну як на державу з монархічною формою правління – як на «князівство без монарха» [242].

Щодо Сан-Марино, то Декларація прав громадян та основних принципів державного устрою, яка вважається Конституцією Республіки Сан-Марино, не деталізує порядок формування та компетенцію капітанів-регентів. Проте ще з минулого склалося так, що

їх обирає із свого складу Велика Генеральна Рада⁷⁹ Сан-Марино строком на шість місяців з 1 квітня до 1 жовтня і з 1 жовтня до 1 квітня.

Другий варіант. Для обрання президента створюється виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту і представників органів місцевого самоврядування великих адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш типовий у цьому відношенні порядок встановлює Конституція Італійської Республіки (ст. 83): «Президент республіки обирається парламентом на спільному засіданні його членів».

У виборах беруть участь по три делегати від кожної області, обрані обласною радою із забезпеченням представництва меншості. Область Валль д'Аоста має лише одного делегата.

Обрання президента Республіки відбувається таємним голосуванням більшістю двох третин зборів. Після третього голосування достатньо абсолютної більшості. Термін “збори”, який міститься в цій статті, має на увазі виборчу колегію, що утворюється на основі обох палат парламенту.

Неважко помітити, що роль делегатів від областей в обранні президента невелика: парламент навіть без довічних сенаторів нараховує 945 членів, а області направляють всього 58 делегатів. Проте дана обставина впливає на політичний стан президента по відношенню до інших державних органів, у тому числі і по відношенню до парламенту. Президент має більшу політичну вагу, ніж у випадку, якби він обирався тільки членами парламенту.

Водночас в умовах парламентської багатопартійності обрання президента – результат компромісу політичних партій щодо конкретної кандидатури. Дана обставина накладає відбиток на поведінку глави держави, який отримав свій пост відразу від декількох політичних фракцій; ця поведінка відрізняється від тієї, якою вона могла би бути, якби президент отримав владу шляхом прямого голосування. А втім тоді мова йшла б вже не про парламентську систему республіканського правління.

⁷⁹ Парламент.

Президентом Італійської Республіки може бути обраний громадянин, який досяг 50-річного віку і користується громадянськими й політичними правами. Посада президента несумісна ні з якою іншою посадою.

На відміну від президентів багатьох країн Президент Італійської Республіки обирається на сім років і може неодноразово переобиратись. За 30 днів до закінчення цього строку голова Палати депутатів скликає спільне засідання палат парламенту і делегатів від областей для проведення президентських виборів. Якщо ж палати розпущені чи до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом 15 днів після скликання нових палат, а повноваження діючого президента продовжуються відповідно.

Якщо президент не може здійснювати свої функції, його заміщує голова Сенату. Якщо ж перешкода носить постійний характер або президент вмер чи пішов у відставку, голова Палати депутатів призначає вибори нового президента протягом 15 днів. Цей термін може бути збільшений, якщо палати розпущені або до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців.

До прийняття на себе своїх функцій президент на спільному засіданні палат парламенту складає присягу на вірність республіці, зобов'язуючись дотримуватись Конституції (ст. 91 Конституції Італійської Республіки).

Аналогічно є ситуація в Республіці Вануату, де президент згідно з ч. 1 ст. 34 Конституції обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь.

Третій варіант. У деяких федеративних державах для обрання президента також формується особлива колегія, яка складається з депутатів союзного парламенту і представників суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН федеральний президент відповідно до конституції і закону про вибори федерального президента Федеральними зборами 1959 р. обирається Федеральними зборами, які складаються з членів бундестагу⁸⁰ і представників земель,

⁸⁰ Нижня палата парламенту.

обраних ландтагами на засадах пропорційного представництва. Для обрання президента необхідна абсолютна більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо в перших двох турах голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості, то президент обирається в наступному турі відносною більшістю голосів (ст. 54 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини).

Схожий порядок встановлений індійською конституцією 1959 р., згідно з якою президент обирається особливою виборчою колегією, яка складається з виборних членів обох палат центрального парламенту і виборних членів законодавчих зборів (нижніх палат) штатів. І в ФРН, і в Індії кількість членів виборчої колегії від Союзного парламенту дорівнює кількості членів, які представляють відповідно землі і штати. Під час обрання Президента Індійської Республіки застосовується пропорційна система представництва за допомогою єдиного голосу, що передається. Голосування на таких виборах є таємним.

Щоб мати право бути обраним на посаду президента Індії, особа повинна: а) бути громадянином Індії; б) досягнути 35 років; в) мати кваліфікацію для обрання членом Народної Палати і г) не займати будь-яку оплачувану посаду в органах уряду Індії чи уряду будь-якого штату, а також будь-яких місцевих або інших органів, що знаходяться під контролем будь-якого з зазначених урядів. Однак особа, яка є президентом чи віце-президентом союзу, чи губернатором штату, чи міністром союзу або штату, не дискваліфікується для цілей виборів на посаду президента (ст. 58 Конституції Індійської Республіки).

Президент посідає свою посаду протягом п'яти років з дня вступу на неї, але може бути переобраний неодноразово і підряд. Термін повноважень президента може закінчитись і раніше п'яти років у випадку, якщо він: 1) відмовиться від своєї посади, надавши власноруч написану заяву на ім'я віце-президента Індії; 2) буде відсторонений від посади за порушення Конституції в порядку імпічменту.

Президент не може бути членом будь-якої палати парламенту або палати легіслатури якого-небудь штату. Якщо член однієї з

палат парламенту або палати легіслатури якого-небудь штату обраний президентом, він вважається таким, що вибув зі складу членів цієї палати з дня вступу на посаду президента. Президент не може посідати будь-яку оплачувану посаду (ст. 59 Конституції Індії).

У всіх трьох варіантах виборів президента парламентської республіки глава держави отримує мандат від парламенту, його влада похідна, і він не може самостійно протиставити себе загальнонаціональному представницькому органу. Обраний таким шляхом президент має номінальні повноваження і не відіграє суттєвої ролі в державному житті країни. Надання делегатам областей в Італії чи делегатам суб'єктів федерації в Індії або ФРН права брати участь у виборах президента не порушує парламентського характеру цих виборів, адже назване представництво є всього лише, в першому випадку, даниною принципу обласної автономії, а в другому – такою ж даниною принципу федералізму.

Аналізуючи всі існуючі сьогодні системи обрання глав держав в країнах з республіканською формою правління, можна виявити таку закономірність – чим більше парламент відсторонений від обрання президента, тим більше роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством. В чисто парламентських республіках, де президент обирається загальнонаціональною представницькою установою (Італія, Індія, ФРН), його роль у здійсненні практичної політики суто номінальна. У звичайних умовах він діє тільки із санкції уряду.

Аналогічною є ситуація в Ісламській Республіці Пакистан, де, поряд з парламентарями, згідно з ч. 3 ст. 41 Конституції Пакистану, президента обирають члени Провінційних Зборів.

Окрім загальновизнаних, існують і унікальні системи виборів. Зокрема, досить цікавою є ситуація в Сирії та Єгипті. Так, ст. 84 Конституції Сирійської Арабської Республіки закріплює положення про те, що за пропозицією регіонального відділення Партії Арабського Соціалістичного Відродження, Народні Збори пропонують на загальнонаціональний референдум кандидатуру на

посаду президента. Обраною ж вважається особа, яка отримала абсолютну більшість голосів виборців. Якщо ж особа виявилася неспроможною отримати означену кількість голосів, то Збори визначають іншого кандидата. Щодо Арабської Республіки Єгипет, то там Народні Збори також беруть участь у висуненні кандидатури президента Республіки, а сама кандидатура затверджується на плебісциті. Обраною ж вважається особа, котра отримала абсолютну більшість голосів (ст. 76 Конституції). На нашу думку, така спільність порядку формування інституту президента в Єгипті та Сирії пояснюється також спільною історією, коли ці країни входили до складу конфедерації – Об'єднаної Арабської Республіки.

В Ірані, де діє діархічна модель інституту глави держави, Керівник⁸¹ Ісламської Республіки Іран обирається шляхом свосерідних непрямих виборів, а Президент ІРІ – за допомогою загальних. Зокрема, це стає зрозуміло, якщо аналізуєш Конституцію ІРІ, згідно з ч. 1 ст. 107 якої Керівник повинен обиратися спеціальними експертами серед релігійних діячів, що відповідають вимогам, передбаченим ст. 5 і 109 Конституції. Цими вимогами є, по-перше, особисті якості (набожність, хоробрість, спритність, наявність адміністративних здібностей), передбачені ст. 5 Конституції. По-друге, певна кваліфікація (вченість, необхідна для виконання функцій релігійного керівництва; справедливість і благочестя; правильна політична та громадянська позиція, розсудливість тощо), закріплена у ч. 1 ст. 109 Конституції. Крім того, такі діячі повинні мати відповідну популярність серед народу або ж бути фахівцем в релігійних справах. Якщо експерти знайдуть означену особу, вони повинні оголосити її релігійним Керівником. Так, коли 4 червня 1989 р. помер аятола Р. М. Хомейні, відбулися вибори нового Керівника. Ним став тодішній президент Республіки (ходжат уль-іслам) Сейед Алі Хаменеї, а з 74 експертів, що взяли участь у голосуванні, за нього проголосувало 60 [6]. Таким чином,

⁸¹ Або Духовний лідер.

незважаючи на істотну специфіку, Керівник ІРІ отримує владу також шляхом виборів, хоча останні і не є загальними.

Стосовно ж Президента ІРІ, то згідно зі ст. 117 Конституції, його обирають абсолютною більшістю голосів виборців. Якщо жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості, то повторні вибори проводяться у п'ятницю наступного, за оголошенням результатів, тижня. На повторних виборах беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. При цьому Конституція передбачає, що у тому випадку, коли ці кандидати знімають свої кандидатури, остаточний вибір буде проведено між кандидатами, які за кількістю голосів слідує за тими, хто зняв свої кандидатури. Крім того, на відміну від довічно обраного Керівника, термін президентських повноважень складає лише чотири роки з однією можливістю переобратися на другий термін (ст. 114 Конституції).

На відміну від обраного, призначуваний глава держави є менш відомим різновидом в умовах республіки. Зокрема, як спосіб формування інституту державного правителя чи глави держави, здебільшого, він був відомий лише за часів хаосу і революцій. Так, під час громадянського протистояння в Римській республіці між прихильниками Марія та Сули, у 82 р. до н.е. останній звернувся до сенату Риму з законопроектом, відповідно до якого він призначався диктатором на час протистояння. Проте, розв'язавши терор проти своїх супротивників, він домігся свого призначення диктатором на невизначений час. Іншим прикладом може служити адмірал О. Колчак, якого Рада міністрів Сибірської Директорії призначила «Верховним правителем Росії» [147, с. 545], а 6 січня 1920 року він сам підписав наказ про позбавлення себе звання Верховного правителя та передачу його генералу А. Денікіну. Тим самим О. Колчак призначив А. Денікіна на пост глави Російської держави.

Але той факт, що призначений глава держави існує здебільшого в умовах суспільно-політичної кризи, не спростовує можливості такого призначення і в мирні часи. На нашу думку, це стосується тих республік, які мають у своєму державному апараті пост віце-президента. Так, у 1973 р. президент США Р. Ніксон

відправив у відставку свого віце-президента С. Агню і, згідно з розділом 2 XXV поправки до Конституції США призначив віце-президентом Дж. Форда. 9 серпня 1974 року сам Р. Ніксон подав у відставку, зізнавшись у порушенні Конституції та введенні у оману американської спільноти. Таким чином, Джеральд Форд став тридцять восьмим Президентом США, будучи не обраним, а, по суті, призначеним на посаду.

Єдине виключення серед республік, що офіційно визначає призначення як спосіб формування інституту глави держави, є Фіджі: відповідно до ст. 90 Конституції президента та віце-президента республіки призначає Велика рада вождів після відповідних консультацій з прем'єр-міністром.

Після смерті чи зречення монарха або після підведення результатів виборів президента настає черга передачі влади, яка в умовах монархії, зазвичай, називається коронацією, а в умовах республіки – інавгурацією.

Ця процедура є дуже важливою. Недаремно українські правознавці визначили інавгурацію «символом дії. Вона, як і засідання парламенту, вибори, демонстрації, національні та державні свята, є складовою життя нації. Інавгурація, як процес символізований, впливає на масову свідомість більшою мірою, ніж спрощено формальні акти політичного характеру» [12, с. 8].

Коронація чи інавгурація завершують процедуру вступу глави держави на пост.

Водночас для республіканської форми правління важливим є не лише організація та проведення виборів, а й строки повноважень, надані главам держави. Як цілком слушно зазначав американський політолог Річард Броуді: «Час міцно зв'язаний із президентською репутацією серед громадськості» [294, с. 83].

Зокрема, в умовах партократичної (соціалістичної) республіки строк повноважень колегіальної інституції, що реалізує повноваження глави держави, обмежується періодом функціонування вищого представницького органу, котрий її сформував. Так, за Конституцією Корейської Народно-Демократичної Республіки від 5 вересня 1998 р. функції глави

держави здійснює Президія Верховних Народних Зборів КНДР, що згідно з пп. 6 і 8 ст. 91 Конституції формується означеними Зборами. Відповідно ж до ст. 109 Конституції КНДР строк повноважень Президії є тотожним строку повноважень ВНЗ.

Аналогічна ситуація спостерігається в Соціалістичній Республіці В'єтнам, де функції глави держави згідно зі ст. 101 Конституції 1992 року покладено на одноосібного президента країни. Відповідно ж до ст. 102 Конституції, його обирають Національні Збори на строк здійснення ними відповідних повноважень вищого органу законодавчої влади.

Щодо теократичних республік, то здебільшого строк повноважень їхніх глав держави є аналогічним тому, що на сьогодні існує в умовах поліархічних (президентських, парламентських та змішаних) республік. Певне виключення з цього правила складає Ісламська Республіка Іран, яка діє в умовах існування вертикальної діархії Керівника – Президента.

В умовах же поліархічних республік строк, на який обирається глава держави, в більшості країн складає п'ять або чотири роки. Наприклад, в Україні (ч. 1 ст. 103 Конституції), Франції (ч. 1 ст. 6 Конституції), Лаосі (ст. 54 Конституції) президента обирають на п'ять років, а на Коморських островах (ст. 13 Основного Закону) та США (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції) – на чотири роки. У Венесуелі (ст. 230), Ефіопії (ч. 4 ст. 70), Єгипті (ст. 77), Зімбабве (ч. 1 ст. 29), Лівані (ч. 2 ст. 49), Мавританії (ч. 1 ст. 26), Мексиці (ст. 83 Конституції), Росії (ч. 1 ст. 81), Сінгапурі (ч. 1 ст. 20), на Філіппінах (ч. 1 ст. 4) та в деяких інших конституціях передбачається відповідний строк у шість років.

На більший термін обираються президенти Екваторіальної Гвінеї (ч. 1 ст. 34 Конституції), Камеруну (ч. 2 ст. 6 Конституції) та Сирії (ст. 85 Конституції), де період легіслатури президента визначається у сім років. Також на семирічний термін обираються президенти Італії (ч. 1 ст. 85 Конституції) та деяких інших. Один з найменших строків президентських повноважень, на нашу думку, закріплено в Науру, де глава держави обирається лише на трирічний термін.

У більшості поліархічних республік існують певні обмеження щодо переобрання однієї ж і тієї особи на посаду президента.

Ця практика вперше склалася в США. Як відомо, відмова Дж. Вашингтона втретє обиратися на посаду президента істотно вплинула на його соратників у боротьбі за незалежність: Т. Джефферсона та Дж. Медісона (четвертий Президент США). На знак поваги вони також відмовилися балотуватися у президенти США втретє. Саме так в США склався правовий звичай: балотуватися на пост президента двічі. Утім формально конституційної заборони висувати свою кандидатуру втретє не існувало. Цим і скористався Ф. Д. Рузвельт, коли у 1940 р. запропонував свою кандидатуру втретє, а в 1944 – вчетверте. Після смерті цього президента Конгрес США у 1951 р. прийняв XXII поправку до Конституції США, яка обмежувала можливість перебування однієї ж і тієї особи на відповідній посаді лише двома строками.

Однак не всі країни сприйняли подібне обмеження. Зокрема, в Європі подібні обмеження не передбачаються конституціями Ісландії, Італії, Кіпру та Мальти.

Обмеження щодо кількості термінів, на які певна особа не може обиратися президентом, у різних країнах визначається різним чином. Наприклад, деякі країни взагалі не передбачають можливості переобрання на пост президента: Гондурас, Республіка Корея, Коста-Рика, Мексика, Парагвай, Туреччина та Філіппіни.

Досить категоричними уявляються ті обмеження, відповідно до яких припускається лише одне переобрання особи, що є президентом. Зокрема це передбачається конституціями Албанії, Алжиру, Бангладеш, Болгарії, Греції, Еритреї, Ефіопії, Ірландії, Македонії, Монголії, Польщі, Румунії, Сербії, Східного Тимору, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, а також деяких франкомовних країн Тропічної Африки.

На Сейшельських островах переобрання особи президентом є можливим лише тричі.

В Болівії, Бразилії, Домініканській Республіці, Колумбії, Лівані, Нікарагуа, Сальвадорі, Уругваї, Чилі та Сальвадорі, а також на Гаїті особа, обрана президентом, не може балотуватися на наступ-

них президентських виборах, що, утім, не виключає можливості його переобрання через строк. При цьому в Болівії та на Гаїті таке переобрання обмежене одним строком, а в Панамі особа, котра займає посаду президента, може переобиратися лише через два строки після завершення терміну відправлення нею відповідних повноважень.

Дещо інакше складається ситуація в країнах, де одна й та ж особа не може бути президентом більше, аніж два строки поспіль. Таке обмеження встановлене в Австрії, Аргентині, Венесуелі, Ізраїлі, Ірані, Пакистані, Перу, ПАР, Португалії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, ФРН та Чехії, а також практично в усіх пострадянських країнах. У зв'язку з цим припускається наступне переобрання відповідної особи через строк після закінчення другого з двох поспіль строків відправлення ним повноважень президента.

Певні обмеження щодо обрання однієї й тієї ж особи встановлені і в умовах колегіальної моделі інституту глави держави. Так, у Швейцарії особа, котра обирається союзним президентом на один рік⁸², не може переобиратися на наступний строк. В Республіці Сан-Марино переобрання особи, що займала посаду одного з двох капітан-регентів, стає можливим лише через три роки після закінчення строку відправлення ним відповідних повноважень.

Досить цікавою також уявляється проблема щодо юридичних передумов для більш тривалого зайняття посади президента однією ж і тією особою, що на той момент вже виконувала повноваження президента.

Так, зокрема, в Україні Конституція в ч. III ст. 103 передбачила, що одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох строків підряд. Це положення було передбачено ще тими змінами, що були внесені до Конституції (Основного Закону) України 1978 р., а з часом – і Конституційним договором від 8 червня 1995 р.

⁸² Зазначена особа не здійснює повноваження глави держави, а лише очолює роботу колегіальної глави держави Швейцарії – Федеральної Ради.

Проте напередодні виборів 2004 р. склалася ситуація, коли діючий тоді Президент України Л. Кучма міг зайняти цю посаду втретє, адже формально, згідно з Конституцією 1996 р., він балотувався на посаду президента лише один раз. Фактично це було підтверджено й відповідним Рішенням Конституційного Суду України у справі про строки перебування на посту Президента України від 25 грудня 2003 р., який визначив, що відповідне положення «поширюється лише на осіб, котрих обирають на пост Президента України після набуття чинності Конституції України 1996 року» [200]. При цьому прямо зазначалося, що «особа, вперше обрана Президентом України за діючою Конституцією у 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році» [200].

В інших пострадянських республіках президентські повноваження були продовжені за допомогою референдуму або шляхом внесення змін до діючих конституцій.

Так, в Республіці Білорусь строк повноважень обраного у 1994 р. президента О. Лукашенка було продовжено у 1996 р. шляхом видання нової редакції Конституції, ст. 144 котрої містила положення про те, що строк президентських повноважень повинен відраховуватись з моменту набуття чинності нової редакції Конституції, тобто з 1996 р. У 2005 р. на референдум було винесене питання про надання чинному президенту О. Лукашенку права брати участь у наступних президентських виборах. Утім такий крок не було закріплено у Конституції Республіки Білорусь, а тому згідно з ч. 1 ст. 81 одна і та ж особа не може бути президентом більше двох строків.

Трохи інакшою була ситуація в Республіці Туркменістан. Як відомо, там на плебісциті 1994 р. було прийнято рішення про перебування діючого тоді президента С. Ніязова на посаді протягом другого строку без проведення чергових виборів, а в 1999 р. було прийнято конституційний закон, відповідно до якого за діючим президентом визнавали «виключне право» виконувати повноваження без обмежень певним строком. У тому ж 1999 р. до Конституції внесли зміни, що передбачали вікове обмеження здійснення повноважень президентом – 70 років. У свою чергу, парламент

оголосив С. Ниязова довічним президентом, присвоївши йому почесне звання «Туркмен баші»⁸³. 21 грудня 2006 р. С. Ниязов помер. З його смертю було припинено довічний статус президента, а Конституція почала діяти у повному обсязі.

В Казахстані та Узбекистані за результатами референдумів, проведених у 1995 р., строк повноважень президентів Н. Назарбаєва та І. Каримова⁸⁴ було продовжено до 2000 р. В Таджикистані у 1999 р. до Конституції було внесено зміни, згідно з якими будь-які обмеження можливостей переобрання президентом починають діяти лише по завершенні повноважень президента Е. Рахмонова, обраного на посаду у 1994 р.

Таким чином, як ми бачимо, будь-яке продовження президентських повноважень носить здебільшого персональний характер⁸⁵ і після припинення виконання ними своїх конституційних обов'язків конституції набудуть більш сталого характеру.

Проте існує й інший варіант продовження конституційних повноважень президента: продовження терміну самих повноважень і внесення щодо цього відповідних змін. Так, у Казахстані та Узбекистані у 1995 р., а також в Таджикистані у 1999 р. строк президентських повноважень було продовжено з п'яти років до семи років, на підставі чого наступне обрання діючого президента стали вважати першим, що здійснюється в «нових» умовах.

Важливим складовим елементом організаційного статусу глави держави (окрім формування) є припинення ним своїх повноважень. Зокрема, в умовах республіканської форми правління існують як насильницькі способи припинення повноважень глави держави, так і конституційно-правові. Основними серед останніх є припинення повноважень по закінченні їх терміну та дострокове припинення.

Щодо останнього, то в умовах президентської, парламентської та змішаної республік воно є майже однаковим.

⁸³ У перекладі означає «Батько усіх туркмен».

⁸⁴ Обидва обрані у 1991 р.

⁸⁵ О. Лукашенко в Білорусі, С. Ниязов в Туркменістані, Н. Назарбаєв в Казахстані, І. Каримов в Узбекистані, Е. Рахмонов в Таджикистані.

Так, в умовах президентської республіки в США глава держави згідно з ч. 6 розділу 1 ст. 2 припиняє свої повноваження лише у випадках позбавлення посади, смерті, відставки або нездатності виконувати свої права та обов'язки. При цьому глава держави позбавляється своєї посади відповідно до розділу 3 ст. 2 лише у порядку імпічменту, якщо його буде визнано винуватим у державній зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах та місдімінорах.

В умовах парламентської республіки у ФРН федеральний президент припиняє свої повноваження у випадку наявності перепон або дострокового звільнення з посади (ст. 57 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини). При цьому Конституція не акцентує свою увагу на тому, які це перепони (смерть, відставка, стан здоров'я тощо), а регламентує лише дострокове звільнення з посади, яке дуже нагадує процедуру імпічменту (ст. 61).

У змішаній республіці (РФ) ч. 2 ст. 92 Конституції встановлює вичерпний перелік підстав припинення повноважень президента: відставка, стійка нездатність за станом здоров'я здійснювати свої повноваження, або ж позбавлення посади.

Майже такий самий перелік пропонує ст. 108 Конституції України, де в ч. 2 підставами дострокового припинення повноважень Президента України визначаються: відставка, неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту та смерть.

Смерть, відставка та імпічмент є історично найбільш поширеними варіантами дострокового припинення повноважень глави держави в умовах республіки.

Проте все це є конституційно-правовими варіантами припинення повноважень глави держави.

Утім, є й інші варіанти, які ми умовно можемо визначити як насильницькі. До них можна віднести агресію, узурпацію і полон.

Проаналізуємо зазначені конституційно-правові та насильницькі способи більш детально.

Агресія – це застосування збройної сили однією державою (або групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, полі-

тичної незалежності іншої держави або народу (нації). Саме шляхом агресії було позбавлено влади іракського диктатора Саддама Хусейна, який напередодні погодився з необхідністю інспекції ООН в Іраку, що довела б факт відсутності в цій країні зброї масового знищення. Незважаючи на те, що відповідної резолюції ООН по Іраку не було прийнято, США та Великобританія спровокували агресію, виправдовуючись тим, що Хусейн має у своєму розпорядженні хімічну зброю. В результаті військової операції останнього було усунуто від влади, а сам він згодом потрапив у полон і був страчений.

Другим варіантом дострокового припинення повноважень главою держави є *узурпація*, яка, як вже зазначалося, може бути конструктивною і деструктивною. При цьому конструктивна узурпація спрямована на встановлення (чи відновлення) демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Найвідомішими прикладами конструктивних узурпацій були Португалія 1974-75 років, коли Рух збройних сил за допомогою армії усунув від влади генерала Коетану, розпочавши «третю хвилю демократизації» [268, с. 13–15], та Парагвай, де броньовані машини Першого Кавалерійського корпусу парагвайської армії, якими командував генерал А. Родрігес, позбавили влади диктатора А. Стресснера. На противагу конструктивній деструктивна узурпація є більш поширеним явищем, адже вона спрямована на обмеження демократії. Прикладом такої узурпації була Іспанія за часів правління Ф. Франко та Чилі за часів правління генерала А. Піночета.

Досить цікавою є також проблема припинення повноважень глави держави шляхом *полону*. В історії відомі приклади, коли державний правитель позбавлявся влади, потрапивши до полону. Так втратив владу лідійський цар Крез, який зазнав поразки від перського царя Кіра Великого; сам Кір, коли потрапив у полон до массагетів; турецький султан Баязид після вирішальної битви з Тамерланом (Тимуром). Доля цих полонених була різною. Крез, ставши полоненим, жив у достатку. Баязида возили у клітці, немов дикого звіра, доки він не помер. Кіра ж массагети вбили, відру-

бавши йому голову і засунувши її у бурдюк з кров'ю із словами: «Ти прагнув крові, тож напийся її досхочу» [78, с. 150]. Однак, незважаючи на цю різницю у їх подальшій долі, повноваження зазначених царів, як правителів держав, були припинені.

У сучасних умовах, коли світова цивілізація зіткнулася з таким явищем, як міжнародний тероризм, війна з останнім набула надзвичайної гостроти. В цих умовах глава держави (як монарх, так і президент республіки) не є застрахованим від захоплення його у заручники терористами. На нашу думку, ця ситуація не відрізняється від полону, а тому можливість потрапляння глави держави у полон повинна бути зафіксована у діючих конституціях як один із варіантів припинення його повноважень.

З полоном дещо пов'язаний такий спосіб, як ув'язнення правителя чи глави держави без дотримання формальних процедур. Саме так була позбавлена повноважень правителька Московського царства Софія, яка програла війну за владу Петру I та Івану V. Так само закінчилося правління царя Василя Шуйського, якого заточили до монастиря.

Насильницькі способи припинення повноважень глави держави є неприпустимими, проте їх дослідження дозволяє розробити механізм їх запобігання і взагалі врахувати їх на конституційному рівні. Так, в Конституції України п. 2 ч. II ст. 108, який зараз звучить як «Повноваження Президента України припиняється достроково у разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я», слід внести зміни і викласти, принаймні, у наступній редакції: «Повноваження Президента України припиняється достроково у разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я або внаслідок полону».

Припинення повноважень глави держави *по закінченні їх терміну* може бути наслідком як законодавчих обмежень, так і волі народу. Так, у останньому випадку, після поразки у війні на Балканах, С. Мілошевича не було обрано на наступний термін. Щодо законодавчих обмежень, то саме так були припинені повноваження одного з найкращих президентів США Д. Ейзенхауера.

Щодо припинення повноважень внаслідок смерті, то остання була наслідком самогубства, вбивства чи природних чинників.

Щодо *природної смерті* глави держави, то такий спосіб припинення його повноважень є найпоширенішим в умовах монархії. Проте іноді означений варіант може існувати і в умовах республіканської форми правління. Це так звані незмінні глави держави, що існували в СРСР та деяких інших країнах соціалістичного табору. Досить цікавим прикладом припинення повноважень глави держави шляхом природної смерті є випадок Ф. Д. Рузвельта, який був президентом США у 1933-45 рр. З огляду на те, що за його життя не існувало формального обмеження кількості президентських термінів, Рузвельт висував свою кандидатуру на посаду президента чотири рази. Висунути її вп'яте не дозволила йому саме природна смерть, коли 12 квітня 1945 р. крововилив у мозок обірвав життя цього президента.

Самогубство як спосіб припинення повноважень глави держави хоча і є неоднозначним явищем, проте воно було поширене в минулому. Так, досить відомим є той факт, що цариця Єгипту Клеопатра⁸⁶ покінчила з життям шляхом самогубства: її вкусила змія. На нашу думку, саме це призвело до того, що Октавіан не зміг змусити її передати йому владу над Єгиптом. Аналогічною була й доля понтійського царя Митридата Євпатора, який, не зумівши піти з життя шляхом самоотруєння, кинувся під ніж, щоб не потрапити в полон до ворогів.

Відразливим варіантом смерті як підстави припинення повноважень глави держави є його *вбивство*, яке існує у трьох різновидах. За першим це робить оточення глави (чи правителя) держави. Саме так було вбито Г. Ю. Цезаря та безумного імператора Риму Калігулу. Цей спосіб був поширеним і в Росії. Його детально охарактеризував король Пруссії Фрідріх II Великий, який, зокрема, зазначив, що російське дворянство не здатне виділити із свого середовища російського Кромвеля, проте «...воно може вби-

⁸⁶ Вона, звісно, не була главою держави, але її можна визнати правителем єгипетської держави.

вати своїх царів» [178, с. 113]. Саме таким способом царедворці вбили царя Лжедмитра I⁸⁷ та імператорів Петра III⁸⁸ і Павла I⁸⁹. Другий варіант вбивства є терористичним актом. Саме внаслідок останнього були припинені повноваження американських президентів А. Лінкольна, Дж. Гарфілда, У. Мак-Кінлі та Дж. Ф. Кеннеді, російського імператора Олександра II, якого вбили народовольці та ін. I, нарешті, третій варіант – замовне вбивство. Таким способом був позбавлений влади Київський князь Святослав [24, с. 55].

Відставка є добровільним способом припинення повноважень глави держави. Найпоширенішими причинами такого способу є невдоволення владним становищем, страх перед покаранням за зловживання владою, втрата легітимності, хвороба та політична необхідність. Так, прикладом першого варіанта є зречення з трону римського імператора Діоклетіана Божественного і відставка з посади римського диктатора Люція Корнелія Сулли, які втратили інтерес до влади.

Варіантом відставки через страх перед покаранням є приклад президента Р. Ніксона. Втрата легітимності (тобто підтримки з боку громадян чи підданих) означає відставку глави держави в результаті опитування чи референдуму. Саме таким способом були припинені повноваження президента Чилі А. Піночета після оголошення результатів референдуму 1988 р. Як диктатор визнавав пізніше: «Історія нас учить, що диктаторські режими, які перебувають при владі протягом століть, завжди провалюються криваво, після

⁸⁷ Під час перевороту, який привів до влади Василя Шуйського, Лжедмитра зарубали.

⁸⁸ За офіційною версією, причиною смерті був напад «гемороїдальних колек», що підсилися від тривалого вживання алкоголю, які супроводжувалися поносом. Проте на сьогодні домінуючою версією його смерті є удушення шарфом.

⁸⁹ О пів на першу ночі з понеділка 11 (23) березня 1801 р. на 12 (24) березня 1801 р. група з 12 офіцерів увірвалася у спальню імператора і, в результаті конфлікту, він був побитий, отримав удар у скроню важкою золотою табакеркою і був задушений шарфом.

тривалої боротьби. Це той урок, який дається нам, щоб уникнути кривавого переходу до миру» [230, с. 37].

Щодо відставки через політичну кон'юнктуру, то вона досить детально може бути проаналізована на прикладі подій кінця 2000 р. в Росії, коли президент РФ Б. Єльцин пішов у відставку, щоб надати своєму «спадкоємцю» В. Путіну кращі умови для виборів порівняно з іншими кандидатами.

Примусовий характер окремих видів відставки все одно не заперечує її добровільність, адже без наявності підписаного акта про відставку мова може йти виключно про насильницький шлях припинення повноважень глави держави.

І, нарешті, останнім способом припинення повноважень глави держави є примусовий *імпичмент*, що визначається як «...процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів» [281, с. 666].

Як відомо, вперше імпичмент було запроваджено наприкінці XIV ст. в Англії. Там він був застосований до деяких урядовців⁹⁰, що, на думку парламенту, вчинили злочини. При цьому англійський парламент в особі палати общин сам проводив слідство і в особі палати лордів сам же був суддею. Таке становище було досить вдалим і імпичмент реалізувався без особливих проблем.

В США найчастіше процедура імпичменту застосовується до федеральних суддів. Проте США знають випадки, коли імпичмент спробували оголосити президенту країни. Мається на увазі спроба застосування імпичменту до 42-го Президента США Б. Клінтона за брехливі свідчення під присягою. Однак, як відомо, спроба не вдалася. Утім ця спроба була не єдиною. Так, ще у 1867 р. до відповідальності у порядку імпичменту було притягнуто президента Е. Джонсона, якого обвинуватили у тому, що він, у порушення положень про продовження перебування на посаді, спробував звільнити з посади військового міністра Е. Стентона. Для притягнення Е. Джонсона до відповідальності не вистачило семи сенатських голосів. Спроба притягти до відповідальності у порядку

⁹⁰ У тому числі радників короля.

імпiчменту президента Р. Ніксона не була реалізована, адже він сам подав у відставку.

На відміну від США, в Росії та деяких інших країнах імпiчмент стосується виключно глави держави. Так, у 1998 р. була проведена спроба імпiчменту щодо президента РФ Б. Єльцина. Як і у випадку США, спроба була невдалою.

На сьогодні найвідомішим прикладом вдалого імпiчменту є позбавлення влади президента Литви Р. Паксаса.

Як відомо, 6 квітня 2004 р. Сейм Литви відправив у відставку президента країни на підставі рішення Конституційного суду, який 31 березня визнав Р. Паксаса винним у трьох порушеннях Конституції. Перше порушення полягало в тому, що Паксас, за висновком Конституційного Суду, є винним у незаконному наданні литовського громадянства росіянинові Юрієві Борисову за наданим ним фінансову допомогу в дні президентської передвиборчої кампанії. Другий пункт обвинувачення полягав у тому, що президент Литви попередив Борисова про стеження, яке за ним вели спецслужби, і тим самим порушив державну таємницю, конституцію і присягу. Третій пункт обвинувачення – перевищення службових повноважень. Обвинувачі стверджували, що Паксас, використовуючи свій статус президента, втручався в рішення, прийняті господарськими суб'єктами і приватними особами, на користь близьких для себе осіб. За литовськими законами, для усунення президента з посади було потрібно, щоб хоча б за одним пунктом обвинувачення проголосували «за» не менш 85 депутатів парламенту. З першим пунктом обвинувачення Паксаса погодилися 86 депутатів сейму, проти виступили 17 парламентарів. Другий пункт обвинувачення підтримали 86 парламентарів, проти – 18. Третє обвинувачення підтримали 89 депутатів, проти – 14. В результаті Р. Паксас був змушений піти у відставку.

І хоча 13 грудня 2005 р. розширена колегія Верховного Суду Литовської Республіки визнала Р. Паксаса невинуватим у вчиненні інкримінованих йому злочинів [173], але внаслідок відсутності в конституційному законодавстві Литви норм, присвячених інституту реставрації його не було поновлено на посаді.

В Україні згідно зі ст. 111 Конституції імпічмент може бути проголошеним Президенту України лише у випадках, коли останній вчиняє злочин – наприклад, державну зраду.

Проте з реалізацією цього виникли певні правові проблеми, які насамперед були пов'язані із роллю Верховного Суду України у процедурі імпічменту. Як відомо, цей орган дає висновок про те, що «діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину» (ч. VI ст. 111 Конституції України). У цьому випадку було незрозуміло, чи Верховний Суд визнає президента злочинцем, чи ні. Якщо визнає, то до моменту усунення його від влади (ч. 5 ст. 111 Конституції України), країною керує офіційно визнаний злочинець. Якщо ж ні, то й тут виникає низка проблем, адже злочинця слід судити. Проте як бути у тому випадку, коли суд першої інстанції визнає экс-президента невинуватим у злочині, який йому інкримінувала Верховна Рада задля дострокового припинення повноважень глави держави? Чи слід такому экс-президенту вимагати відновлення його на посаді в порядку реставрації, чи ні? Питання залишалися.

Намагаючись вирішити деякі з них, 47 народних депутатів звернулися за роз'ясненням до Конституційного Суду України. 10 грудня 2003 р. цей орган виніс рішення № 19-рп, де у п. 1.2 зазначив, що «...конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи» [198]. Тим самим проблема стосовно визнання глави держави офіційно визнаним злочинцем відпала. Проте інша проблема залишилась і ще потребує свого вирішення, хоча, на нашу думку, інститут реставрації в Україні є недоречним, але певна компенсація такому экс-президенту повинна передбачатися.

В більшості конституційних актів світу існує низка правопорушень, за які можна усунути президента від влади у порядку імпічменту.

Одним із найпоширеніших підстав притягнення президента до відповідальності є державна зрада (Італія, США, Мексика). Більше того, в багатьох країнах це є єдиною підставою (Чехія, Словаччина).

Незважаючи на те, що поняття «державна зрада» в кожній країні має чітко визначений зміст, який передбачає кримінальне покарання винуватої у її вчиненні особи, відносно президентів зазвичай діє дещо інша, більш розпливчата інтерпретація, що передбачає не стільки кримінально-правову, скільки політико-правову відповідальність президента за вчинення державної зради.

Так, стосовно дій президента Франції органи, що вирішують питання про його відповідальність, як правило, не зобов'язані дотримуватись визначення складу даного злочину, що міститься у кримінальному законодавстві, і передбачених ним заходів покарання. Але які саме дії президента можна кваліфікувати як державну зраду, точно не вказано, діюча конституція не має стосовно цього жодних пояснень. Якщо ж звернутися до тексту попередньої конституції 27 жовтня 1946 р., то вона містила досить чітке визначення: президент вчинить державну зраду, якщо розпустить Національні збори, відстрочить їх засідання, або ж створить перепони для їх діяльності.

Саме тому державну зраду як підставу притягнення президента до відповідальності слід було б розглядати не стільки в кримінально-правовому аспекті, скільки в широкому політичному – як вчинення дій, що суперечать вищим інтересам країни (у тому числі, можливо, й розпуск нижньої палати парламенту без достатніх на те підстав). В будь-якому випадку відсутність чітких законодавчих формулювань залишає парламенту можливість давати саме політичну оцінку діям президента.

На відміну від Франції, в США ознаки складу такого злочину, як державна зрада, що є однією з підстав притягнення президента до імпідменту, дані безпосередньо у тексті Конституції. Однак перелік діянь, що входять до складу злочину, є досить вузьким і не підлягає розширювальному тлумаченню. Згідно з ч. 1 розділу 3 ст. 3 Конституції США, «державною зрадою Сполучених Штатів вважається лише ведення війни проти них або ж приєднання до їх

ворогів, надання ворогам допомоги та підтримки»⁹¹. При цьому «ведення війни» повинно виражатися в конкретних активних діях (як на території країни, так і за її межами), спрямованих проти безпеки США⁹², адже відповідно до рішення Верховного Суду США змова з метою ведення війни та дійсне ведення війни є різними злочинами [287]. Однак змова з метою насильницького повалення уряду ще не є державною зрадою.

«Приєднання до ворогів» виражається також у вчиненні конкретних дій, спрямованих на надання ворогу допомоги або підтримки (шляхом ведення відповідної пропаганди, надання приміщення й транспорту тощо), незалежно від того, чи було завдано шкоди безпеці США чи ні.

Досить поширеною підставою для притягнення до відповідальності глави держави є умисне порушення (або посягання на таке) ним конституції країни (ФРН, Італія, Румунія тощо). Так, згідно з ч. 1 ст. 61 Основного Закону ФРН стосовно федерального президента ця підстава значно розширюється: йому може бути пред'явлено обвинувачення в «умисному порушенні ним Основного закону або ж будь-якого іншого федерального закону». При цьому винним президент буде і за дії, і за бездіяльність.

Найменш поширеною підставою пред'явлення президенту обвинувачення є вчинення ним інших тяжких злочинів (Мексика, США). Так, згідно з розділом 4 ст. 2 Конституції США президент та вищі посадові особи можуть бути усунуті з посади у порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво, або за інші важливі злочини чи місдимінори. Як відомо, у кримінальному праві США існують три типи злочинів: державна зрада, фелонії та місдимінори. Зокрема, § 1 тит. 18 Зводу законів США наголошує: «(1) «Будь-яке правопорушення, що карається смертю або позбавленням волі на строк, що перевищує один рік, є фелонією. (2) Будь-яке інше

⁹¹ Шпигунство на користь іноземної держави є самостійним злочином і не утворює складу державної зради.

⁹² Організація воєнізованих формувань з метою ведення збройної боротьби з урядом, захоплення важливих державних та військових об'єктів, збройний опір діям уряду тощо.

правопорушення є місдимінором» [135]. Однак прикметник «важливі», що стосується не лише «злочинів», а й «місдимінорів», у кримінально-правовому сенсі є й досі невизначеним. Тому доктрина і практика конституційного права США йде шляхом розширеного тлумачення зазначеної норми, в результаті чого імпічмент може бути запроваджено й за дії, що взагалі не містять складу злочину. Фактично підставою для запровадження процедури імпічменту може бути будь-який вчинок, що підриває довіру до федерального уряду. Досить згадати федерального суддю, якого було притягнуто до відповідальності у порядку імпічменту за систематичне пияцтво [130, с. 16]. Таким чином, ставити імпічмент в США в один ряд з імпічментами в інших країнах за критеріями «тяжкості злочинів» не слід. Як свого часу іронічно зазначав президент США Дж. Форд, «...діями, які переслідуються в порядку імпічменту, є все те, що більшість палати представників буде вважати такими на даний момент історії» [130, с. 16].

На відміну від США, в конституціях країн СНД дається вичерпний перелік підстав для імпічменту. Як відомо, всі країни колишнього СРСР⁹³ закріпили імпічмент як один із варіантів припинення повноважень глави держави. Аналіз же вказаних конституцій доводить, що основними питаннями при вирішенні імпічменту слід мати наступні:

- 1) хто може ініціювати імпічмент, тобто запропонувати розгляд питання про недовіру президенту в парламенті?
- 2) хто вирішує питання про усунення глави держави з посади?
- 3) на кого покладатиметься тимчасове виконання обов'язків президента?

На цілком слушну думку Ж. Омарової, підставами для імпічменту на території СНД є вчинення главою держави наступних злочинів чи проступків: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення конституції та порушення присяги [170].

⁹³ Окрім Узбекистану.

При цьому значна роль у процедурі імпічменту належить парламенту та вищим судовим органам.

Щодо парламенту, то існують, принаймні, дві основні моделі притягнення ним до відповідальності вищих посадових осіб. Перша з них полягає у тому, що весь процес реалізації відповідальності президента проходить у парламенті, а після його закінчення можуть тривати процеси в судах загальної юрисдикції [130, с. 82]. Саме ця модель існує в Індії, де згідно із ст. 61 Конституції Індії право розпочати процедуру імпічменту належить як Народній Палаті, так і Палаті Штатів. При цьому, якщо Народна Палата 2/3 голосів розпочинає процедуру імпічменту, то інша палата розслідує справу і більшість у 2/3 голосів вирішує питання про винуватість президента.

Друга модель полягає у тому, що парламент чи палата парламенту обмежуються лише висуненням обвинувачення. Проте сама справа вирішується органом конституційної юстиції, який реалізує вже конституційно-правову відповідальність, усуваючи з посади главу держави [130, с. 82]. Таке положення, зокрема, передбачається ст. 61 Основного Закону ФРН.

Певний час існувала й третя модель, згідно з якою парламент чи палата парламенту виступають лише як інстанції обвинувачення, а справа щодо відповідальності вирішується судовим органом, який спеціально створюється парламентом із свого середовища. Причому цей орган реалізує не тільки конституційну, а й, в необхідному випадку, кримінальну відповідальність, діючи вже як звичайний суд [130, с. 82].

Прикладом реалізації цієї моделі до лютого 2007 р. була Конституція Франції, коли для вирішення питання про відповідальність президента Республіки існувала Висока палата правосуддя. Відповідно до тодішньої редакції ст. 68 Конституції Франції президент Республіки ніс відповідальність перед Високою палатою правосуддя за здійснені при виконанні своїх обов'язків вчинки лише у випадку їх кваліфікації як державної зради. При цьому обвинувачення виносили обидві палати парламенту однаковим

рішенням, яке приймалося ними відкритим голосуванням і абсолютною більшістю голосів свого складу.

Проте 23 лютого 2007 р. це положення було скасоване відповідним Конституційним законом № 2007-238 і на сьогодні парламент лише ухвалює рішення про усунення президента Республіки з посади (ст. 67 Конституції), не створюючи якихось судових органів.

Однак, як вже зазначалося, окрім парламенту, значну роль у процедурі імпичменту відіграють суди, участь яких передбачає, принаймні, три основні типи процедур.

Відповідно до першої процедури імпичмент ініціює парламент, потім справа президента, проти якого висунуто обвинувачення, передається до вищого суду країни, де перевіряється конституційність самого обвинувачення. Після цього рішення про усунення приймається знов-таки парламентом [130, с. 95]. Таке становище існує в республіках СНД, у тому числі і в Україні.

Відповідно до другої процедури справи з подібних звинувачень зазвичай розглядаються спеціально утвореними судами країн. При цьому виключне право винесення обвинувачення перед таким судом має лише парламент або одна з його палат. Окрім того, парламент може відігравати більш-менш важливу роль у призначенні членів такого суду. Так, відповідно до ст. 49 Конституції Греції президент Республіки позбавляється відповідальності за будь-які дії, за виключенням державної зради або умисного порушення Конституції. У тому випадку, коли рішення про імпичмент приймається відповідною більшістю голосів загальної кількості депутатів, президент Республіки постає перед спеціальним судом, який засідає під головуванням голови Ареопагу⁹⁴. До його складу входять дванадцять суддів, яких обирають за допомогою жеребкування з числа різноманітних апеляційних суддів та їх голів. З моменту ж притягнення до суду президент країни утримується від виконання своїх обов'язків.

⁹⁴ Верховного касаційного суду.

Щодо третьої процедури, то обвинувачення глави держави розглядаються звичайним вищим судом країни. Обвинувачення ж вносяться лише парламентом. Така система існує в ФРН, де бундестаг чи бундесрат, згідно з п. 1 ст. 61 Основного закону, можуть порушити перед федеральним Конституційним судом обвинувачення проти федерального президента.

Третя процедура існує і в країнах Азії. Так, зокрема, 12 березня 2004 р. Національні Збори Республіки Корея, обвинувативши президента країни Но Му Хена в «...порушенні закону про вибори, корупції серед його помічників та неспроможності оживити економіку, яка знаходиться у стані занепаду» [120], призупинили його президентські повноваження. Однак 14 травня 2004 р. члени Конституційного Суду Республіки Корея вирішили, що «...рішення парламенту про усунення від влади президента країни було неправомочним і повноваження Но Му Хена повинні бути відновленими» [225].

Саме тому не можна не погодитись з думкою тих, хто вважає, що «...наближеність процедури імпічменту до судового процесу є ознакою правової процедури, що гарантує найбільш об'єктивний розгляд навіть за наявності суттєвих політичних підстав» [130, с. 99].

На відміну від імпічменту, який є варіантом насамперед юридичної відповідальності глави держави, в деяких країнах існує ще такий спосіб дострокового припинення його повноважень, як відзив. За його допомогою президент притягується до політичної відповідальності. Так, законодавство Австрії та Словаччини передбачає відзив президентів цих країн за допомогою народного голосування.

Ініціатором питання про дострокове усунення з поста президента Австрійської Республіки, згідно з п. 6 ст. 60¹ Федерального конституційного закону Австрії, виступає нижня палата парламенту – Національна рада, котра більшістю у дві третини голосів депутатів приймає рішення про скликання Федеральних зборів⁹⁵ для оголошення народного голосування стосовно відзиву

⁹⁵ Спільного засідання палат.

президента⁹⁶. Остаточне рішення щодо президента приймається на референдумі. Якщо в результаті народного голосування пропозиція про усунення федерального президента з посади буде відхилена, президент буде вважатися переобраним на новий термін, а Національна рада – розпущеною.

У Словаччині вся процедура відзиву президента також проходить у парламенті – пропозиція про відзив вноситься абсолютною більшістю усіх депутатів, а остаточне рішення стосовно винесення питання щодо відзиву приймається більшістю у 3/5. Після цього згідно з п. 1 ст. 106 Конституції Словацької Республіки голова Національної ради Республіки оголошує народне голосування про відзив президента.

На думку відомого російського державознавця Н. Шишкіної, «...приводом для висунення питання про політичну відповідальність президента може служити його діяльність, яка, з точки зору депутатів, спрямована на усунення демократичного конституційного ладу, на обмеження суверенітету або проти територіальної цілісності країни тощо (слід, однак, ще раз наголосити – дії президента у даному випадку ніяк не пов'язані з порушенням конкретних норм конституції або інших законів» [287].

Таким чином, говорячи про організаційний аспект конституційно-правового статусу глави держави, ми повинні мати на увазі усю палітру питань, пов'язаних із отриманням монархом чи президентом статусу глави держави.

2.2 Конституційно-правовий статус глави держави: структурний аспект

Для того, щоб з'ясувати місце глави держави в системі вищих державних органів (конституційний статус глави держави – струк-

⁹⁶ Рішення Національної ради є підставою для призупинення виконання президентом його обов'язків.

турний аспект), слід мати на увазі, що означений інститут можна розуміти у широкому та вузькому розумінні. Інститут глави держави у широкому розумінні означає орган, що втілює верховну владу в державі. Щодо інституту глави держави у вузькому розумінні, то, на нашу думку, на сьогодні існують три основні підходи до його визначення, які й визнаються структурним аспектом конституційного статусу глави держави.

Перший підхід ґрунтується на припущенні, що глава держави є складовою частиною партійної, законодавчої, виконавчої, адміністративної чи судової влади. Другий підхід спирається на ідею, що глава держави є самостійною гілкою влади. Третій – глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов над ними. Щоб зрозуміти, який підхід є більш вірним, слід зупинитися на них більш детально.

Так, перший підхід ґрунтується на ідеях таких видатних філософів, як Джон Лок, Шарль Луї Монтеск'є, Імануїл Кант, Семен Десницький, Микита Муравйов та деяких інших.

Зокрема видатний англійський філософ Джон Лок у своїй праці «Два трактати про врядування» одним з перших філософів епохи ранніх буржуазних революцій висунув ідею поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і федеративну: «Законодавча влада – це та влада, яка має право вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти і її членів. Але через те, що закони, які повинні постійно виконуватись, чинність яких має бути постійною, можуть створюватись за короткий час, то немає потреби, щоб законодавчий орган існував повсякчас, тоді, коли йому нічого робити... Але через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів. З цієї причини законодавчу і виконавчу влади часто доводиться розділяти» [146, с. 207].

Розмірковуючи над місцем державця в системі поділу влади, Лок висуває своє вчення про прерогативу: «Там, де законодавча та виконавча влада не зосереджена в одних і тих самих руках (як це

має місце в усіх поміркованих монархіях та вдало сформованих системах урядування), благо суспільства вимагає, щоб деякі речі було залишено на розважливості того, хто має виконавчу владу. Оскільки законодавці не в змозі передбачити наперед та запровадити за допомогою законів усе, що може бути корисним для спільноти, то виконавець законів, тримаючи в своїх руках владу, має, завдяки загальному закону природи, право використовувати її на благо суспільства у багатьох випадках, коли чинний закон не дає жодних вказівок, поки не буде можливості зібрати законодавчий орган і видати відповідний закон... Ця влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, незважаючи на норми закону, а іноді навіть проти нього, є тим, що називається прерогативою» [146, с. 216]. І ще: «...прерогатива не може бути нічим іншим, як дозволом, що його дає народ своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради громадського блага; і коли це зроблено, народ з цим погоджується. Так само, як добрий державець, котрий пам'ятає про виявлену до нього довіру й піклується про благо свого народу, не може мати занадто великої прерогативи, себто права робити благо, так і слабкий та поганий суверен, що претендує на владу, якою, не керуючись законом, користувалися його попередники, як на прерогативу, що належить йому за титулом і яку він може використовувати на свій розсуд, дбаючи про інтереси, відмінні від громадських, дає народові привід заявляти своє право й обмежувати цю владу, яку, поки вона використовувалася для його блага, народ мовчазно допускав» [146, с. 218].

Аналіз вищенаведеного, а також думка про те, що «...право скликати парламент в Англії у тому, що стосується часу, місця й терміну, є, безсумнівно, прерогативою короля» [146, с. 219], дозволяє нам стверджувати, що Джон Лок вважав державця інститутом, який належить до виконавчої влади.

Ще далі у цьому плані пішов видатний французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є. Так, у своєму трактаті «Про дух законів» філософ пише: «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідним є такий стан речей, за якого різні влади могли б взаємно

стримувати одна одну... У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського. В силу першої влади державець або установа створює закони, постійні чи тимчасові, та відміння або ж виправляє існуючі закони. В силу другої влади він оголошує війну або укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествиям. В силу третьої влади він карає злочини та вирішує зіткнення приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави» [159, с. 289–290]. І ще: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть з'єднані в одній особі чи установі, то свободи не буде, так як можна побоюватись, що цей монарх чи сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб тиранічним чином застосовувати їх. Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднується з законодавчою владою, то життя й свобода громадян опиняться у владі свавілля, адже суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднується з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем. Усе загинуло б, якщо б в одній і тій же особі чи установі поєднувались ці три влади: влада створювати закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру та влада судити злочини чи позови приватних осіб» [159, с. 290–291].

І якщо законодавча влада, за Монтеस्क'є, повинна належати двопалатному парламенту⁹⁷, то «виконавча влада повинна зосереджуватись в руках монарха, так як цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма» [159, с. 295].

Таким чином, як ми бачимо, влада державця у Ш. Л. Монтеस्क'є є також частиною виконавчої влади.

Погляди Монтеस्क'є поділяє й основоположник німецького лібералізму Імануїл Кант. Зокрема, у своїй праці «Метафізика чеснот» він писав: «У кожній державі існує три влади, тобто

⁹⁷ Зібрання знатних та зібрання народних представників.

загальним чином об'єднана воля в трьох особах (*trias politica*): верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (правлячого згідно з законом) та судова влада (присуджує кожному згідно з законом) в особі судді» [92, с. 345].

Отже, І. Кант також розглядає інститут правителя як щось, що є частиною виконавчої влади.

Однак були й інші точки зору. Так, видатний російський і український юрист Семен Десницький відносив владу правителя (монарха) насамперед до законодавчої гілки влади. Зокрема, аналізуючи існуючий в Російській імперії поділ влади, він наголошував на наявності таких гілок, як законодавча, судова та наказова. Стосовно ж законодавчої влади, то «...цієї влади в Російській імперії, окрім монархів, ніхто у повному обсязі мати не може» [56, с. 72].

Утім такі ідеї не отримали широкої підтримки і вже у XIX – на початку XX ст. ідеї Лока – Монтеск'є – Канта на виключно виконавчий характер влади державця практично повністю захопили світову державно-правову думку. Зокрема, в Росії ці ідеї підтримували декабристи. Так, головний ідеолог «Північної спілки» декабристів Микита Муравйов, знаходячись у в'язниці, стосовно імператора писав: «Він володіє усією Верховною Виконавчою Владою» [61, с. 296]. В самій же Конституції⁹⁸ імператор також розглядався у якості складової частини верховної виконавчої влади як «...Верховний Чиновник Російського Уряду» [61, с. 279].

Ця ж точка зору на главу держави виключно як на главу вищої виконавчої влади була домінуючою і в творах російських дореволюційних юристів. Зокрема П. Міжуєв у своїй праці «Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасного світу» наголошував: «В усіх країнах сучасного культурного світу верховним представником виконавчої влади є, власне кажучи, одна особа, котра в монархіях називається імператором, царем, султаном, шахом тощо, а в республіках – президентом» [156, с. 15]. С. Котлярєвський же у дослідженні «Конституційна держава...» вказував:

⁹⁸ Проект Конституційного Статуту Росії зберігався у паперах декабриста І. Пуцина.

«Два головних органи виконавчої влади виявляються найбільш цікавими для конституційної морфології: глава держави та його міністри» [128, с. 178]. Фактично це означало, що С. Котляревський вважав главу держави інституцією, що належить до виконавчої влади.

Ідея приналежності глави держави виключно до виконавчої гілки влади згодом була закріплена у конституційних законах ряду країн: Австрійська Республіка (глава 1 розділу III Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 р.), Австралійський Союз (ст. 61 Конституції від 1 січня 1901 р.), Народна Республіка Бангладеш (глава I ч. IV Конституції від 4 листопада 1972 р.), Беліз (ч. 1 ст. 36 Конституції від 21 вересня 1981 р.), Хашимітське Королівство Йорданія (ч. 1 глави 4 Конституції від 1 січня 1952 р.), Канада (ст. 9 Конституційного акта 1867 р.), Федерація Коморських Островів (глава 1 Основного Закону Федерації Коморських Островів від 23 грудня 2001 р.), Ісламська Республіка Мавританія (розділ II Конституції від 12 липня 1991 р.), Сирійська Арабська Республіка (секція 1 розділу 2 Конституції від 13 березня 1973 р.), Сполучені Штати Америки (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції), Туніська Республіка (ст. 37 Конституції від 1 червня 1959 р.), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка (глава VII Конституції 1978 р.), Ямайка (ч. 1 ст. 68 Конституції 1962 р.) та ін.

Більше того, навіть ст. 19 Хартії тибетців-вигнанців, яку запропонував правитель Тибету у вигнанні Далай-Лама XIV Агван Лобсан Терцин-гіяцо, передбачено, що виконавча влада повинна зосереджуватись в руках Його Світлості Далай-Лами.

Однак, водночас, багато з конституцій світу (наприклад, України, Росії, Франції, Іспанії, Японії та ін.) не відносять главу держави до виконавчої влади. Саме тому не всі дослідники погоджуються з ідеями Лока-Монтеск'є-Канта-Муравйова. Зокрема, відомий апологет російського монархізму Л. Тихомиров прямо визнавав теорію Монтеск'є шкідливою [251, с. 33]. З гострою критикою означеної теорії виступав відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен, що визначав її як помилкову, адже вона суперечить вимогам елементарної логіки: «Тріада влад Монтеск'є

опирається не на один, а на два один від одного відмінних принципи: формальний – при відокремленні законодавчої влади від урядової – та матеріальний – при відокремленні судової влади від тієї та іншої. Одним і тим же терміном – терміном відокремлення влад – визначаються явища різного порядку: відокремлення органів законодавчої та урядової влади та відокремлення функції влади судової від функції інших влад» [38]. Що ж стосується поглядів Монтеस्क'є на королівську владу як на виконавчу, то В. Гессен цілком вірно протиставляє цим ідеям погляди У. Блекстона, котрий вважав, що парламент, як «велика корпорація, політичний корпус країни» складається з короля, світських та духовних лордів і громад; усі ці елементи у сукупності утворюють парламент. Право вето належить королю не як главі виконавчої влади, а як інтегральній частині влади верховної, законодавчої [38].

Утім поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову не вичерпує усього принципу поділу влади. Річ у тім, що окрім американської моделі, котра й припускає зазначений поділ на три гілки, в Європі⁹⁹ закріпився принцип поділу влади на дві гілки: партійну та адміністративну. Суд в європейських країнах є незалежною інституцією, що підкоряється лише закону, але він не є владою.

Щодо самої німецької системи поділу влади, то її особливістю, за словами англійського дослідника К. Дайсона, є те, що розвиток німецької системи державної служби (адміністративна гілка влади) відбувається під керівним впливом політичних партій (партійна гілка влади) [306, с. 10–11].

Описуючи ж взаємодію партійної та адміністративної гілок влади, зокрема між політичним та адміністративним аспектами у діяльності органів виконавчої влади, американський політолог Марк Мур вказував на те, що у дещо спрощеному вигляді цей варіант поділу влади може бути представлений наступним чином: політики визначають завдання, а адміністратори їх професійно реалізують, спираючись на власні знання, досвід та навички

⁹⁹ Перш за все, у Німеччині.

управління [312, с. 32]. При цьому, за словами іншого американського дослідника Гала Рейні, спроби політиків втручатись у суто адміністративну діяльність без відповідних професійних навичок, як правило, сприяє зниженню рівня ефективності державного управління в цілому [313, с. 8].

Говорячи ж про співвідношення партійної та адміністративної влади у кадровій сфері, слід мати на увазі, що остання здебільшого знаходиться у підлеглому становищі, на чому, зокрема, наполягав американський дослідник Г. Флейзіг. Саме він виділив шість основних груп чиновників, котрі так чи інакше залежать від тиску партійної гілки влади: 1) працівники, які можуть прийматися на роботу та звільнятися з неї згідно з рішеннями політика. Фактично ці працівники перебувають у найбільш тісному зв'язку з їхніми політичними роботодавцями, і тому виявляють найбільший ступінь залежності від політичного процесу; 2) особи, чиє перебування на посаді потребує політичної конфірмації; 3) особи, які можуть чи прийматися на роботу, чи звільнятися з неї за рішенням політиків, але політик може приймати лише одне з цих двох рішень; 4) особи, які приймаються на роботу політиками на чітко визначений термін; 5) особи, які приймаються на роботу на невизначений термін; 6) особи, які працюють у структурі державної влади, але таким чином, що вони ані приймаються на роботу, ані звільняються з неї політиками [307, с. 110–111].

Щодо місця глави держави в рамках поділу влади на партійну та адміністративну гілки, то в умовах республіки президенти є частиною партійної гілки, адже саме партії беруть активну участь у проведенні президентських виборів або безпосередньо (Франція, Україна), або через посередництво парламенту, який так чи інакше формується на пропорційній основі (ФРН, Італія).

Усе вищезазначене дозволяє нам стверджувати, що віднесення інституту глави держави виключно до якоїсь однієї гілки влади є не зовсім коректним, а тому слід детально зупинитися на інших підходах щодо його місця й ролі в системі органів державної влади.

Так, другий підхід, як вже зазначалося, ґрунтується на ідеї, що глава держави є самостійною гілкою влади. Означені погляди,

зокрема, притаманні таким видатним філософам як основоположнику теорії діалектики Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю та засновнику націоналістичної партії Китаю¹⁰⁰ доктору Сунь Ятсену.

Так, зокрема, критикуючи теорію поділу влади Ш. Л. Монтеск'є, Гегель вказує: «Якщо зазвичай говорять про три влади, про законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третім моментом поняття, адже її одиничність знаходиться поза зазначених сфер. Саме тому політична держава розпадається на наступні субстанціональні відмінності: а) на владу визначати та встановлювати загальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери та окремі випадки під загальне – урядову владу; в) на владу суб'єктивності як останнього вольового рішення, владу державця» [36, с. 311].

Окрім Гегеля, владу державця як окремої гілки виділяв і видатний китайський мислитель та державно-політичний діяч доктор Сунь Ятсен. У своїй знаменитій праці «Конституція п'яти влад» він наводив відповідну схему, з якої було видно, що «...в Китаї також була своя конституція – поділ політичної влади на владу монарха, екзаменаційну та контрольну влади» [227, с. 649]. Ця ідея деякою мірою була закріплена в Тимчасовій Конституції Китайської Республіки від 10 березня 1912 р., ст. 4 якої передбачила: «Управління Китайською Республікою буде здійснюватись через Національні збори, Тимчасового президента, Кабінет міністрів і Судову палату» [210, с. 153].

Утім такий підхід практично не закріпився на конституційному рівні в інших країнах, тим більше, що і Гегель, і Сунь Ятсен наголошували на домінуючому становищі державця серед інших гілок влади. Зокрема Гегель вказував на те, що у владі державця «...різні влади об'єднані в індивідуальну єдність» [36, с. 311]. Сунь Ятсен же оперував тим, що «...в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влада» [227, с. 649].

¹⁰⁰ Мається на увазі Гоміндан.

Виходячи з цього, слід звернутися до третього варіанта визначення місця глави держави в системі органів державної влади, що закріплює постулат, згідно з яким глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов би над ними. Як свого часу зазначав відомий дореволюційний російський юрист М. Лазаревський, визнаючи главу держави як конституційного монарха: «Владу конституційного державця насправді можна визначити як сукупність окремих повноважень, що стосуються здійснення законодавчої, виконавчої і судової влади» [137, с. 123].

Означена концепція певною мірою генетично пов'язана з концепцією королівської влади, сформульованою ще на початку XIX ст. основоположником французького лібералізму Бенджаміном Констаном. Цей автор визнавав поділ виконавчої влади на владу королівську та владу міністерську. Завданням королівської влади, яка визначалася як посередницька і нейтральна, він вважав забезпечення єдності та узгодженості у функціонуванні інших гілок влади. На думку Б. Констана, король, не втручаючись активно в управління державними справами, має відігравати роль «відстороненого посередника» відносно інших гілок, адже «коли державець сприяє створенню законів і коли його згода стає необхідною, то недоліки законів не досягають такого рівня, коли законодавчий корпус приймає рішення, що неможливо оскаржити» [100, с. 384]. Фактично, це означало, що діяльність глави держави трактувалася як «запобіжна і така, що виправляє» [383, с. 163].

Деякою мірою з ідеями Б. Констана погоджується основоположник російського лібералізму Б. Чичерін. Так, стосовно місця і ролі глави держави¹⁰¹ дослідник зазначає: «Влада князя не може увійти в поділ, адже це не гілка влади, а відома її форма», що «...встановлюється для приведення до єдності різних гілок влади, які, утворюючи окремі системи, могли б порушити державну єдність» [278].

¹⁰¹ Б. Чичерін називає його князем.

Цей постулат сьогодні закріплено в конституціях окремих держав. Зокрема, ст. 44 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії, який був затверджений королем Фахдом 1 березня 1992 р., передбачає, що державна влада складається з судової, виконавчої та регламентарної гілок. Король же повинен бути точкою зосередження для усіх цих влад.

Концепції ж Б. Константа та Б. Чичеріна відповідали досвіду сучасної їм конституційної монархії. Зокрема, окрему «урівноважуючу владу» (окрім законодавчої, виконавчої та судової) передбачала й ст. 71 Конституційної хартії Португалії 1826 р., коли король, реалізуючи цю владу, «слідкує за збереженням рівноваги і гармонії між іншими політичними владами» [283, с. 163].

Іншим, не менш видатним ідеологом домінуючого становища глави держави можна вважати основоположника російського монархізму Л. Тихомирова. У своїй фундаментальній праці «Монархічна державність» він, слідом за Б. Чичеріним, висунув ідею так званої верховної влади. Модернізуючи підхід Б. Чичеріна, Л. Тихомиров висунув ідею вертикального поділу влади на дві гілки влади: Верховну та управительну¹⁰². При цьому він наголошував на тому, що Верховна влада є єдиною й неподільною, тоді як управительна влада обов'язково розділяється: «Так само як Верховна влада є єдиною за своїм принципом та не може поєднувати різні принципи так само як і розділятися у своїх проявах. Прояви державної влади можуть бути потрійними: законодавчий, судовий, виконавчий. Цілком зрозуміло, що ці прояви влади виражають роботу однієї і тієї ж сили. Якщо б ми уявили собі державу, у якій існують три незалежні влади, з яких одна встановлює закони, але безсила змусити суд та адміністрацію дотримуватись їх, а інша судить, як їй заманеться, але безсила виразити свій досвід у законодавстві і також безсила змусити адміністрацію виконувати свої постанови, то ми б отримали картину божевільні. Тому зрозуміло, що законодавча, судова й виконавча влади мають сенс лише як прояви однієї і тієї ж сили,

¹⁰² Урядову або державну.

котра в законодавстві встановлює якусь загальну норму, а у суді та адміністрації застосовує її до конкретних випадків і виконує рішення. Це розум, совість та воля однієї й тієї ж душі держави, якою є Верховна влада» [251, с. 43–44]. І ще: «...реальний суб'єкт Верховної влади – Монарх, народ чи аристократія – містить у собі всю повноту прав та влади, розділяти ж цю повноту на окремі прояви є можливим лише в органах, котрі можуть підлягати йому» [251, с. 45].

Аналіз поглядів Л. Тихомирова дозволяє нам уявити структуру влади як дворівневу систему. На вищому щаблі знаходиться носій Верховної влади (Монарх, Народ чи Еліта). Нижче знаходяться гілки державної (управительної) влади: законодавча, виконавча і судова. Утім, на нашу думку, така система страждає відсутністю «середнього ланцюга» і працює виключно в умовах абсолютної монархії, тоді як обмежені варіанти монархії (так само як і республіки) далеко не завжди віддають функції Верховної влади главі держави.

На Заході (особливо в США) глава держави вважається частиною виконавчої влади. Утім, навіть погоджуючись з цим постулатом, американські вчені наполягають на особливому статусі президента: «Президент є однією з трьох рівнозначних гілок влади, кожна з яких може ефективно протистояти волі іншої. Формально, нема ніякої центральної влади. Управлінські обов'язки розподіляються і домінування влади стає спірним. Однак на практиці це здійснює президентство, котре виділяється як головний орієнтир для оцінки державного устрою, яке змінюється у часі та просторі» [317, с. 20].

Саме тому для з'ясування поняття «глава держави» слід звернути увагу не лише на поділ влади, а й на її єдність, яку можна визначити як «конструктивну співпрацю трьох незалежних гілок влади у межах встановлених для всіх без винятку законів та єдину для всієї держави правову систему» [217, с. 153].

На нашу думку, державна влада є єдиною. В минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя і сучасності, фюрер (вождь)

нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо Іспанії та деяких країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували в своїх руках всю повноту державної влади.

На відміну від персонального, в Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно з яким вся влада належить народу.

Зокрема, в Катарі згідно зі ст. 59 Конституції «народ є джерелом влади».

Аналізуючи вказане положення з точки зору синергетичної парадигми, для якої, за словами доктора юридичних наук А. Венгерова, «...основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур» [31, с. 39], ми, рухаючись у зворотному напрямку, починаємо розуміти, що влада народу також є трирівневою. Перший, макрорівень, утворює влада народу взагалі. Другий або середній рівень чи мезорівень – безпосередня влада народу та влада держави¹⁰³. Безпосередня влада народу виражається, зокрема, у вигляді виборів¹⁰⁴ або референдуму¹⁰⁵. І, нарешті, мікрорівень (мезорівня державної влади) утворює влада законодавча, виконавча і судова. Саме поділ на ці гілки влади проголошено ст. 60 Конституції Катару.

Проте це не заперечує єдності влади. Аналізуючи співвідношення категорій «поділ влади» та «єдність влади», доктор юридичних наук І. Бачило писав: «Термін «поділ» є тісно пов'язаним з доктриною горизонтальної взаємодії та неминучого протиріччя між гілками влади за їх функціональною ознакою. Єдина державна влада утворює цілісну систему за умови надання кожній із гілок певного статусу самостійності. Зазначимо, що не

¹⁰³ Офіційно називається державною владою.

¹⁰⁴ Зокрема, відповідно до ст. 77 Конституції Катару орган законодавчої влади (Консультативна рада) на дві третини формується шляхом виборів.

¹⁰⁵ Згідно зі ст. 75 Конституції емір Катару може оголосити проведення громадянського референдуму з надзвичайних справ, пов'язаних з національними інтересами. Результати референдуму стають обов'язковими для виконання, якщо вони ухвалені більшістю виборців.

«незалежності». У системі всі елементи пов'язані та взаємозалежні. Кожна з них, прагнучи до суті влади, її повноти, виконує роль противаги відносно інших її складових, зміцнюючи при цьому цілість та єдність системи» [14, с. 115].

Практично те ж саме доводив і відомий філософ О. Зинов'єв, наголошуючи на тому, що в США, зокрема, «...судді певною мірою є законодавцями. Виконавча влада замахується на суд та законодавчі функції. Міжнародні угоди президента, а також призначення президентом людей на посади, у тому числі й у Верховному суді, повинні бути підтверджені сенатом. Президент має право накладати вето на рішення конгресу. Конгрес може висунути обвинувачення федеральним суддям та усувати їх з посад. Законопроект не може стати законом, доки не ухвалюється обома палатами конгресу і не підписується президентом. Верховний суд може оголосити дії законодавчої та виконавчої влади неконституційними.

Але ці ж властивості влади з поділом на три підрозділи можна тлумачити не як засіб обмеження влади, а як показник єдності влади, що внутрішньо є розгалуженим внаслідок поділу функцій» [73, с. 318].

Аналогічна точка зору поділяється й західними вченими. Так, С. Воршоу припускає, що державна влада поділяється саме у межах системи органів державної влади, а не просто між певними автономними функціональними одиницями [325, с. 231–232].

5 жовтня 2005 р. Конституційний Суд України також підтвердив ідею щодо несуперечності поділу та єдності державної влади в Україні. Зокрема, у своєму рішенні № 6 рп/2005, він зазначив, що влада народу реалізується як через певні форми безпосередньої демократії, так і «через сформовані у встановленому порядку Конституцією та законами України порядку органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування» [199]. Виходячи ж із того, що у п. 1 самого рішення було зафіксовано: «Влада народу є первинною, єдиною та невідчужуваною» [199], можна зробити висновок наступного змісту: «Безпосереднє волевиявлення народу, органи законодавчої, виконавчої,

судової влади та органи місцевого самоврядування утворюють єдину систему влади народу». Фактично це означає не лише поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову влади, а й їхню єдність в рамках єдиної державної влади.

На цілком слушну думку одного з найвидатніших аналітиків-геополітиків С. Переслегіна, який, розмірковуючи над статусом Президента РФ (глави держави), вважав саме його уособленням єдності різних гілок влади: «Термін держава вживається... як єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади, що уособлюється постаттю Президента РФ» [176, с. 561].

Поєднання ж поглядів С. Переслегіна та Л. Тихомирова дозволяє нам уявити структуру влади як трирівневу систему. На макрорівні знаходиться формальний носій Верховної Влади (Народ, Монарх, Еліта). Мезорівень – Держава у єдності її законодавчої, виконавчої, судової, фінансової, регламентарної, установчої та іншої влади. Мікрорівень – Прояви Держави через систему поділу влади (законодавча, виконавча, судова, регламентарна влада тощо).

Саме така система закріплюється й Конституцією України. Так, згідно з ч. І ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, тобто саме він є носієм і формальним суб'єктом верховної влади в Україні. Крім того, означена стаття передбачає, що народ здійснює свою владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, безпосереднє народовладдя (вибори, референдум), держава та місцеве самоврядування є мезорівнем здійснення влади народом. Відповідно ж до ч. І ст. 6 державна влада в Україні здійснюється «на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». З огляду на те, що законодавча влада не охоплює повністю державну владу, виконавча влада повністю не охоплює державну владу і судова влада також повністю не охоплює всю державну владу, ці гілки влади є частинами єдиної державної влади і знаходяться на синергетичному мікрорівні народної влади.

Аналізуючи місце Президента України, ми розуміємо, що він, як глава держави (яка передбачає, за С. Переслегіним, єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади), знаходиться на

синергетичному мезорівні державної влади (влади держави), представляючи державу перед народом.

Виходячи з усього вищенаведеного, ми можемо зробити висновок, що глава держави, який *уособлює єдність законодавчої, виконавчої і судової влади*, стоїть над поділом влади і не може належати до жодної з гілок державної влади.

Існують чотири підходи до з'ясування ролі глави держави відносно поділу влади. Перший підхід свідчить: глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, намов би поглинає їх. Такий підхід умовно можна визначити як доцентровий. Інший підхід передбачає, що глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища влада належить іншим органам (законодавча – парламенту, виконавча – уряду тощо). Цей підхід можна визначити як відцентровий. Третій підхід передбачає, що глава держави уособлює виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу (зазвичай – парламенту). Цей підхід можна умовно визначити як паралельний (паралельно існують виконавча влада на чолі із главою держави і законодавча влада). І, нарешті, четвертий підхід передбачає взагалі єдину систему органів державної влади і глава держави є складовою частиною цієї системи. Такий підхід можна визначити як фрагментарний.

У свою чергу, доцентровий підхід також є неоднаковим у різних країнах. Так, у Ватикані ч.1 ст.1 Основного Закону передбачає, що «Папа, будучи главою держави Ватикан, очолює законодавчу, виконавчу та судову владу в державі».

Аналогічною є ситуація і в Саудівській Аравії, де король є *уособленням єдності судової, виконавчої та регламентарної влади* (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Водночас у Кувейті законодавча влада належить еміру (главі держави) та Національним зборам (вищому органу національного представництва) (ст. 51 Конституції), а виконавча – еміру, Кабінету (уряду) і міністрам (ст. 52 Конституції).

Практично аналогічною є ситуація в Бельгії, де король, хоча й є носієм виконавчої влади (ст. 37 Конституції), але федеральна

законодавча влада належить як королю, так і федеральним палатам: Сенату і Палаті представників (ст. 36 Конституції).

Таким чином, у тому випадку, коли глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює усі їхні повноваження, ми маємо справу з абсолютно-доцентровою моделлю глави держави (Ватикан, Саудівська Аравія). У тому ж випадку, коли глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом), ми маємо справу з відносно-доцентровою моделлю глави держави.

Щодо відцентрового підходу, то він також не є однотипним. Так, можна припустити таку модель, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. При цьому глава держави жодним чином не бере участі в здійсненні повноважень цих гілок влади. Наприклад вважається, що в Японії, відповідно до Конституції саме імператор є главою держави, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Утім припускати, що імператор не бере участі у реалізації законодавчої та виконавчої влади не можна. Зокрема, згідно з ч. I ст. 6 Конституції імператор призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту, а відповідно до ст. 7, він же за порадою та згодою Кабінету скликає парламент, розпускає Палату представників та промульгує законодавчі акти. Аналогічною є ситуація в Швеції, де главою держави є король чи королева (ч. I § 5 глави I Форми правління), закони видає Риксдаг (§ 4 глави 1), а уряд управляє державою (§ 6 глави 1), тобто законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Водночас згідно з § 1 глави 5 Форми правління уряд, у випадку необхідності, засідає під головуванням глави держави.

Таким чином, глава держави у будь-якому випадку має можливість реалізувати окремі повноваження у сфері виконавчої влади, а іноді й законодавчої. Саме тому відцентровий підхід завжди існує у вигляді відносно-відцентрової моделі, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що, утім, не

заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади.

Зокрема, саме відносно-відцентрова модель діє сьогодні в Україні. Згідно з ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Вищим же органом виконавчої влади відповідно до ч. I ст. 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України. Проте Президент України, який є главою держави (ч. I ст. 102 Конституції) і формально не належить до жодної з гілок влади, має можливість реалізувати повноваження як законодавчої (підписує закони (п. 29 ст. 106 Конституції)), так і виконавчої: (зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України (п. 15 ст. 106 Конституції)) влади.

Що ж до такої можливості, коли вища влада і усі повноваження у сфері законодавства належать парламенту, а вища виконавча влада та усі повноваження у сфері організації виконання законів належать уряду, суди ж також є абсолютно самостійними у сфері судоустрою та правосуддя, а глава держави виконує суто представницькі функції, жодним чином не впливаючи на законодавчу, виконавчу і судову владу (абсолютно-відцентрова модель), то такий варіант є практично недоречним, адже при цьому нівелюється сама необхідність інституту глави держави.

Паралельний підхід уособлюється в паралельній моделі глави держави. Така модель характерна для США, де законодавча влада належить Конгресу (розділ 1 ст. I Конституції США), а виконавча – президенту США (ч. 1.1. розділу 1 ст. II Конституції). Серед монархій паралельна модель існує, зокрема, в Катарі, де законодавча влада здійснюється Радою шури (ст. 61 Конституції), а виконавча – еміром (ст. 62), який до того ж є главою держави (ст. 64 Конституції). На пострадянському просторі паралельна модель діє в Грузії: законодавча влада зосереджується в парламенті (ст. 48 Конституції), а главою виконавчої влади є глава держави, тобто президент Грузії (ч. 1 ст. 69).

Фрагментарний підхід був характерним, зокрема, для СРСР, де існувала єдина система органів державної влади – рад народних депутатів. При цьому колегіальний глава держави в СРСР –

Президія Верховної Ради СРСР, формувався як складова частина Верховної Ради СРСР, тобто як свого роду фрагмент єдиної системи органів державної влади. На сьогодні фрагментарний підхід, який втілюється у фрагментарній моделі глави держави, існує в деяких соціалістичних країнах, що заперечує поділ влади. Зокрема, в КНР державна влада належить народу (ч. I ст. 2 Конституції), який здійснює її через Всекитайські збори народних представників та місцеві збори народних представників різних рівнів (ч. II ст. 2 Конституції), тобто в КНР існує єдина система органів державної влади. Щодо глави держави, то, на нашу думку, його повноваження здійснюють два органи: Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників та Голова КНР. Щодо першого, то він згідно зі ст. 57 Конституції КНР є постійно діючим органом ВЗНП, а тому він є фрагментом у єдиній системі органів державної влади, а, отже є фрагментарною моделлю глави держави. Проте Голова КНР також є такою моделлю, адже не займає якогось окремого місця в зазначеній системі та обирається ВЗНП (ч. I ст. 79 Конституції).

Таким чином, у державному механізмі країни глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не **між** гілками влади, а **над** ними. Саме так він втілює, уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок. Особливості ж взаємодії глави держави з представниками гілок влади (парламентом, урядом, судом) складаються залежно від структурного статусу. У цьому випадку глава держави може існувати в рамках абсолютно-доцентрової, відносно-доцентрової, відносно-відцентрової, паралельної та фрагментарної моделі.

Самого ж главу держави можна визначити як **відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни.**

2.3 Функціональний аспект конституційно-правового статусу глави держави

Важливим питанням у розкритті конституційно-правового статусу глави держави є його функціональна складова. Недаремно, як вказувалося вище, з цього приводу слушно зазначав відомий американський дослідник Стівен Хесс: «...президентство додає сил людині, котра є президентом» [309, с. 11]. Це зумовлено тим, що функціональний аспект конституційно-правового статусу глави держави – це багато в чому основні напрямки та види його діяльності, які здійснюються в межах компетенції цього інституту. В них відображається його реальна роль у взаємодії різних державних інститутів та соціальне призначення цього інституту: об'єктивна необхідність здійснення ним верховного представництва держави. Правильне розуміння функцій глави держави є важливим і для практики державного будівництва, оскільки висвітлення функціонального аспекта конституційно-правового статусу глави держави сприятиме точному визначенню ролі цього інституту у здійсненні функцій держави. При цьому, як цілком слушно підкреслював доктор юридичних наук А. Венгеров, правильне теоретичне вирішення питання функцій та апарату держави має істотне практичне значення, адже, на його думку, «державний орган слід створювати під ту чи іншу функцію, а не навпаки – створювати орган, а потім знаходити йому заняття, функцію» [32, с. 157]. Врешті-решт, без вирішення питання про функціональний аспект конституційно-правового статусу глави держави важко окреслити самі функції цього інституту.

Незважаючи на безумовну цінність функціонального аспекта конституційно-правового статусу глави держави, це питання, на жаль, на сьогодні є практично невирішеним, що, без сумніву, ускладнює його наукове дослідження. І цьому є низка причин.

По-перше, недостатнє опрацювання теоретиками-конституціоналістами питання щодо функцій глави держави внаслідок новизни цього інституту у механізмі державної влади.

По-друге, не існує загально визнаної схеми цього інституту, адже для кожної держави характерною є своя специфічна модель, яка сформована під впливом відповідної практики державотворення, народним менталітетом і національними традиціями, правовою системою і рівнем розвитку правової культури тощо.

По-третє, як видно із попередньої глави, існує певна проблема з визначенням структурного аспекта конституційно-правового статусу глави держави у контексті поділу влади.

По-четверте, правова регламентація функцій глави держави є мало досконалою. Це видно, зокрема, з того факту, що Конституція України взагалі не розрізняє функції та повноваження глави держави.

І, нарешті, існує значна кількість визначення самого поняття «функції». Зокрема, в одних джерелах під функціями розуміють основні напрямки діяльності, які лежать в основі компетенції певного інституту [253, с. 87] або ж соціально-цільове призначення конкретного органу, який через свої функції реалізує свою компетенцію [247, с. 148]. В інших зазначається, що поняття «функція» означає реалізацію компетенції, прав та обов'язків окремих органів у відповідності з їх місцем і призначенням у державному механізмі і політичній системі суспільства [246, с. 63]. Доктор юридичних наук С. Сergyгіна обґрунтовує, що функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Зокрема, вона наголошує: «Для вирішення конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюють певні потенційні можливості, які окреслюються у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її прикладення (предметну підвідомчість) та територію дії (територіальну підвідомчість). Беручи до уваги, що повноваження, предметна і територіальна підвідомчість складають поняття «компетенція», можна зробити висновок, що функції є напрямом реалізації (прикладення) компетенції на шляху до поставленої перед органом мети: компетенція → функції → завдання → мета» [212, с. 49–50].

Вищезазначена точка зору ґрунтується на цілком слушній ідеї про похідність компетенції органу від його функцій, а тому переважна більшість дослідників наголошує на тотожності понять «функціонування» та «діяльність».

З огляду на це ми також будемо ототожнювати «функціонування» та «діяльність» інституту глави держави.

Це зумовлено тим, що у функціях глави держави віддзеркалюється соціальне призначення цього інституту, об'єктивна необхідність здійснення ним суспільно корисної, соціально обумовленої представницької та правотворчої діяльності. Правильне розуміння функцій глави держави є важливим і для практики державно-правового будівництва, оскільки точне їх окреслення сприяє виразному визначенню цього інституту при реалізації державних функцій. Без вирішення питання про функції глави держави важко окреслити пріоритетні напрямки та окреслити обсяг, характер і зміст його діяльності.

На нашу думку, функції глави держави – це основні напрями або види його діяльності, які виражають суть та призначення цього інституту, його роль і місце у суспільстві.

Слід зазначити, що оскільки у різних країнах цей інститут характеризується своєю специфікою, то у різних державах функції їх глави можуть істотно відрізнятися. Так, в рамках абсолютних монархій глава держави зосереджує в своїх руках всю повноту державної влади і здатен реалізовувати практично усю палітру функцій держави. Глави держав дуалістичних монархій та президентських республік зосереджують в своїх руках всю повноту виконавчої влади, тоді як законодавча влада віддається парламентам. Глави держав змішаних республік формально не мають виконавчої влади, але, утім істотно впливають на цю гілку. Щодо глав держав парламентських систем правління, то їхня постать є здебільшого символічною.

Наведене дозволяє стверджувати про багатоаспектність функціональної характеристики конституційно-правового статусу глави держави. Щоб більш-менш упорядкувати цю проблему, слід згадати про один з методів теорії держави і права, який і сприяє

означеному упорядкуванню та співставленню відповідних явищ та процесів. Цей метод отримав назву «метод класифікації».

Саме він може досить ефективно використовуватися при дослідженні функцій органів державної влади, а тому ми вважаємо за доцільне застосувати його до функцій глави держави. На нашу думку, така класифікація створить умови для їх більш глибокого та усестороннього вивчення і ефективного використання. Крім того, вона дасть можливість напрацювати практичні рекомендації з приводу удосконалення функцій глави держави не загалом, а диференційовано.

Класифікаційні підстави можуть мати різний характер. Їх слід розрізняти за різними критеріями, за низкою ознак.

Зокрема, В. Погорілко, аналізуючи функції держави, виділив такі підстави для їх класифікації: за суб'єктами, за об'єктом¹⁰⁶, за способами, засобами і умовами діяльності. При цьому щодо класифікації за об'єктами (сферами) діяльності, то вчений зазначив, що існують зовнішні та внутрішні функції держави, а за способами діяльності було виділено законодавчу, виконавчу, судову та контрольно-наглядову функції [179, с. 10]. Водночас вчений наголосив на тому, що класифікації функцій мають певні назви. Зокрема, функції, що класифікуються за об'єктом (сферою) суспільних відносин, мають назву об'єктних, а функції, що виділяються за способами та засобами діяльності, належать до владних функцій. З огляду на предмет нашого дослідження вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на характеристиці владних функцій глави держави.

Їх, зокрема, можна класифікувати залежно від визначення означеного інституту як «відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, представляє її всередині країни та за її межами» [229, с. 100].

Виходячи з визначення інституту глави держави, що було наведено вище, ми можемо виділити дві основні групи його функцій.

¹⁰⁶ Чи сферою діяльності.

Першу групу утворюють функції, що впливають із самої природи глави держави як органу, котрий є «уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами» та «відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері». З першого впливає представницька функція глави держави. З другого ж – правотворча. Це, на нашу думку, є загальні функції, адже так чи інакше вони притаманні фактично главам усіх держав. Так, Конституція Королівства Бахрейн (п. а) ст. 33) передбачає не лише той факт, що король є главою держави, а й те, що він є офіційним представником Бахрейну». Щодо республік, то ч. I ст. 87 Конституції Італії закріплює, що президент Республіки не лише є главою держави, а й «представляє національну єдність».

Утім в деяких країнах глава держави додатково реалізує ще низку функцій. Зокрема, Конституція Князівства Андорра (ч. I ст. 44) містить положення, відповідно до якого співправителі є «...гарантами непорушності і наступництва Андорри, а також її незалежності і підтримки традиційного духу паритету й рівноваги у відносинах з сусідніми державами». Аналогічна норма щодо гарантуючого статусу глави держави існує і в Росії: ч. 2 ст. 80 Конституції РФ закріплює, що Президент Російської Федерації є «...гарантом Конституції Російської Федерації, прав і свобод людини і громадянина».

Крім того, в переважній кількості країн глава держави виявляється главою (носієм, вищим носієм) виконавчої влади. Зокрема, Конституція Ісламської Республіки Мавританія від 12 липня 1991 р. встановлює не лише той факт, що президент є главою держави (ст. 23), а й те, що він здійснює виконавчу владу (ст. 25). У формальній монархії Папуа Новій Гвінеї, де номінальним главою держави визнається Її Величність Королева (п. а ч. I ст. 82 Конституції Незалежної Держави Папуа Нової Гвінеї) Єлизавета II, остання також визнається уособленням виконавчої влади (ст. 138 Конституції).

Більше того, в окремих країнах монарх чи президент взагалі не визначається як глава держави, а лише як голова уряду чи

виконавчої влади. Зокрема, Основний нізам про владу Саудівської Аравії (ст. 56) стверджує: «Король – голова Ради міністрів». В США, де існує класична президентська республіка, ч. 1.1 розділу 1 ст. II Конституції встановлює, що «виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки».

Отже, крім представницької та правотворчої функції, додатково глава держави може реалізувати також гарантійну та виконавчу функції.

Таким чином, можна виділити *загальні* (представницька та правотворча) і *особливі* (гарантійна та виконавча) функції глави держави.

Але питання щодо функцій глави держави не вичерпуються лише їхньою класифікацією, важливого значення набуває питання відносно структури кожної функції, і, перш за все, її змісту.

На нашу думку, первинними *елементами структури* функцій глави держави, їхнім змістом є його повноваження, говорячи про які, слід, на нашу думку, погодитись із думкою С. Серьогіної, яка вказує, що повноваження глави держави – це його «правобов'язки» [212, с. 30].

Конституція України не розрізняє функції і повноваження президента. Так, у ст. 106 п. 1 належить до функцій, а п. 2 – до повноважень глави нашої держави.

Однак і тут поєднання повноважень є деякою мірою некоректним. Так, п. 9–14 вказаної статті закріплюють кадрові повноваження президента, п. 15 передбачає наявність у глави держави установчих повноважень, а п. 16 – його право відмінити акти органів державної виконавчої влади. Після цього у п. 22 знову відбувається повернення до кадрових повноважень глави нашої держави.

Саме тому доречною була б класифікація повноважень глави держави. І, на нашу думку, існують принаймні три підстави для поділу повноважень: за юридичним вираженням, за нормативним закріпленням і за умовами діяльності.

За юридичним вираженням всі повноваження глави держави поділяються на відкриті та приховані. *Відкриті* повноваження

закріплюються в конституціях і використовуються главами держав при реалізації своїх функцій. Так, використовуючи п. 2 ст. 106 Конституції, Президент України, свого часу, звернувся з посланням до народу, в якому запропонував на обговорення політичну реформу. На відміну від відкритих, *приховані* повноваження означають їх застосування лише в кризових ситуаціях, коли вони так би мовити «прокидаються» в необхідний момент, однак зазвичай не застосовуються. Класичним прикладом таких прихованих повноважень є право короля Великобританії призначити прем'єр-міністра, якщо місця у парламенті після виборів розділилися навпіл і нема домінуючої партії. Скажімо, обрано 300 осіб від партії лейбористів і 300 – від консерваторів. В такій ситуації монарх призначає прем'єр-міністра. І, незважаючи на дещо абстрактний характер прихованих повноважень, останні дійсно мають місце. Наприклад, в 1960-ті роки у Великобританії було декілька випадків, коли симпатії виборців поділялися навпіл. Саме тоді, використовуючи свої приховані повноваження, королева Єлизавета II, зокрема, призначила прем'єр-міністром Великобританії Г. Макміллана.

Інша класифікація відбувається за *нормативним закріпленням* повноважень глави держави. З цієї точки зору повноваження можуть бути конституційними (закріплюються в Конституціях) та звичайними (закріплюються в інших нормативно-правових актах).

Так, ст. 87 Конституції Італії наголошує на тому, що президент Республіки може: направляти послання палатам парламенту; призначати вибори нових палат та визначати день першого засідання; жалує відзнаки Республіки тощо.

На нашу думку, вказані повноваження є *конституційними*, адже закріплюються в конституції Італії.

В Росії конституційні повноваження закріплюються в ст. 83–90 Конституції РФ. Так, п. л) ст. 83 Конституції Російської Федерації передбачає конституційне право президента призначити та звільняти вище командування збройних сил Російської Федерації. Зазначене повноваження є конституційним. Проте існує низка повноважень президента, що не закріплюються в Основному законі держави. Так, наприклад, право глави російської держави затвер-

джувати федеральні державні програми озброєння та розвитку оборонного промислового комплексу передбачається не конституцією РФ, а п. 8 ст. 4 Федерального закону РФ «Про оборону». Тут вказане право є не конституційним, а *звичайним*, адже закріплюється у звичайному (не конституційному) законодавстві.

Іншим прикладом може служити Мексика, де ст. 89 Політичної конституції передбачає низку повноважень президента. Так, зокрема п. 1 вказаної статті передбачає, що президент повинен оприлюднювати та впроваджувати у життя закони, що прийняті Федеральним Конгресом, забезпечуючи у сфері державного управління їх точне дотримання. Вказане повноваження, за нашою класифікацією, є конституційним. Водночас ч. 1 ст. 21 Органічного закону «Про федеральну публічну адміністрацію» передбачає право президента засновувати міжміністерські комісії для ведення справ, в яких повинні брати участь різні міністерства та адміністративні департаменти. На нашу думку, вказане право належить до *звичайних* повноважень глави держави.

Щодо України, то конституційні повноваження президента передбачаються ст. 106 Конституції нашої держави. Прикладом же *звичайних* повноважень президента може служити його право призначати голів судів та їхніх заступників, яке передбачено п. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій».

І, нарешті, *за умовами діяльності* повноваження глави держави можуть бути постійними і тимчасовими. *Постійні* повноваження діють в умовах стабільної політичної чи економічної ситуації. Більшість повноважень глави держави і є такими. Так, у Конституції України серед передбачених ст. 106 функцій та повноважень президента лише три можна віднести до *тимчасових*, тобто таких, що діють в умовах надзвичайного або військового стану.

Значення тимчасових повноважень є досить колосальним в умовах кризи. Це, на нашу думку, є єдиним конституційним способом її подолання. Як приклад, можна проаналізувати ситуацію в Чилі на початку 70-х років. Відомо, що реформи уряду Національної єдності на чолі із С. Альєнде спричинили гостру суспільно-політичну кризу, що і призвела до узурпації влади

генералом А. Піночетом. Проте це був не єдиний варіант подолання кризи у державі. Недаремно професор С. Валанзуала наголошував на тому, що «...Піночет міг би шукати підтримки опозиційної до Альєнде більшості у Конгресі і правити на підставі надзвичайних повноважень, невдовзі повернувши країну до її традиційної конституційної демократії» [26, с. 35]. Це дійсно так. А. Піночет міг би звернутися до Конгресу з вимогою усунути президента С. Альєнде від влади. Будучи одним з найстаріших міністрів в уряді С. Альєнде, він, згідно ч. I ст. 66 Політичної Конституції Чилі від 18 вересня 1925 р., мав шанс замінити президента Республіки [108, с. 380]. На цій посаді, він, згідно ч. II ст. 72 міг би тимчасово проголосити в окремих регіонах облоговий стан і нормалізувати ситуацію.

В Україні до тимчасових повноважень її президента належить: право приймати рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України (п. 19 ст. 106 Конституції), право прийняти рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного (п. 20) або надзвичайного (п. 21) стану в Україні чи окремих її місцевостях.

З точки зору автора монографії, кожна з функцій глави держави реалізується через певну групу повноважень.

Так, стосовно *правотворчої* функції, можна сказати, що глава держави, реалізуючи її, може як брати участь у законотворчому процесі, так і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

У Республіці Ангола, зокрема, президент згідно зі ст. 66 Конституції підписує та оголошує закони, ухвалені Національними зборами, та виконавчі закони, ухвалені урядом. При цьому якщо президент відмовляється оголосити закон чи виконавчий закон, вони згідно зі ст. 71 Конституції вважаються недійсними. На нашу думку, таке положення свідчить насамперед про абсолютний характер президентського вето.

Право вето є своєрідним антиподом підписання закону глави держави. При цьому досить цікавим є не тільки поділ вето на

абсолютні¹⁰⁷ та відносні¹⁰⁸, а й виділення так званих «кишенькових вето», які, наприклад, існують в США. Їх суть полягає у невідписанні закону президентом країни ще до розпуску Конгресу. Як відомо, законопроект, який президент США не підписує, водночас не накладаючи на нього вето під час сесії Конгресу, автоматично стає законом через десять днів після його отримання президентом. Однак якщо Конгрес перериває свої засідання протягом цих десяти днів, законопроект виявляється «зарізіаним» без формального вето президента. У період 1789–1992 рр. «кишеньковим вето» було ліквідовано близько 1055 законопроектів [185].

В Казахстані президент Республіки згідно з ч. 2 ст. 45 Конституції має право, за певних обставин, видавати закони та укази, що мають силу законів. Таким обставинами можуть бути: по-перше, делегування главі держави парламентом, згідно з п. 4 ст. 53 Конституції законодавчих повноважень на один рік (видається закон) і, по-друге, якщо парламент згідно з ч. 2 ст. 61 Конституції вчасно (протягом місяця) не встиг розглянути терміновий президентський законопроект (видається указ, що має силу закону і діє до врегулювання відповідних відносин парламентським законом). Крім того, в Республіці Казахстан президент, згідно з п. 3 ст. 44 Конституції, відміняє чи призупиняє повністю або частково дію актів уряду.

Представницька ж функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а також, у випадку виникнення протиріч між ними, здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша ж група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. При цьому, аналізуючи церемоніальні повноваження глави

¹⁰⁷ Вето не долається у жодному разі.

¹⁰⁸ Вето може бути подолане певною кількістю депутатів.

держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави призначає почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

Зокрема, в Ізраїлі згідно з п. 4 ст. 11 Основного Закону про Президента Держави президент може акредитувати дипломатичне представництво держави, але згідно зі ст. 12 усі президентські акти (крім тих, що мають відношення до формування уряду) потребують контрасигнування прем'єр-міністра чи відповідального міністра. Фактично це означає, що Президент Держави Ізраїль має право призначати дипломатичних представників, але лише за згодою прем'єр-міністра чи міністра закордонних справ.

Проте більшість країн на формально-конституційному рівні не передбачають якихось обмежень права глави держави призначати дипломатичних представників. Так, п. g) ст. 66 Конституції Ангольської Республіки від 25 серпня 1992 р. надає президенту Республіки право самостійно призначати та звільняти послів.

Водночас низка конституцій взагалі не передбачає дипломатичних прерогатив глави держави. Так, у Республіці Вануату президент Республіки згідно зі ст. 33 Конституції є символом нації, але дипломатичних повноважень його позбавлено.

Всередині ж країни глава держави, в рамках представницької функції, здійснює істотний вплив на формування та функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Аналізуючи вплив глави держави на формування органів законодавчої влади, ми, перш за все, повинні звернути увагу на те, що в деяких країнах він має право впливати на початок виборів до парламенту та розпустити його.

Зокрема, в Республіці Ангола президент згідно зі ст. 66 Конституції має право оголошувати початок виборів до Національних Зборів (п. k) та розпустити їх після відповідних консультацій з прем'єр-міністром, Головою Національних Зборів та Радою Республіки (п. e) – політичним дорадчим органом глави

держави (ч. 1 ст. 75 Конституції). В Республіці Екваторіальна Гвінея президент не має права самостійно оголосити початок парламентських виборів: відповідно до п. г) ст. 39 Конституції він лише затверджує відповідну постанову парламенту. Крім того, згідно із п. н) ст. 39 Конституції, глава держави має право розпустити парламент.

В Республіці Казахстан існує двопалатний законодавчий орган – Парламент Республіки Казахстан, що складається з двох палат – Сенату та Мажілісу. Президент республіки може впливати на формування як парламенту, так і його окремих палат. Так, зокрема, згідно з п. 2 ст. 44 Конституції глава держави Казахстан призначає чергові та позачергові вибори до парламенту Республіки, а відповідно до ч. 1 ст. 63 – розпускає вищий представницький орган Республіки Казахстан.

В Республіці Малі склалася дещо парадоксальна ситуація. Формально ст. 59 Конституції закріплює існування однопалатного парламенту – Національних Зборів. Проте існує ще один орган народного представництва – Висока Рада Регіонів, яка здійснює територіальне представництво малійських громадян. На відміну від Національних Зборів, які згідно зі ст. 42 Конституції після відповідних консультацій з прем'єр-міністром та Головою Національних Зборів, можуть бути розпущені, Висока Рада, відповідно до ч. II ст. 100, має до цього імунітет.

Аналізуючи роль глави держави у функціонуванні органів законодавчої влади, ми констатуємо, що здебільшого це виявляється у тому, що глава держави має право звертатися до парламенту з посланнями та скликати його на спеціальні засідання. Так, Президент Республіки Ангола відповідно до п. t) ст. 66 Конституції може звертатися до Національних Зборів з посланнями та скликати їх на спеціальні засідання. В Республіці Вануату парламент співпрацює з президентом країни. Зокрема згідно із ст. 38 Конституції парламент може створити спеціальний комітет, метою діяльності якого буде надання порад главі держави з питань помилування.

В Республіці Екваторіальна Гвінея президент також, співпрацюючи з парламентом, має право звернення до законодавчого органу. Так, оголошуючи надзвичайний стан, глава держави, відповідно до п. 1 ст. 42 Конституції, повинен проінформувати про це парламент. В Республіці ж Конго президент згідно з ч. 1 ст. 86 Конституції може надсилати до Національних Зборів послання, які не є предметом дискусії. При цьому, якщо парламент в цей час не засідає, то проводиться спеціальна позачергова сесія.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що конституції більшості держав надають право їх главам брати участь у формуванні уряду і, перш за все, визначати кандидатуру голови уряду. Зокрема, в Республіці Малі президент згідно зі ст. 38 Конституції фактично формує уряд, призначаючи прем'єр-міністра та інших членів Кабінету, а також визначає їх функції. Таке становище дозволяє деяким науковцям визначити Малі як президентську республіку [261]. Проте, незважаючи на такий собі «технічний» характер ролі прем'єр-міністра, згідно з ч. I ст. 55 Конституції саме він є головою уряду, а тому Малі слід віднести до змішаної республіки.

Аналізуючи ж вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що у деяких випадках глава держави бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до п. d) ст. 66 Конституції Анголи, президент Республіки здійснює контроль над роботою уряду.

Вивчаючи роль глави держави у формуванні органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначення суддів. Зокрема, в Республіці Вануату усіх суддів, окрім Головного судді, призначає президент: згідно із ч. 2 ст. 47 Конституції він здійснює ці повноваження за поданням Судової Службової Комісії. Крім того, президент звільняє суддів з посад у випадку їх засудження (п. а) ч. 3 ст. 47) та якщо Судова Службова Комісія встановить, що суддя вчинив службовий проступок, виявився недієздатним чи професійно некомпетентним (п. б) ч. 3 ст. 47).

В Монголії існує потрійна судова система: Конституційний Суд, загальні суди та прокуратура. Щодо загальних судів, то президент згідно з ч. 2 ст. 51 Конституції, за поданням Генеральної Судової Ради призначає суддів усіх рівнів. Проте для суддів Верховного Суду потрібною є згода Національного парламенту: суддів Верховного Суду президент призначає за поданням Національного парламенту, який, в свою чергу, отримав ці кандидатури від Генеральної Судової Ради. Відносно ж Конституційного Суду, то президент згідно з ч. 1 ст. 65 Конституції, лише подає три кандидатури на призначення суддів, яке здійснюється Національним парламентом. Крім того, президент згідно з ч. 2 ст. 56 Конституції призначає Генерального Прокурора та його заступників після консультації з Національним парламентом.

Досліджуючи ж роль глави держави у функціонуванні органів судової влади, ми бачимо, що найбільш вірогідним варіантом цього є звернення глави держави до суду. Зокрема, в Республіці Вануату президент, згідно із ч. 3 ст. 39 Конституції, має право звернутися до Верховного Суду у випадку невідповідності актів органів виконавчої влади Конституції. В Казахстані Вища Судова Рада очолюється президентом Республіки (ч. 4 ст. 82). В Республіці Малі президент згідно зі ст. 45 Конституції є Головою Вищої Ради Магістратури. В Монголії ж президент згідно з ч. 1 ст. 66 Конституції може здійснювати запити до Конституційного Суду.

Як вже зазначалося, функції глави держави не вичерпуються лише представницькою та правотворчою. Велика кількість країн надає главі держави можливість реалізувати гарантійну функцію. Так, Конституція Андорри (ст. 44) передбачає, що співправителі є «гарантами непорушності і наступництва Андорри, а також її незалежності та підтримки її традиційного духу паритету і рівноваги у відносинах із сусідніми державами» та «гарантами стабільності діяльності публічних влад та інституцій». При цьому категорія «гарант» є досить абстрактною і в кожній країні наповнюється власним змістом. Зокрема, в Україні передбачається гарантування дотримання Конституції, що містить, на думку кандидата юридичних наук М. Білака (Тесленка) «...глибокий

смысл, пов'язаний із сутнісним призначенням Конституції – забезпечення основоположних прав і свобод людини, що виступають „самообмеженням державної влади”, тобто дією того принципу, який „зв'язує” обов'язком державу відповідати перед людиною за свою діяльність» [18, с. 11]. Проте, наприклад, гарантування національної незалежності та територіальної цілісності є неможливим без відповідних повноважень глави держави у сфері оборони та подолання надзвичайних ситуацій. Гарантування ж прав і свобод людини і громадянина важко уявити без можливості глави держави здійснювати помилування або надавати притулок.

Отже, на нашу думку, існує, принаймні, чотири групи повноважень глави держави в рамках реалізації гарантійної функції.

Так, у сфері оборони глава держави проголошується верховним головнокомандувачем чи очолює вищі органи у сфері оборони, реалізує відповідні кадрові повноваження (призначення і звільнення посадових та службових осіб у сфері оборони), присвоює військові звання, реалізує військово-політичні заходи у сфері зовнішньої політики, оголошує військовий стан тощо.

Так, президент Анголи згідно зі ст. 66 Конституції очолює Національну Раду Оборони (п. 1), призначає та звільняє з посади начальника генерального штабу, його заступників та начальників штабів різних видів збройних сил (п. 2), за поданням Національної Ради Оборони призначає генералів (п. 3), з урахуванням думки уряду і Національних Зборів оголошує війну та укладає мир (п. 4).

В Казахстані президент Республіки згідно зі ст. 44 Конституції є верховним головнокомандувачем збройними силами, що призначає та звільняє з посади вище командування збройних сил (п. 12), присвоює вищі військові звання (п. 13), а у випадку агресії проти Республіки або безпосередньої зовнішньої загрози її безпеці запроваджує на усій території Республіки чи її окремих місцевостях військовий стан, оголошує часткову чи загальну мобілізацію і негайно інформує про це парламент Республіки (п. 17). Крім того, як верховний головнокомандувач, президент Казахстану згідно з п. 16 ст. 44 Конституції вирішує питання про використання збройних сил Республіки в рамках надзвичайного стану. І, нарешті,

президент Республіки згідно зі ст. 44 Конституції формує Республіканську Гвардію (п. 18) та утворює Раду Безпеки (п. 20).

В Монголії ж президент згідно з ч. 2 ст. 33 Конституції є головнокомандувачем збройними силами Монголії. Відповідно ж до ч. 1 ст. 33 він присвоює вищі військові звання (п. 7), очолює Раду Державної Безпеки (п. 10), оголошує повну чи часткову мобілізацію (п. 11), а також оголошує військовий стан та всій території держави чи її окремої місцевості і дає наказ розгорнути збройні сили. При цьому військовий стан повинен затверджуватись національним парламентом протягом 7 днів з моменту виходу відповідного президентського декрету. Якщо ж затвердження не відбулося, декрет вважається нечинним.

Досить цікавою є ситуація в Ефіопії, де президент прямо не проголошується головнокомандувачем, але згідно з п. 3 ст. 71 Конституції може, за поданням прем'єр-міністра, присвоювати високі військові звання.

У сфері ж подолання надзвичайних ситуацій глава держави може ввести військовий, облоговий чи надзвичайний стан.

Так, в Екваторіальній Гвінеї може бути запроваджено як облоговий, так і надзвичайний стан. Зокрема, облоговий стан президент Республіки згідно зі ст. 41 Конституції оголошує на три місяці. При цьому дія Конституції призупиняється, а сам стан облоги у випадку крайньої необхідності можна продовжити. Що ж стосується надзвичайного стану, то згідно зі ст. 42 Конституції запроваджує його і інформує про це парламент. При цьому, на відміну від облогового, термін дії надзвичайного стану визначається виключно президентом (ч. 2 ст. 42) і парламент не розпускається (ч. 4 ст. 42). Що ж до Конституції, то в умовах надзвичайного стану вона призупиняється лише за умови терористичного нападу (ч. 5 ст. 42).

В Малі президент Республіки згідно зі ст. 49 Конституції, після обговорення цього питання на засіданні Ради міністрів, може запровадити в країні надзвичайний чи облоговий стан. При цьому відповідно до ст. 50 Конституції надзвичайний стан публічно оголошується главою держави «коли Установи Республіки, неза-

лежність Нації, цілісність національної території, чи виконання міжнародних зобов'язань знаходяться під безпосередньою загрозою, а регулярне функціонування конституційних інституцій перервані» та після відповідних консультацій з прем'єр-міністром, головами Національних Зборів та Високої Ради Регіонів, а також Конституційного Суду.

Щодо права помилування, то його можуть реалізувати глави таких держав, як Албанія (п. б) ст. 92 Конституції), Ангола (п. q) ст. 66 Конституції), Андорра (п. а) ст. 46 Конституції), Афганістан (ст. 64), Білорусь (п. 19 ст. 84 Конституції), Вануату (ст. 38 Конституції), В'єтнам (п. 12 ст. 103 Конституції), Естонія (п. 19 ст. 78 Конституції), Ізраїль (ч. б) ст. 11 Основного Закону про Президента Держави), Іспанія (п. і) ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 15 ст. 44 Конституції), Киргизстан (п. 4 ч. 4 ст. 46 Конституції), Конго (ст. 85 Конституції), Лаос (п. 9 ст. 53 Конституції), Литва (п. 23 ст. 84 Конституції), Ліхтенштейн (ст. 12 Конституції), Молдова (п. е) ст. 88 Конституції), Монголія (п. 8 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. в) ст. 89 Конституції), Угорщина (п. к) § 30/А Конституції), Україна (п. 27 ст. 106 Конституції), Хорватія (ст. 97 Конституції) та інші.

Крім того, президент Ефіопії згідно з п. 6 ст. 71 Конституції оголошує амністію.

І, нарешті, глави таких держав, як Білорусь (п. 17 ст. 84 Конституції), Болгарія (п. 10 ст. 98 Конституції), Казахстан (п. 14 ст. 44 Конституції), Киргизстан (п. 6 ч. 3 ст. 46 Конституції), Молдова (п. с) ст. 88 Конституції), Монголія (п. 9 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. а ст. 89 Конституції), Україна (п. 26 ст. 106 Конституції) мають право надавати притулок.

Виходячи з дуалізму виконавчої влади, яка віддає частину повноважень у цій сфері главі держави, а решту – уряду країни, ми можемо вважати, що глава держави є також носієм виконавчої влади.

Зокрема, в напівпрезидентських республіках виконавча влада поділяється між президентом та Кабінетом або зосереджується в руках президента за наявності прем'єр-міністра. Зокрема перший

варіант передбачається конституціями Венесуели (ст. 225), Руанди (ст. 97 Конституції 2003 р.) та Сінгапуру (ч. 1 ст. 23). Другий же варіант реалізується в конституціях Пакистану (ст. 90), Таджикистану (ст. 64) та Фіджі (ст. 85).

При цьому деякі держави першого варіанта лише нещодавно змінили свою систему правління.

Зокрема, Конституція Республіки Венесуела від 23 січня 1961 р. передбачала, що президент Республіки призначає та звільняє міністрів (п. 2 ст. 190), а самі міністри згідно зі ст. 193 безпосередньо є уповноваженими президента Республіки і разом утворюють раду міністрів, на засіданнях якої головує глава держави. Після ж прийняття Конституції 13 грудня 1999 р. ситуація змінилася. Тепер згідно з п. 3 ст. 239 Конституції президент призначає та звільняє міністрів за поданням виконавчого віцепрезидента. Таким чином, якщо за конституцією 1961 р. Венесуела була президентською республікою, то після 1999 р. вона стала напівпрезидентською.

В Руанді напівпрезидентський характер республіки практично не змінився. Утім якщо Конституція, прийнята 30 травня 1991 р., закріпила положення, відповідно до якого виконавча влада (ст. 35) реалізується президентом Республіки, який отримує допомогу уряду, що складається з прем'єр-міністра та міністрів. 26 травня 2003 р. на референдумі була затверджена нова Конституція Республіки Руанда, яка поділила виконавчу владу. Згідно зі ст. 97 Конституції 2003 р. «виконавча влада повинна уособлюватись у президенті та Кабінеті».

На відміну від Венесуели та Руанди, Сінгапур не зазнав радикальних змін конституційної системи. Його Конституція була прийнята 16 вересня 1963 р. і з тих пір зазнала певних змін, що мали характер конституційних поправок.

На сьогодні Сінгапур за обсягом валового національного продукту увійшов до двадцяти найбагатших країн світу [158, с. 384], а за рівнем технологічного розвитку – до трійки найрозвинутіших країн, поступившись лише Фінляндії та США [269, с. 13]. Феномен «сінгапурського дива» заслуговує на

увагу сучасних державознавців як провісник «держави постіндустріального типу», де «...життям правлять інтелект, знання, високоорганізований труд, де немає безробіття й національних проблем (незважаючи на змішення багатьох націй та рас), де народ відчуває гордість за свій розумний (демократично обраний) уряд, свою країну та задоволений життям» [158, с. 384]. Багато в чому це «сінгапурське диво» стало можливим завдяки сприятливій для населення господарській та міжнародній політиці, яка проводилась правлячою партією Сінгапуру на чолі із прем'єр-міністром Лі Куан Ю.

Торкнулися Сінгапуру й загальні процеси демократизації. Перш за все ч. 1 ст. 25 Конституції закріпила, що прем'єр-міністр та міністри призначаються президентом лише з числа парламентарів. Крім того, міністри призначаються за поданням прем'єр-міністра. Однак, незважаючи на ці процеси, глава держави все ще зберігає істотні важелі впливу на формування і функціонування виконавчої влади.

В країнах же, де немає розподілу виконавчої влади між президентом та урядом, останній є більш залежним від глави держави. Зокрема п. 4 ст. 69 Конституції Таджикистану передбачає, що президентські укази про призначення та звільнення прем'єр-міністра та інших урядовців затверджуються обома палатами парламенту. Конституція Республіки Фіджійських островів передбачає, що президент призначає прем'єр-міністра на власний розсуд, але з числа членів Палати представників (ст. 98).

Досить цікавою є ситуація в Ліберії. Річ у тім, що історія цієї країни фактично починається з грудня 1821 р., коли Американське колонізаційне товариство придбало у місцевих племінних вождів невелику ділянку узбережжя і переселило на неї звільнених чорношкірих рабів зі США (16 400 осіб) [260, с. 483]. Внаслідок цього практично усі конституції країни (1820, 1839, 1847, 1984) зазвичай повністю копіювали конституційну практику США. Це не могло не позначитись на формуванні уряду: відповідно до п. а ст. 54 Конституції 1984 р., президент призначає членів Кабінету міністрів за згодою Сенату.

На сьогодні у світі існують, принаймні, три варіанти співробітництва між президентом та Кабінетом міністрів.

Перший з них передбачає певну самостійність уряду стосовно глави держави. Це забезпечується перш за все парламентською відповідальністю Кабінету. Зокрема, ст. 45 Конституції Кірібаті наголошує на тому, що виконавча влада зосереджена в Кабінеті, котрий несе колективну відповідальність перед Палатою Асамблеї. В ПАР члени Кабінету, згідно ч. 2 ст. 92 Конституції, несуть колективну та індивідуальну відповідальність перед парламентом щодо здійснення своїх повноважень та виконання своїх функцій.

Другий варіант передбачає підлеглий характер уряду відносно президента. При цьому означена підлеглисть може виражатися як прямо (Кабінет повинен допомагати президенту чи Кабінет несе відповідальність перед президентом), так і завуальовано (уряд формується президентом, а отже повинен виконувати його розпорядження). Саме про це свого часу зазначала український правознавець В. Скрипнюк, говорячи про «дві моделі організації виконавчої влади. Відповідно до першої з них президент є водночас і главою держави, і главою виконавчої влади... За іншою моделлю інститут глави держави як офіційний орган, що посідає найвище місце в ієрархії державних інститутів та здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та взаємовідносинах з іншими державами, був відокремлений від виконавчої гілки влади» [216, с. 62], тобто глава держави «безпосередньо не відповідає за діяльність уряду, але має надзвичайно широкі можливості впливу на нього» [216, с. 63]. Зокрема, Конституцією Республіки Гана закріплено (ч. 2 ст. 76): «Кабінет повинен допомагати Президенту у здійсненні загальної політики уряду». Аналогічна норма існує і в Сомалі (ч. 1 ст. 94). В Еритреї ця допомога, згідно з ч. 3 ст. 46 Конституції, більш конкретизується: спрямування, контроль та координація діяльності уряду (п. а), підготовка державного бюджету (п. б), підготовка законопроектів (п. с) та формування політики та планів уряду (п. д). Трохи інакше закріплено підлеглий статус уряду відносно президента в Республіці Малаві: згідно зі ст. 97 «усі міністри повинні відповідати перед

президентом за роботу своїх департаментів». Таким чином, як ми бачимо, вищезгадані африканські держави прямо закріплюють підлеглий статус уряду. Щодо завуальованого закріплення, то саме таким чином йде Узбекистан: згідно з ч. III ст. 98 Конституції Кабінет Міністрів забезпечує виконання, поміж іншого, «указів, постанов та розпоряджень Президента Республіки Узбекистан».

Дещо унікальною є ситуація в Намібії: згідно зі ст. 41 міністри несуть персональну відповідальність перед президентом і парламентом, а також колективну відповідальність за роботу Кабінету. Водночас допоміжну роль відіграє не сам уряд, а прем'єр-міністр: згідно зі ст. 36 Конституції він «представляє уряд у його стосунках з парламентом, координує роботу Кабінету, надає поради та допомогу президентові у справах урядування». Водночас прем'єр-міністр не є головою уряду (ним, згідно з ч. 1 ст. 27 є президент): він лише головує на його засіданнях у випадку відсутності глави держави та за волею останнього (ч. 3 ст. 35 Конституції).

I, нарешті, третій варіант підлеглості уряду взагалі не передбачає якоїсь його окремої ролі. Зокрема в конституціях Зімбабве (п. с) ч. 1 ст. 31) та Ліберії (п. а) ст. 54), згадується про Кабінет міністрів, але не зазначено про конституційну регламентацію його діяльності.

Щодо Мозамбіку та Уганди, то конституції цих країн також не передбачають якогось самостійного статусу уряду. Зокрема Конституція Мозамбіку (п. а ст. 121) закріплює, що президент Республіки скликає та контролює засідання Ради міністрів, а в конституції Уганди (ч. 4 ст. 99) діє положення про те, що функції виконавчої влади здійснюються президентом або безпосередньо, або ж через підлеглих йому чиновників. Фактично це означає, що урядовці повністю контролюються президентом Уганди. Недаремно Уганда у працях окремих конституціоналістів визначається як своєрідна форма президентського абсолютизму – президентсько-монархічна республіка [277, с. 146].

Таким чином, в тих країнах, де глава держави має абсолютну владу у сфері виконавчої влади, рівень демократії є дуже низьким.

Можна сказати, що надання главі держави реальних повноважень у сфері виконавчої влади зазвичай є обернено пропорційним рівню розвитку демократії в країні.

Для з'ясування ж взаємовідносин між президентом, урядом та парламентом в змішаній республіці, слід скористатися моделлю, запропонованою американськими політологами М. Шугартом та Дж. Кері, які дослідили обсяг президентських та парламентських повноважень стосовно уряду. Результатом їхнього дослідження став висновок: чим більший обсяг повноважень має президент і чим меншою є залежність уряду від парламенту, тим більшою є «влада президента над урядом» [316, с. 108–109].

Завершуючи характеристику владних функцій глави держави, слід зазначити, що до їх числа, у принципі, можна було б віднести також функцію верховного головнокомандувача. Однак вважаємо за доцільне проаналізувати її як зовнішню оборонну функцію (елемент системи об'єктних функцій глави держави, до яких можна віднести такі внутрішні функції глави держави, як політична, економічна, культурна тощо. Серед зовнішніх функцій найбільш відомими є зовнішньополітична та оборонна функції глави держави).

Політичну функцію глава держави може втілювати шляхом звернень з посланнями до народу, визначаючи необхідні заходи внутрішньої політики держави. Як приклад можна згадати позачергове Послання Президента України П. Порошенка до Верховної Ради України 2014 р., в якому він зазначив, що «сьогодні незаперечним є той факт, що проголошена в 2010 році позаблоковість України не змогла і не могла гарантувати безпеку й територіальну цілісність нашої країни. Від неї треба відмовлятися» [183].

Крім того, в рамках реалізації політичної функції глава держави може оголошувати референдум. Наприклад, відповідно до ч. I ст. 74 Конституції Республіки Білорусь президент за своєю ініціативою може призначати республіканські референдуми. При цьому можна згадати, що саме на референдумі 2004 р. нині діючому президенту РБ була надана можливість взяти участь у президентських виборах 2006 р. Скориставшись цим, О. Лукашенко у

березні 2006 р. знову став президентом країни, одержавши 83 % голосів виборців.

Аналогічним чином глава держави впливає на політичну сферу через реалізацію своїх повноважень верховного головнокомандувача. Як приклад можна навести ситуацію в Іспанії, де король вирішує суперечки і є посередником у повсякденній діяльності інститутів, що здійснюють вище представництво Іспанської держави (ч. 1 ст. 56 Конституції). Саме в якості гаранта король Хуан Карлос у 1981 р. організував придушення франкістського військового замаху. Зокрема глава держави виступив із промовою на телебаченні, закликаючи іспанців підтримати демократичні реформи і дати відсіч заколотникам. Будучи верховним головнокомандувачем іспанської армії (п. 1 ст. 62 Конституції), король зібрав вищих офіцерів і звернувся до них з тим же проханням. Протягом декількох годин заколот франкістів главою держави було придушено, на що лідер іспанських комуністів атеїст Сантьяго Карильйо в емоційному виступі на телебаченні вигукнув: «Боже, благослови Короля!».

В США президент може реалізовувати політичну функцію в рамках виконання своїх виконавчих повноважень. Зокрема, згідно з розділом 3 ст. II Конституції президент не лише періодично подає Конгресу інформацію про стан справ в країні, а й пропонує до його уваги ті заходи, які він вважає необхідними й доцільними.

Як приклад можна згадати, що антикризові заходи, запропоновані 44-м Президентом США Б. Обамою, були розглянуті на спеціальному засіданні Сенату США. Зокрема останній слідом за Палатою представників ухвалив багатомільярдну антикризову програму, головною метою якої було збереження трьох з половиною мільйонів робочих місць та створення нових. При цьому передбачалося, що зайнятість для тих, хто втратив роботу буде забезпечуватись за рахунок інфраструктурних проектів – будівництва доріг та екологічно чистих промислових технологій.

Аналогічною є ситуація і в економічній та соціальній сферах.

Так, реалізуючи свої повноваження в економічній сфері, глава держави підписує відповідні економічні закони та видає укази

економічного спрямування. В рамках виконавчої функції глава держави може очолювати спеціальні економічні органи. Як приклад можна навести ст. 32 Конституції Марокко, згідно з якою король головує у Вищій раді національного розвитку і планування. Зрозуміло, що після 13 вересня 1996 р., коли були внесені зміни до Конституції Марокко, ця Рада втратили свій конституційний характер, але, на нашу думку, це мало змінило характер її повноважень, відповідно до яких вона розробляла проекти планів (ст. 92 Конституції Королівства Марокко в початковій редакції на 10 березня 1972 року), у тому числі й економічних.

Прикладом реалізації своєї соціальної функції можна назвати те, що президент Росії свого часу видав указ «Про основні напрямки державної сімейної політики», яким зазначені напрямки були затверджені.

Звісно, що найменше повноважень є у глави держави в культурній сфері держави. Утім така ситуація не є абсолютною. Зокрема, п. j) ст. 62 Конституції Іспанії главі держави надається право здійснювати найвище протегування королівським академіям.

Щодо екологічної функції, то глава держави реалізує її як шляхом участі в законотворчій діяльності та шляхом видання власних нормативно-правових актів, так і через той факт, що за певних обставин він може реалізувати функцію гаранта прав і свобод людини і громадянина. В останньому випадку глава держави може видавати індивідуально-правові акти або пропонувати інші кроки, спрямовані на подолання кризових ситуацій, у тому числі й у сфері екології. Як приклад можна навести ситуацію, яка склалася в шести областях Західної України після навали природної стихії у 2008 р. Як відомо, чинний тоді Президент України В. Ющенко як гарант прав і свобод людини і громадянина¹⁰⁹ у ході засідання РНБО України 28 липня 2008 р. запропонував оголосити зазначені області зоною надзвичайної екологічної ситуації строком на три місяці. Зокрема президент, звертаючись до інших членів РНБО та

¹⁰⁹ У тому числі й прав та свобод, спрямованих на повноцінну реалізацію права на життя й здоров'я.

підкреслюючи, що саме таким чином можна забезпечити оперативну і адекватну реакцію центральної влади, у тому числі й у сфері використання фінансів, зазначив: «Я звертаюся до Ради національної безпеки і оборони з проханням піти назустріч і підтримати таке рішення. Воно дозволить швидко та адекватно зреагувати на ситуацію, що склалася» [290].

Проте набагато більше повноважень існує у глави держави у зовнішній сфері. Зокрема, саме він здебільшого реалізує зовнішньополітичну функцію. Наприклад, в Україні глава держави згідно зі ст. 106 Конституції звертається із щорічними посланнями до Верховної Ради України про зовнішнє становище України (п. 2), здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави (п. 3) тощо. Як приклад можна згадати, що відповідно до п. 2 ст. 106 Конституції Президент України у 2014 р. висловив стратегічний напрям української зовнішньої політики, звертаючись до Верховної Ради щодо того, що ми: «...вирішили повернутися до курсу на інтеграцію до євроатлантичного безпекового простору» [183].

В США під час Другої світової війни та особливо в період «холодної війни» також відбувалося подальше посилення президентства за рахунок істотного розширення його військових та зовнішньополітичних повноважень. «Віра у постійну та загальну кризу, страх перед комунізмом, віра у покликання та право США втручатися у будь-яку частину земної кулі призвело до непомірної централізації прийняття рішень з питань війни та миру в руках президента. Разом з тим відбулося безпрецедентне усунення інших гілок влади, преси та громадськості від прийняття цих рішень. Виникло так зване імперське президентство... І, у міру того, як воно поглинало традиції поділу влади у сфері зовнішньої політики, воно почало прагнути до адекватної централізації влади і у внутрішній політиці» [315, с. 208].

Щодо зовнішньоекономічної функції, то згідно з п. 8 ст. 116 Конституції України вона покладена на Кабінет Міністрів України.

Проте в деяких країнах ця функція реалізується саме главою держави. Перш за все це стосується тих країн, глави держави яких очолюють систему органів виконавчої влади. Так, Конституцією

Кувейту передбачається, що емір є главою держави, якому належить, у тому числі, й виконавча влада (ст. 52 Конституції). Саме глава держави укладає міжнародні договори, проте торгівельні договори обов'язково повинні укладатися відповідно до закону (ч. 2 ст. 70 Конституції).

Серед зовнішніх функцій В. Погорілко виділяє й так звану «зовнішньогуманітарну». Проте, на жаль, він не дав пояснення цієї функції, хоча вона й є неоднозначною.

Так, доктор юридичних наук О. Скаун, виділяючи гуманітарну функцію у сфері зовнішньої діяльності держави, визначає її як підтримку і «розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; уживання заходів до повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном» [215, с. 53].

Водночас спеціалісти з міжнародного права та деякі зарубіжні учені, згадуючи про «гуманітарні принципи» чи «гуманітарне право», говорять про «принципи, інститути й норми, котрі повинні забезпечити повагу до прав людини, націй, народів». При цьому важливою його складовою є «право збройних конфліктів»¹¹⁰ [49].

Практично аналогічною є точка зору колишнього генерального директора Міжнародного Комітету Червоного Хреста А. Гнедінгера. Зокрема, торкаючись питання гуманітарної діяльності «Червоного Хреста», як гуманітарної організації, що прагне примирити конфліктуючі сторони, він зазначав: «Держави відіграють дуже важливу політичну роль у запобіганні та вирішенні конфліктів, а також у створенні політичних умов, необхідних для того, щоб населення могло подолати наслідки конфлікту» [44].

Погоджуючись із характеристикою зовнішньогуманітарної функції, що дала О. Скаун, ми бачимо, що глава держави здебільшого не займається такими питаннями, за виключенням своїх дипломатичних повноважень, коли він підписує угоду, спрямовану на вирішення питань культурного співробітництва з іншими

¹¹⁰ Раніше називалося «законами та звичаями війни».

країнами, обговорює питання культурного співробітництва, або, маючи відповідні кадрові повноваження, призначає ту чи іншу особу відати питаннями співробітництва у сфері культури.

Як приклад можна навести події 2005 р., коли у Москві президентом РФ була затверджена так звана «Дорожня карта» із спільного простору науки та освіти, що включає у тому числі й культурні аспекти.

Стосовно ж того, що глави держави можуть обговорювати питання культурного співробітництва, то можна згадати зустрічі президентів Узбекистану І. Карімова та Туркменістану Г. Бердімухамедова у 2007–2008 рр., під час яких, зокрема, обговорювалися питання культурного та гуманітарного співробітництва обох країн.

Що ж стосується певних кадрових прерогатив, то як приклад можна навести події 18 березня 2009 р., коли президент РФ Д. Медведєв призначив экс-міністра культури М. Швидкого своїм спеціальним представником з питань міжнародного культурного співробітництва.

Щодо другого розуміння гуманітарних функцій, тобто таких, які спрямовані на захист прав людини, нації, народу тощо під час збройних конфліктів, то глава держави тут відіграє істотну роль. Зокрема, можна згадати той факт, що перша палестино-ізраїльська зустріч на найвищому рівні відбулася за активної участі чинного тоді глави держави Арабської Республіки Єгипет – президента Хосні Мубарака. Зокрема, саме він запросив прем'єр-міністра Ізраїлю А. Шарона та голову Палестинської автономії М. Аббаса до Каїру і у містечку Шарм-ель-Шейху, у присутності короля Йорданії Абдалли II, 8 лютого 2005 р. провів саміт з обома сторонами конфлікту. Результатом цього стала спільна заява Аббаса та Шарона про те, що вони «...згодилися припинити насильницькі дії проти палестинців та ізраїльтян, де б вони не знаходилися» і «...що палестинці припинять усі акти насильства проти ізраїльтян..., а Ізраїль усюди припинить свої військові дії проти палестинців» [87, с. 77].

І, нарешті, щодо оборонної функції держави¹¹¹, то в абсолютній більшості країн (зокрема можна згадати такі країни, як абсолютно-монархічний Оман (ст. 41 Основного Закону) та соціалістично-республіканський В'єтнам (п. 2 ст. 103 Конституції), дуалістично-монархічний Катар (ст. 65 Конституції) та президентсько-республіканську Грузію (ч. 4 ст. 73 Конституції), парламентарну Іспанію (п. h) ст. 62 Конституції) та парламентську Італію (ст. 87 Конституції), президентсько-парламентську Росію (ч. 1 ст. 87 Конституції) та парламентсько-президентську Монголію (ч. 2 ст. 33)) глава держави так чи інакше виконує обов'язки, або, принаймні формально, є верховним головнокомандувачем.

Резюмуючи вищесказане про функції глави держави, можна зробити висновок, що в конституційній доктрині і державницькій практиці більшості країн світу окреслилися його функції, які можна класифікувати за способами та засобами його діяльності. Такими є: 1) представницька функція; 2) правотворча функція; 3) гарантійна функція; 4) виконавча функція. Також для глави держави характерними є такі об'єктні функції, як політична, економічна, соціальна, культурна, екологічна, зовнішньополітична, зовнішньо-економічна, гуманітарна та оборонна функції. Всі функції глави держави тісно взаємопов'язані і спрямовані на оптимальне здійснення ним своїх функціональних обов'язків.

¹¹¹ Її було б краще назвати військовою.

ПІСЛЯМОВА

Підсумовуючи все вищезазначене, хотілося б зупинитися на двох моментах.

Перший. Україна сьогодні переживає нелегкий етап становлення нації. Сучасна епоха характеризується збройним сепаратизмом на крайньому Сході України, що інспірується та підтримується кремлівською верхівкою РФ. Будь-які спроби України вирішити питання миром наштовхуються на відверте презирство з боку Кремля та його небажання дати Україні шанс по-справжньому стати демократичною, правовою та соціальною державою, а в перспективі – провідною європейською країною з гідним рівнем життя населення.

Враховуючи те, що сучасна Росія має набагато більш потужну зброю (у т.ч. ядерну), перемогти її військовим шляхом уявляється неможливим. У цих умовах особливо зростає роль Президента України, адже залежно від того шляху, який обере глава нашої держави, залежить сама можливість існування України.

На початку XVI ст. видатний італійський філософ Н. Макіавеллі писав: «...з ворогом можна боротися двома способами: поперше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб властивий людині, другий – звіру; але оскільки перший часто недостатній, то доводиться вдаватися і до другого. Звідси випливає, що державець повинен засвоїти те, що закладено природою і в людині, і в звірі... з усіх звірів хай державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться пасток, а лисиця – вовків, отже, слід походити на лева, щоб лякати вовків, і лисицю, щоб не потрапити у пастку» [150, с. 84–85]. Звісно, чинного Президента України важко ототожнити з левом. Проте, на нашу думку, зараз і не час для «левів», зараз – час «лисиць». Росію не можна перемогти військовим шляхом: будучи імперією, вона легко може зосередити в своїх руках колосальну військову міць. Проте її можна що називається «переграти». Саме це й робить зараз Президент України, забезпечуючи світову підтримку нашої держави. Не можна не

погодитися із відомим українським блогером Н. Гулевською, яка, характеризуючи чинного Президента України, цілком слушно зазначила: «Поміrkований, стриманий і дипломатично тактовний Порошенко, маючи в наявності величезний бюрократичний досвід роботи в МЗС, фактично розриває Росію по швах і від переговорів до переговорів все чіткіше вимальовує значимість і спроможність держави Україна. Це рідкісна якість для керівника на пострадянському просторі – знати і розуміти принципи геополітики, які не тільки допомагають Петру Олексійовичу, але й є єдиним способом порятунку держави» [48].

Друге. Ми зараз знаходимося у точці біфуркації. Ми можемо обрати той шлях, який врешті-решт приведе Україну або до процвітання, або до занепаду. На заваді процвітання стоять не лише зовнішні, але й внутрішні негаразди, серед яких найбільш часто згадується корупція. Проте боротися з нею можна лише при наявності відповідної політичної волі, адже всі необхідні правові засоби вже закріплені у вітчизняному кримінальному законодавстві. Як уявляється, активне застосування кримінальної відповідальності про хабарництво та зловживання владою може істотно знизити рівень корупції в Україні.

Набагато більшу небезпеку становить бюрократизм – явище, завдяки якому країна не може розвиватися. Боротися з бюрократизмом дуже важко і перемогти його в нинішніх умовах неможливо. При цьому головна трудність полягає у тому, що абсолютна більшість як державних діячів, так і чиновників не здатні уявити собі світ без бюрократичних правил. Саме тому і чиновників, і політиків слід так би мовити «просвітити» у тому, що можливо існування інших моделей державного механізму, який здатен розвивати країну за рахунок активного використання антибюрократичних державних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 100 великих рекордов военной техники / Автор-сост. С. Н. Зигуненко. – М. : Вече, 2008. – 432 с. – (100 великих).
2. DARPA: структура и ключевые программы // Электроника: Наука, Технология, Бизнес. – 2001. – № 4. – С. 70–71.
3. Авеста «Видевдат» 2.5 / [пер. И. М. Стеблин-Каменского] // Авеста в русских переводах (1861–1996) / [сост. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 69–125.
4. Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Алебастрова И. А. – М. : Юрайт-М, 2001. – 640 с.
5. Алексеев А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / Алексеев А. С. – Ярославль : Типография губернского правления, 1910. – 121 с.
6. Андреев И. Хомейни умер, что дальше? / И. Андреев // Литературная газета. – 1989. – 21 июня. – С. 14.
7. Андрушків Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль : Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – 84 с.
8. Артхашастра, или наука политики / [пер. с санскрита С. Ф. Ольденбург и др. ; подгот. текст В. И. Кальянов]. – М., Л. : Издательство АН СССР, 1959. – 794 с. – (Литературные памятники).
9. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави / Володимир Дмитрович Бабкін // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 270–281.
10. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини / В. Д. Бабкін // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 3–11.

11.Бакаєв О. В. Протекторат / О. В. Бакаєв // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 171–172.

12.Батанов О. В. Інавгурація: історія та сучасність : науково-популярне видання / [Батанов О. В., Стойко О. М., Ходаківський М. Д.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. – 114 с.

13.Бахман К. Кем был Гитлер в действительности / К. Бахман ; [общ. ред. В. Д. Ежова ; пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1981. – 207 с.

14.Бачило И. Л. О разделении, разграничении, единстве государственной власти Российской Федерации / И. Л. Бачило // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 114–117.

15.Берия Л. П. Тайный дневник 1937 – 1953 гг. Первое полное издание / Лаврентий Берия ; [коммент. С. Кремлева]. – М. : Язуз-пресс, 2012. – 672 с. – (Берия. Лучший менеджер XX века).

16.Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М. : Современник, 1994. – 431 с. – (Осмысление века: дети об отцах).

17.Биография Президента [Электронный ресурс] / Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press10003.html>.

18.Білак (Тесленко) М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.

19.Блок М. Феодалне суспільство / М. Блок ; [пер. з франц. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.

20.Богданов А. А. Завтра ли? / А. А. Богданов // Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет / А. А. Богданов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 305–321. – (Библиотека социалистической мысли).

21.Боден Ж. Шість книг о государстве / Жан Боден // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969–1973. – Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – 1970. – С. 144–147. – (Ин-т философии АН СССР. Философское наследие).

22.Бойченко Е. Из чего состоит зарплата чиновников в Украине и мире [Электронный ресурс] / Елена Бойченко // Forbes. Украина. – 2014. – 17 ноября. – Режим доступа : <http://forbes.ua/opinions/1382913-iz-chego-sostoit-zarplata-chinovnikov-v-ukraine-i-mire>.

23.Брин Д. Почтальон: Роман / Дэвид Брин; [пер. с англ. А. Ю. Кабалкина]. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – 384 с. – (Звездный десант).

24.Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).

25.Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Харьков : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).

26.Валанзуала С. Економічні реформи і демократизація у Чилі / С. Валанзуала // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії Наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 29–55.

27.Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др.; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С. 11–29. – (Национальный общественно-научный фонд).

28. Велічко А. Ф. Миротворец: фантастический роман / А. Ф. Велічко. – М. : Издательство «АЛЬФА-КНИГА», 2011. – 346 с. – (Фантастическая история).

29. Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. / Анатолий Борисович Венгеров – М. : Московский рабочий, 1991. – 240 с.

30. Венгеров А. Б. Синергетика и политика / А. Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55–69.

31. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.

32. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Венгеров А. Б. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.

33. Воронов М. П. Автономія / М. П. Воронов // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 23.

34. Выписка из протокола № 21 заседания СНК об организации ВЧК. 20 декабря 1917 г. // Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. – Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева, сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 302. – (Россия. XX век. Документы).

35. Галаур С. Модель з математичним ухилом / С. Галаур // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 червня. – С. 5.

36. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Д. А. Керимова, В. С. Нерсисянца]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие; т. 113).

37. Гелбрейт Дж. К. Суспільство блага. Пора гуманності / Джон Кенет Гелбрейт ; пер. з англ. – К. : Скарби, 2003. – 160 с.

38. Гессен В. М. Основы конституционного права [Электронный ресурс] / В. М. Гессен. – Петроград : Право, 1918. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299.

39. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер ; ред. В. И. Корчагин ; [пер. с нем.]. – М. : Витязь, 2000. – 587 с.

40. Глава государства // Тихомиров Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомиров, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юр-информцентр, 1999. – С. 86.

41. Глава государства // Энциклопедический юридический словарь / [Додонов В. Н., Пиголкин А. С., Панов В. П. и др.] ; под общ. ред. В. Е. Крутских. – [2-е изд., исправ. и доп.] – М. : Инфра-М, 1999. – С. 56.

42. Глава держави // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / [ред. М. Бажан та ін.]. – [2-е вид.]. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1974–1985. – Т. 3: Гердан – Електрографія. – 1979. – С. 55.

43. Глазьев С. Ю. Развитие российской экономики в условиях глобальных технологических сдвигов / С. Ю. Глазьев // Будущее России. Вызовы и проекты: Экономика. Техника. Инновации / под ред. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С. 19–96.

44. Гнедигер А. Гуманитарные принципы – необходимость их сохранения в условиях гуманитарных кризисов [Электронный ресурс] / А. Гнедигер // Международный Комитет Красного Креста. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/web/rus/siterus0.nsf/htmlall/humanitarian-principles-statement-121007?opendocument>.

45. Гринберг А. И. Декларация прав граждан и основных принципов государственного устройства Сан-Марино (Республики Сан-Марино) от 08 июля 1974 г. Вводная статья [Электронный

ресурс]. – Режим доступа :
http://constitution.garant.ru/DOC_3864897.htm.

46.Грובהва В. П. Система місцевого самоврядування в Україні: проблема теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. П. Грובהва. – Х., 2013. – 38 с.

47.Грубарг М. Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М. Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 93–98.

48.Гулевская Н. Порошенко сильно недооценен [Электронный ресурс] / Наталья Гулевская // Glav.Post.Com. – 2015. – 15 февраля. – Режим доступа : http://glavpost.com/post/15feb2015/blogs/16564-natalya-gulevskaya-poroshenko-silno-nedooceneni.html?utm_source=glavpost&utm_medium=internal_linking&utm_campaign=sidebar_blogs_widget.

49.Гуманитарное право // Новая иллюстрированная энциклопедия : в 10 т. / [под ред. А. П. Горкина]. – М. : Большая Российская энциклопедия; ООО «ТД «Издательство Мир книги», 2007–2007. – Т. 3: Ге-Жа. – 2007. – С. 221.

50.Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Гумилев Л. Н. – СПб. : Кристалл, 2001. – 767 с. – (Вехи истории).

51.Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт ; пер. с англ. – М. : АСТ, Транзиткнига, СББ. : Terra Fantastica, 2004. – 602 с. – (Philosophy).

52.Данцев А. А. Правители России. XX век / Данцев А. А. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.– (Серия «Исторические силуэты»).

53.Денисов В. Н. Агресія / В. Н. Денисов // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. – Т. 1: А-Г. – 1998. – С. 38–39.

54.Денисов А. И. Теория государства и права / А. И. Денисов. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 532 с.

55.Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [Андрійко О. Ф., Лук'янець Д. М., Коваленко В. Л. та ін.] ; за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.

56.Десницький С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичному собрании императорского Московского университета... говоренное... июня 30 дня 1768 года / С. Ю. Десницкий // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко та ін.]. – К. : Юридична книга, 2002–2004. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / [упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко]. – 2002. – С. 58–89.

57.Договор о Союзе Суверенных Государств : Проект // Известия. – 1991. – 25 ноября. – С. 3.

58.Договор о Союзе суверенных государств : согласовано 23 июля 1991 г. // Московские новости. – 1991. – 18 августа. – С. 8–9.

59.Договор о Союзе суверенных республик : Проект // Московская правда. – 1991. – 12 марта. – С. 1.

60.Дрекслер Э. К. Машины создания. Грядущая эра нанотехнологий [Электронный ресурс] / Эрик К. Дрекслер ; [пер с англ. М. Свердлова]. – Режим доступа : http://www.scorcher.ru/art/long_life/nano.htm.

61.Дружинин Н. М. Революционное движение в России XIX в. / Дружинин Н. М. – М. : Наука, 1985. – 488 с.

62.Дурденевский В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах / Дурденевский В. Н. – Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – 261 с.

63.Дхаммапада / [пер. с пали В. Н. Топорова] // Буддизм / [сост. Я. В. Боцман]. – Харьков : Фолио, 2002. – С. 21–88. – (Классическая мысль).

64. Дымарский В. Н. Времена Хрущева. В людях, фактах и мифах [Электронный ресурс] / Виталий Наумович Дымарский. – М. : АСТ, 2011. – Режим доступа : http://www.libma.ru/istorija/vremena_hrusheva_v_lyudjah_faktah_i_mifah/p44.php.

65. Ермакова И. В. Влияние сои с геномом EPSPS CP4 на физиологическое состояние и репродуктивные функции крыс в первых двух поколениях / И. В. Ермакова // Современные проблемы науки и образования. – 2009. – № 5. – С. 15–20.

66. Естонія запровадила для українців «електронне громадянство» [Електронний ресурс] // Твоє місто. – 2014. – 23 жовтня. – Режим доступу : http://tvoemisto.tv/news/estoniya_zaprovadyla_dlya_inozemtsiv_elektronne_gromadyanstvo_66842.html.

67. Є така зброя – інтелект // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 1.

68. Жадько Е. Г. 100 великих династий / Жадько Е. Г. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).

69. Жуков Б. Неистребимый / Борис Жуков // Вокруг света. – 2008. – № 9. – С. 102–109.

70. Жулинський М. Україна для мене найдорожча за все / М. Жулинський // Президент = The President. – 1999. – № 2. – С. 4–9.

71. Завтра референдум. Говорим Союзу – «да» // Советская Россия. – 1991. – 16 марта. – С. 1.

72. Законы Ману (Манавадхармашастра) / [пер. С. Д. Эльмановича и Г. Ф. Ильина]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 496 с. – (Серия «Антология мудрости»).

73. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. – М. : Центрполиграф, 2000. – 638 с.

74. Зозуля О. І. Конституційно-правовий статус Адміністрації Президента України : монографія / О. І. Зозуля. – Х. : Харків юридичний, 2014. – 300 с.

75. Иваниця Э. А. Белый дом: президенты и политика / Иваниця Э. А. – М. : Политиздат, 1975. – 432 с.

76. Измененная программа организации Временного правительства Китайской Республики от 29 января 1912 г. [Электронный ресурс] // Синьхайская революция : сб. документов и материалов. – Пекин, 1961. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XX/1900-1920/Sinhaj_rev/41-60/57.htm.

77. Ильин В. «Монстр Каспия» подает сигнал бедствия / Виктор Ильин // Известия. – 1992. – 24 декабря. – С. 8.

78. Ильясов Я. Тропа гнева: роман / Явдат Ильясов // Ильясов Я. Согдиана / Явдат Ильясов. – Ташкент : Мехнат, 1985. – С. 5–194.

79. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : Учебное пособие для студентов вузов / В. Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

80. Исаев М. А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии. Конституционно-правовый аспект: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Исаев Максим Анатольевич. – М., 2004. – 371 с.

81. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918–1945 : учеб. пособие / [Белоусов Л. С., Григорьев Н. В., Смирнов В. П. и др.] ; под ред. Е. Ф. Язькова. – М. : Высшая школа, 1989. – 463 с.

82. История СССР с древнейших времен до наших дней : в 2 сериях : 12 томах / [редкол.: Б. Н. Пономарев (председатель) и др.]. – М. : Изд-во Наука., 1966–1980. – Серия 2: От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – 1967 – 1980. – Т. 2: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР 1917 – 1920 гг. / [редкол.: И. И. Минц (отв. ред.) и др.]. – 1967. – 752 с.

83. Історія Української конституції / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с.

84. Каганець І. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.

85. Кайнов В. И. Институт президентства: конституционно-правовой статус: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – 371 с.

86. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Мирланбек Бектенбекович Кайынбаев. – М., 2005. – 22 с.

87. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – 156 с.

88. Каку М. Физика будущего / Митио Каку ; [пер с англ. Н. Лисовой]. – [2-е изд.]. – М. : Альпина нон-фикшн, 2013. – 584 с.

89. Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с. – (Великие противостояния).

90. Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация порусски / Максим Калашников, Виталий Аверьянов, Андре Фурсов. – М. : ФОЛИО, 2011. – 448 с.

91. Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. – М. : ФОЛИО, 2008. – 575 с.

92. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант ; [пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 6. – 1994. – С. 224–543.

93. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег [Электронный ресурс] // Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Джон Мейнард Кейнс ; [пер. с англ.

Е. В. Виноградовой, В. Г. Гребенникова, А. С. Каменецкого и др.]. – М. : Эксмо, 2007. – Режим доступа : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=9&cad=rja&uact=8&ved=0CF8QFjAI&url=http%3A%2F%2Fwww.socioline.ru%2Ffiles%2F5%2F316%2Fkeyns.pdf&ei=d-orVOPuBILUOcXRgcgJ&usg=AFQjCNG43c7NIAPVKbphQV1AUF_qlqu4cQ&bvm=bv.76477589,d.ZWU.

94. Кибер-Эстония: электронное гражданство и интернет голосование [Электронный ресурс] // Подробности. – 2014. – 6 декабря. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/analytics/2014/12/06/1006129.html>.

95. Клімушкін П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві : [монографія] / П. С. Клімушкін, А. О. Серенок. – Х. : Магістр, 2010. – 312 с.

96. Кокошкин Ф. Ф. К вопросу о юридической природе государства и органов государственной власти / Ф. Ф. Кокошкин. – М., 1896. – 31 с.

97. Колобаева Н. Е. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Колобаева Наталья Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – 224 с.

98. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне і муніципальне право» / Юрій Миколайович Коломієць. – Харків, 1999. – 20 с.

99. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. – Харків : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.

100. Констан де Ребек Б. А. Курс конституционной политики / Бенджамен Анри Констан де Ребек ; [пер. с фр. И. Ф. Мачина] // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук.

науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 3: Европа. Америка: XVII–XX вв. – 1999. – С. 383–387. – (Национальный общественно-научный фонд).

101. Константин Багрянородный. Об управлении империей [Электронный ресурс] / Константин Багрянородный. – М. : Наука, 1991. – Режим доступа : http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm.

102. Конституции буржуазных государств Европы : сб. конституций / [сост. Ф. А. Кублицкий; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957. – 1143 с.

103. Конституции буржуазных стран : в 4 т. / [ред. И. В. Ключников]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935–1936. – Т. 2: Средние и малые европейские страны. – 1936. – 664 с.

104. Конституции буржуазных стран : в 4 т. / [ред. И. В. Ключников]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935–1936. – Т. 3: Государства Азии, Аравийского полуострова и Африки. – 1936. – 382 с.

105. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – 544 с.

106. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 2: Средняя Азия и Индостан. – 2010. – 1024 с.

107. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – 1040 с.

108. Конституции государств американского континента : в 3 т. / [сост. Н. Н. Разумович ; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957–1959. – Т. 3.– 1959. – 470 с.

109. Конституции государств Европейского Союза : сб. конституций / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 520 с.
110. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 824 с.
111. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. – Т. 2. – 2001. – 840 с.
112. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. – Т. 3. – 2001. – 792 с.
113. Конституции зарубежных стран : сб. конституций / [сост. В. Н. Дубровин]. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
114. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия) : сб. документов / [сост. Н. Н. Блохин ; под ред. П. Н. Галанзы]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 587 с.
115. Конституции стран, развивающихся по капиталистическому пути : учеб. пособие / [сост. В. В. Маклаков ; отв. ред. А. А. Мишин]. – М. : ВЮЗИ, 1975. – 140 с.
116. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. – Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.
117. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Баглай М. В., Гуреева Н. П. и др.] ; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – 832 с.
118. Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов : в 2 т. / [отв. ред. О. Е. Кутафин ; сост. Н. А. Михалева]. – М. : Юристъ, 1998–1999. – Т. 1: Основы конституционного строя Российской Федерации. Конституционный статус человека и гражданина в Российской Федерации. Федеративное устройство России. – 1998. – 816 с.

119. Конституционный Закон Народной Республики Анголы от 11 ноября 1975 г. [Электронный ресурс] // Конституция и законы стран. – Режим доступа : <http://constitutions.ru/?p=4082>.

120. Конституционный суд Южной Кореи не поддержал принятую Национальным собранием резолюцию об импичменте президента Но Му Хена [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34591.html>.

121. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 07 октября 1977 г. : состоянием на 01 декабря 1988 г. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1988. – 64 с.

122. Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія : навч. посібник / [упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

123. Конституції буржуазних країн. Конституції великих держав і західних сусід СРСР. – К. : Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. – 382 с.

124. Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Серьогін]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.

125. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.

126. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

127. Коран / [пер. с араб. и коммент. И. Ю. Крачковского]. – М. : Волокнор, 1990. – 727 с.

128. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / Котляревский С. А. – СПб. : Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.

129. Кресін О. В. Конституція Пилипа Орлика / О. В. Кресін // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 297–298.

130. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.

131. Кузнецов В. В. Генетически модифицированные организмы: наука и жизнь / В. В. Кузнецов, А. С. Баранов, В. Г. Лебедев // Наука и жизнь. – 2008. – № 6. – С. 12–26.

132. Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР / Е. Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–103.

133. Куликов И. Рынки обваливают роботы [Электронный ресурс] / Иван Куликов // Газета.Ру. – 2012. – 21 февраля. – Режим доступа : http://www.gazeta.ru/science/2012/02/21_a_4007981.shtml.

134. Кулланда С. В. Древнеяванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С. В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 381–390.

135. Курс уголовного права : учебник : в 5 т. [Электронный ресурс] / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е. и др.] ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжкова. – М. : Зерцало, 2002–2002. – Т. 1: Общая часть: Учение о преступлении. – 2002. – Режим доступа : <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm>.

136. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних Веков : в 2 ч. / В. В. Кучма. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. – 548 с.

137. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву : в 2 т. / Лазаревский Н. И. – СПб. : Слово, 1910–1910. – Т. 1: Конституционное право. – 1910. – 479 с.
138. Лазаревский Н. И. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами / Н. И. Лазаревский. – СПб. : Слово, 1905. – 389 с.
139. Лем С. Сумма технологии / С. Лем ; [пер. с польск. под ред. С. Переслегина и Н. Ютанова]. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 668 с. – (Philosophy).
140. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 160 с.
141. Ленин В. И. О придании законодательных функций Госплану / В. И. Ленин // Ленин В. И. Последние письма и статьи. 23 декабря 1922 г. – 2 марта 1923 г. / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1976. – С. 8–9.
142. Лесков С. А ведь мы были первыми... [Электронный ресурс] / Сергей Лесков // Известия. – 2007. – 4 октября. – Режим доступа : <http://izvestia.ru/news/329376>.
143. Ли Генри-Чарлс. История инквизиции в Средние века : в 2 кн. / Генри-Чарльз Ли ; [пер. с фр. А. В. Башкирова]. – СПб. : Издание «Брокгауз-Ефронь», 1911–1912. – Кн. 2 : Инквизиция в различных христианских землях. – 1912. – 602 с. – (История инквизиции : в 3 т. / [Сост. и ред. С. Г. Лозинский]; т. 2).
144. Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965 – 2000 гг.: из третьего мира – в первый / Ли Куан Ю ; [пер. с англ. А. В. Бонь]. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 657 с. – (Приложение к «Вестнику МГИМО-Университета»).
145. Литовский прецедент [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://4-04.olo.ru/news/politic/31769.html>.

146. Лок Джон. Два трактати про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
147. Лубченков Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России / Лубченков Ю. Н. – М. : Вече, 1999. – 640 с. – (Самые знаменитые).
148. Лурье Л. 1956 год. Середина века / Л. Лурье, И. Малярова. – СПб. : Издательский дом «Нева», 2007. – 640 с.
149. Магеровский Д. А. Государственная власть и государственный аппарат / Д. А. Магеровский. – М. : Новая Москва, 1924. – 180 с.
150. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли ; [пер с ит. под ред. Н. Курочкина] // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве : Сборник / Н. Макиавелли. – Мн. : Попурри, 1998. – С. 15–122.
151. Малиновский В. А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – 318 с.
152. Марцеляк О. В. Институт омбудсмана: теорія і практика : [монографія] / Олег Володимирович Марцеляк ; [відп. ред. О. Н. Яриш]. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004. – 450 с.
153. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олег Володимирович Марцеляк. – Одеса, 2004. – 35 с.
154. Мексиканские Соединённые Штаты: Конституция и законодательные акты / [сост., ред., и авт. вступ. ст. О. А. Жидков]. – М. : Прогресс, 1986. – 484 с.

155. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; [пер. с англ. А. К. Кушниренко и др.]. – М. : Дело, 1997. – 704 с.
156. Мижуев П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира / Мижуев П. Г. – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
157. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / [упоряд.: М. І. Камлик, Є. В. Невмержицький, Л. М. Доля, А. О. Мельник ; за ред. М. І. Камлика, Б. В. Романюка]. – К. : Школяр, 1999. – 480 с.
158. Моисеева Л. А. История цивилизаций : [курс лекций] / Моисеева Л. А. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 416 с. – (Серия «Учебники, учебные пособия»).
159. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / [пер. с франц. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
160. Мусский С. А. 100 великих чудес техники / Сергей Анатольевич Мусский. – М. : Вече, 2005. – 432 с. – (100 великих).
161. Муссолини Б. Доктрина фашизма / Бенито Муссолини // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С. 235–252. – (Национальный общественно-научный фонд).
162. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Мухаев Р. Т. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
163. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон ; [пер. с англ. под ред. Г. Н. Чепыгова]. – М. : Весь мир, 2003. – 496 с.
164. Нелидов М. Роль управления перспективных исследований МО США в создании вооружений и военной техники

/ М. Нелидов // Зарубежное военное обозрение. – 2013. – № 3. – С. 23–29.

165. Новий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту: повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами (за дозволом Церковної Влади). – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991. – 60 М. – С. 1–324.

166. Новые конституции стран СНГ и Балтии: сб. документов / [сост.: Ю. А. Дмитриев, Н. А. Михалева]. – [2-е изд.]. – М.: Манускрипт, Юрайт, 1998. – 672 с.

167. О разработке концепции информатизации общества: Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55–56.

168. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР: Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.

169. Общая теория права и государства: учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.]; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юристь, 1996. – 472 с.

170. Омарова Ж. Т. Некоторые вопросы отрешения от должности главы государства в странах СНГ [Электронный ресурс] / Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа: <http://www.lawportal.ru/doc/document.asp?docID=126530>.

171. Ориу М. Основы публичного права / М. Ориу; предисл. Е. Пашуканиса; [пер. с фр. под ред. Е. Пашуканиса и Н. Челябинова]. – М.: Изд-во Ком. Акад., 1929. – 783 с.

172. Орловский Г. Ю. Ричард Длинные Руки – сеньор: роман / Гай Юлий Орловский. – М.: Эксмо, 2004. – 480 с. – (Миры fantasy).

173. Паксас, Роланд [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B0%D1%81_%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%81.
174. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / Панарин А. С. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 320 с.
175. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность : [науч. издание] / Светлана Геннадьевна Паречина ; [под общ. ред. Е. В. Матусевича]. – Минск : ИСПИ, 2003. – 163 с.
176. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / Переслегин С. Б. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2005. – 619 с. – (Philosophy).
177. Переход к рынку. Концепция и программа [Шаталин С., Петраков Н. Явлинский Г. и др.]; под ред. С. С. Шаталина. – М. : Архангельское, 1990. – 239 с.
178. Пикуль В. С. Фаворит : Роман-хроника времён Екатерины II : в 2 т. / В. С. Пикуль. – Рига : Лиесма, 1985–1985. – Т. 1: Его императрица. – 1985. – 480 с.
179. Погорілко В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи / В. Ф. Погорілко // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 9–17.
180. Политические действия Короля Испании: испанский король Хуан Карлос – «король всех испанцев без исключения» [Электронный ресурс] // Все об Испании, форум русской Испании. – Режим доступа : <http://www.forum-spain.ru/viewtopic.php?t=80>.
181. Политический словарь / [ред. Б. Н. Пономарёв]. – М. : Госполитиздат, 1956. – 672 с.
182. Политология на российском фоне : учеб. пособие / [Рябов В. В., Алексеева Т. А., Кравченко И. И. и др.]; отв. ред. П. И. Симуш. – М. : Луч, 1993. – 425 с.

183. Порошенко П. О. Про внутрішнє та зовнішнє становище України : Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України від 27 листопада 2014 р. [Електронний ресурс] / Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/31656.html>.

184. Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР // Советская Россия. – 1991. – 21 августа. – С. 1.

185. Президентське вето як один з елементів системи стримувань і противаг: аналітичний матеріал [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Бібліотека. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa106.txt>.

186. Пришва Р. Украина в войне и уроки Черчилля [Електронний ресурс] / Родин Пришва // Хвиля. net. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/history/ukraina-v-voyne-i-uroki-cherchillya.html> (14.08.14). – Загл. с экрана.

187. Про вибори Президента України : Закон України станом на 18 березня 2004 р. – К. : Атіка, 2004. – 128 с.

188. Про відповідальність Президента України Ющенко В. А. за ситуацію, що склалася у фінансово-кредитній сфері України : Постанова Верховної Ради України № 903-VI від 26 січня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 28. – Ст. 375.

189. Про внесення змін до Конституції України : Закон України № 2222 від 08 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.

190. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України станом на 16 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

191. Про Секретаріат Президента України : Указ Президента України від 24 січня 2005 р. № 108/2005 // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 3.
192. Про судоустрій України : Закон України станом на 07 лютого 2002 р. – К. : Атіка, 2002. – 80 с.
193. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
194. Прокуратура України : Академічний курс : Підручник / [Сухонос В. В., Лакизюк В. П., Грицаєнко Л. Р., Руденко М. В.]. – Суми : Університетська книга, 2005. – 566 с.
195. Путч. Хроника тревожных дней / [сост.: А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
196. Радько Т. Н. Теория государства и права в схемах и определениях : Учебное пособие / Т. Н. Радько. – М. : Проспект, 2011. – 135 с.
197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України та конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої, третьої, четвертої статті 118, частини третьої статті 133, частин першої, другої, третьої статті 140, частини другої статті 141 Конституції України, статті 23, пункту 3 частини першої статті 30 Закону України «Про державну службу», статей 12, 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», статей 10, 13, 16, пункту 2 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», статей 8, 10 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (справа про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві) № 21-рп/2003 від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодательство Украины: Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и

прикладная прогр. (500 Мб). – К.: ООО «Инфодиск», 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. пользователя (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодательство Украины). – Систем. требования: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) № 19-рп від 10 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=55442>.

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) № 6-рп від 05 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9731>.

201. Рыбалкин М. Нанотехнологии для всех. Большое в малом [Электронный ресурс] / Мария Рыбалкина ; Nanotechnology

News Network. – Режим доступа :
<http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png>.

202. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV–XX вв. / Рыжов К. В. – М. : Вече, 2004. – 544 с. – (Все монархи мира).

203. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави : [навч. посібник] / Рябов Г. С. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.

204. Саидов А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовой учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93–107.

205. Салыгин Е. Н. Теократическое государство [Электронный ресурс] / Евгений Николаевич Салыгин. – М. : Московский общественный научный фонд, 1999. – 128 с. – Режим доступа :
<http://www.libros.am/book/read/id/218361/slug/teokraticheskoe-gosudarstvo>.

206. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Сахаров Н. А. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.

207. Сделано в СССР. Ударный экраноплан «Лунь» [Электронный ресурс] / Военное телевидение // YouTube. – 2012. – 27 декабря. – Режим доступа :
<https://www.youtube.com/watch?v=nJIS4YcNMD8>.

208. Седов А. Пугаться ли трансгенных овощей? Продукты будущего / Александр Седов // Тайны жизни. – М. : Бук Хаус, 2004. – С. 152–159. – (Неведомое и невероятное).

209. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с франц. Л. С. Цетлина]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1948. – Т. 2. – 1948. – С. 5–101.

210. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : [практикум] / Сергійчук І. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 329 с.

211. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.

212. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Монографія / С. Г. Серьогіна. – Х. : Ксілон, 2001. – 280 с.

213. Сингапурская модель организации государственной службы : реферат [Электронный ресурс] / «Библиофонд» – Электронная библиотека студента. – Режим доступа : <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=493337>.

214. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / Василий Сиренко. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецького НАН Украины. 2013. – 340 с.

215. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / Скакун О. Ф. – Харьков : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.

216. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : [монографія] / Скрипнюк В. М. – К. : Логос, 2010. – 504 с.

217. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Скрипнюк О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

218. Словська І. Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно-правове

дослідження : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / І. Є. Словська. – О., 2014. – 47 с.

219. Сотникова Н. Картофель. Ген голодной смерти / Наталия Сотникова // Аргументы и факты. – 2001. – № 24 (1077). – С. 20.

220. Союзный договор: Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.

221. Сталин И. В. Замечания по экономическим вопросам, связанным с ноябрьской дискуссией 1951 года / И. В. Сталин // Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 7–112.

222. Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – [11-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1953. – 651 с.

223. Сталин И. В. Организационный отчет Центрального Комитета РКП(б) XII съезду РКП(б). 17 апреля 1923 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1946 – 1952, Издательство «Писатель», 1997; Тверь : Научно-издательская компания «Северная корона», 2004, Информационно-издательский центр «Союз», 2006. – Т. 5: 1921-1923 гг. – 1947. – С. 197–222.

224. Старий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : [повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади]. – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991 – 60 М. – С. 3–1017.

225. Суд отменил импичмент президенту Южной Кореи [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34582.html>.

226. Султанов А. Ш-оглы. Конституционно-правовой статус Президентів Азербайджанської Республіки і Російської Федерації (опит сравнительного дослідження): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – 240 с.

227. Сунь Ятсен. Конституція п'яти властей / Сунь Ятсен ; [пер. с кит.] // Сунь Ятсен. Избранные произведения / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Наука, 1985. – С. 641–656.

228. Сухарто М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года (Речь Сухарто) / М. Сухарто // Правда. – 1989. – 13 сентября. – С. 2.

229. Сухонос В. В. Глава держави як гарант дотримання прав і свобод людини і громадянина / В. В. Сухонос // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених (Суми, 21–22 грудня 2007 р.). – Суми : Українська академія банківської справи НБУ, 2007. – С. 100–104.

230. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.

231. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві / Сухонос В. В. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.

232. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2014. – 159 с.

233. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.

234. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність: [монографія] / Сухонос В. В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 348 с.

235. Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах / Сухонос В. В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2010. – 328 с.

236. Сухонос В. В. Президент України і формування постіндустріального суспільства шляхом трансформації українського історичного типу держави / В. В. Сухонос // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 177–184.

237. Сухонос В. В. Прокуратура в державному механізмі російської імперії після судової реформи 1864 року: [монографія] / Сухонос В. В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2012. – 104 с.

238. Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку / Сухонос В. В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 448 с.

239. Сухонос В. В. Прокуратура України у схемах, таблицях і діаграмах: Навчальний посібник / Сухонос В. В., Звірко О. Є., Грицаєнко Л. Р. – Суми: Університетська книга, 2006. – 256 с.

240. Сухонос В. В. Теорія держави і права: підручник / В. В. Сухонос. – Суми: Університетська книга, 2013. – 544 с.

241. Сухонос В. В. Трансформація цивілізаційного типу держави в Україні її Президентом з метою формування постіндустріального суспільства / Володимир Сухонос // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 7. – С. 109–116.

242. Сучасні монархії і їх місце у світовій спільноті [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу : http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_today.php.

243. Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали Міжнар. наук. конф., 17–20 жовтня 2000 р., Київ / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46–48.

244. Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество / Дон Тапскотт ; [пер. с англ. И. Дубинского под ред. С. Писарева]. – К. : INT-press, М.: Рефл-бук, 1999. – 432 с.

245. Теория государства и права : учебник / [Бабаев В. К., Баранов В. М., Витрук Н. В. и др.] ; под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристь, 1999. – 591 с.

246. Теория государства и права : курс лекций / [Байтин М. И., Борисов В. В., Карташов В. Н. и др.] ; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 2000. – 776 с.

247. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.

248. Теория государства и права : учебник / [Панов В. С., Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.] ; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
249. Терапиано Ю. Маздеизм / Ю. Терапиано. – М. : «Сфера» РГО, 1992. – 112 с.
250. Тесленко Д. А. Президент Российской Федерации и органы государственной власти субъектов Российской Федерации (проблемы взаимоотношений): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Тесленко Дмитрий Александрович. – Казань, 2007. – 216 с.
251. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Тихомиров Л. А. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
252. Тихонова Є. А. Глава держави / Є. А. Тихонова // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 593–594.
253. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус : [монография] / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Харків : Факт, 1999. – 246 с.
254. Тоффлер О. Адаптивная корпорация / О. Тоффлер : [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 448–462.
255. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
256. Уилсон Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон ; [пер. с англ. Г. А. Стеценко и др.]. – М. : Прогресс Универс, 1995. – 510 с.
257. Указ вице-президента СССР // Московская правда. – 1991. – 20 августа. – С. 1.

258. Україна может стать одной из ведущих аграрных стран на мировом рынке к 2017 г., – Яценюк [Электронный ресурс] / РБК-Украина. – 2014. – 25 июня. – Режим доступа : <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/ukraina-mozhet-stat-odnoy-iz-vedushchih-agrarnyh-stran-na-25062014124400>.

259. Усенко І. Б. Автономія України 17–18 ст. / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 24–27.

260. Федоренко В. Л. Ліберія / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 483–484.

261. Федоренко В. Л. Малі / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 563.

262. Федутинов Д. DARPA: 50 лет успеха [Электронный ресурс] / Денис Федутинов // [UAV.RU](http://uav.ru). Беспилотная авиация. Статьи. – Режим доступа : <http://uav.ru/stati.php>.

263. Федько В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації / В. Федько // Перехід IV. – 2001. – № 3. – С. 79–89.

264. Феллер В. В. Новый миф о будущем. Научно-популярное издание / Феллер В. В. – Самара : Самарський дом печати, 2000. – 256 с.

265. Ферберов Н. П. Глава государства / Н. П. Ферберов // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 6: Газлифт – Гоголево. – 1971. – С. 572.

266. Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга государя: Антология / [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2004. – С. 290–416.

267. Фрідманський Р. М. Конституційно-правовий статус уряду в Україні і ФРН: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Р. М. Фрідманський. – Х., 2014. – 20 с.

268. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

269. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.

270. Хрестоматия по истории Древнего Востока / [сост. и коммент. А. А. Вигасина]. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 400 с.

271. Хрестоматия по истории Древнего Востока : в 2 ч. / [ред. М. А. Коростовцев, И. С. Кацнельсон, В. И. Кузищин]. – М. : Высшая школа, 1980–1980. – Ч. 1: Египет, Куш и Передняя Азия. – 1980. – 328 с.

272. Хрестоматия по истории Древнего мира : в 3 т. / [ред. В. В. Струве]. – М. : Учпедгиз, 1950–1953. – Т. 1: Древний Восток. – 1950. – 359 с.

273. Хрестоматия по истории Средних веков : в 3 т. / [ред. С. Д. Сказкин]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1961–1963. – Т. 1: Раннее средневековье / [ред. Л. В. Симоновская, М. А. Барг]. – 1961. – 688 с.

274. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / [ред. А. А. Губер, А. В. Ефимов]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1963–1967. – Т. 2: 1815–1870 / [ред. С. С. Шустерман, А. М. Дубинский]. – 1965. – 783 с.

275. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : [учебник для высших учебных заведений] / В. Н. Хропанюк ; [под ред. профессора В. Г. Стрекозова]. – М. : Издательство «Интерстиль», «Омега-Л», 2008. – 384 с.

276. Хутинаев И. Д. Институт президента Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М., 1994. – 134 с.

277. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В. Е. – М. : Юристь, 1999. – 568 с.

278. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки [Электронный ресурс] / Б. Н. Чичерин. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_3848892.htm.

279. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Чудаков М. Ф. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.

280. Шаповал В. М. Державний лад країн світу / Шаповал В. М. – К. : Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.

281. Шаповал В. М. Імпічмент / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 666–667.

282. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : [підручник] / Шаповал В. М. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.

283. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / Шаповал В. М. – К. : Юрид. фірма «Салком»; «Юрінком Інтер», 2005. – 560 с.

284. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / Шаповал В. Н. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

285. Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України [Електронний ресурс] / В. Шатіло. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>.

286. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.

287. Шишкина Н. Э. Глава государства. Пределы безответственного поведения [Электронный ресурс] / Н. Э. Шишкина // Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.law.isu.ru/science/vestnik/19991/shishkina.cgi>.

288. Щербиновский Н. С. Колорадский жук / Н. С. Щербиновский // Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. // [ред.: Д. Д. Благой, Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 4: Растения и животные / [ред. В. Ф. Натали, П. А. Генкель, Ф. Д. Сказкин]. – 1960. – С. 410–411.

289. Эндрю Джонсон. Спор о реконструкции [Электронный ресурс] / Эндрю Джонсон // Люди, Государство/Правители/США. – Режим доступа : http://www.peoples.ru/state/king/usa/andrew_johnson/history.html.

290. Ющенко хочет объявить Западную Украину зоной чрезвычайной экологической ситуации на три месяца [Электронный ресурс] / REGNUM : информационное агентство. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/1033304.html>.

291. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.

292. Angola Constitution (Adopted by the People's Assembly on: 25 Aug 1992) (Official Title: Constitutional Law of the Republic of Angola) (ICL Document Status: 25 Aug 1992) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ao00000_.html.

293. Barber J. D. The presidential charter: Predicting Performance in the White House / Barber J. D. – New Jersey : Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, 1972. – 479 p.

294. Brody R. A. Assessing the President: the media, elite opinion, and public support / Brody R. A. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – 198 p.

295. Christiano T. The Rule of the Many: Fundamental Issues in Democratic Theory / T. Christiano. – Boulder : Westview Press, 1996. – 310 p.

296. Constitution of Solomon Islands [Electronic resource]. – Access mode : http://www.paclii.org/sb/legis/consol_act/cosi353/.

297. Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela (in English translation from the original legal text) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.vheadline.com/printer_news.asp?id=6831.

298. Constitution of the Independent State of Papua New Guinea [Electronic resource]. – Access mode : http://www.paclii.org/pg/legis/consol_act/cotisopng534/.

299. Constitution of the Republic of Cuba, 1992 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.cubanet.org/ref/dis/const_92_e.htm.

300. Constitution of the Republic of Liberia [Electronic resource]. – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/liberia.pdf>.

301. Constitution of the Republic of Malawi [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.sdn.org.mw/constitut/chapter8.html>.

302. Constitution of the Republic of the Fiji Islands (As passed by the House of Representatives) Constitution Amendment Bill 1997 [Electronic resource]. – Access mode : <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/FijiIslands.pdf>.

303. Constitution of the Republic of Vanuatu [Electronic resource]. – Access mode : http://www.pacii.org/vu/legis/consol_act/cotrov406/.

304. Constitution of Zimbabwe [Electronic resource]. – Access mode : http://www.nca.org.zw/COZ/coz_4a.htm.

305. Das neue Grundgesetz des Vatikanstaates [Elektronische Ressource]. – Zugriffsart : http://www.vatican.va/vatican_city_state/legislation/documents/scv_doc_20001126_legge-fondamentale-scv_ge.html.

306. Dyson K. Party, State and Bureaucracy in Western Germany / K. Dyson. – London : Beverly Hills, 1987. – 354 p.

307. Fleisig H. Bureaucracy and the Political Process / H. Fleisig // The new American State. Bureaucracies and Policies Since World War II / [ed. by L. Galambos]. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1987. – P. 109–136.

308. Fundamental law of the Union Comoros Adopted on 23 December 2001 [Electronic resource]. – Access mode : [http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20\(english%20summary\)\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20(english%20summary)(rev).doc).

309. Hess S. Organizing the Presidency / S. Hess. – Washington : The Brookings Institution, 1988. – 273 p.

310. Latin America: Perspectives on a Region / [edited by J. W. Hopkins]. – NY.; London : HOLMES & MEIER, 1987. – 327 p.

311. Mauritania – Constitution (Adopted on: 12 July 1991) (ICL Document Status: 12 July 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mr00000_.html.

312. Moore M. H. Creating Public Value. Strategic Management in Government / Moore M. H. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 402 p.

313. Rainey H. G. Understanding and Managing Public Organization / Rainey H. G. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1991. – 337 p.

314. Rwanda – Constitution (Adopted on: 30 May 1991) (ICL Document Status: 30 May 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/rw00000_.html.

315. Schlesinger A. The Imperial Presidency / A. Schlesinger. – Boston : Houghton Mifflin, 1973. – 505 p.

316. Shugart M. Presidents and assemblies constitutional design and electoral dynamics / M. Shugart, J. Gary – N.Y. : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.

317. Skowronek S. The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to Bill Clinton / S. Skowronek. – Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – 546 p.

318. Stuckey M. E. The President as interpreter-in-chief / Stuckey M. E. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1991. – 182 p.

319. The 1996 Constitution of the Republic of Ghana [Electronic resource]. – Access mode : http://www.parliament.gh/const_constitution.php.

320. The Constitution and the American Presidency / [edited by M. L. Fausold and A. Snank]. – NY. : State University of New York Press, 1991. – 323 p. – (SUNY series in the presidency. Contemporary issues).

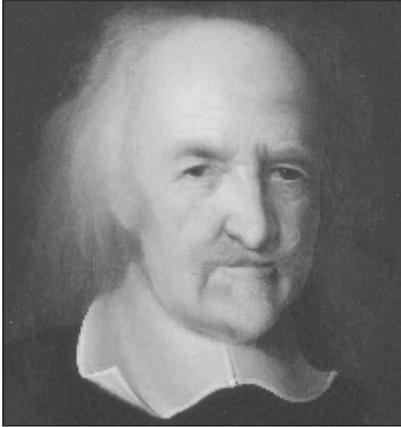
321. The constitution of the Republic of Rwanda [Electronic resource]. – Access mode : http://www.cjcr.gov.rw/eng/constitution_eng.doc.
322. The Constitution Of The Republic Of Uganda 1995 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.parliament.go.ug/chapt7.htm>.
323. Tibet – Constitution (Adopted by the Assembly of Tibetan People’s Deputies: 14 June 1991) (Official Title: Charter of the Tibetans In-Exile) (ICL Document Status: 14 June 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/t100000_.html.
324. Tunisia – Constitution (Adopted on: 1 June 1959) (Amendment on: 12 July 1988) (ICL Document Status: 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html.
325. Warshaw S. A. Powersharing. White House-Cabinet Relation in the Modern Presidency / Warshaw S. A. – N.Y. : State University of New York Press, 1996. – 380 p.
326. Whynes D. K. The Economic Theory of the State / D. K. Whynes, R. A. Bowells. – NY. : St. Martin's Press, 1981. – 236 p.

ДОДАТКИ

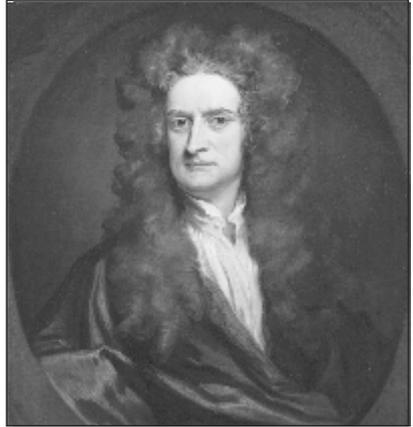


“Салічна Правда” – документ, який закріпив першу класичну монархію і салічну систему престолонаслідування

Мислителі, що вплинули на ідею функціонуючого державного механізму



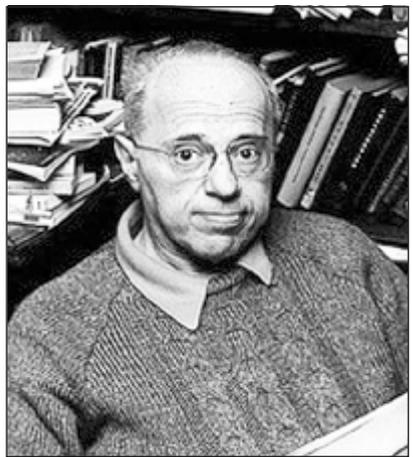
Томас Гоббс – філософ, який винайшов ідею держави як смертного бога – «Левіафана»



Ісаак Ньютон (портрет Годфріда Кнелера) – автор ідеї небесної механіки



Готфрід Вільгельм Лейбніц – філософ, що об'єднав ідеї Гоббса та Ньютона, створивши ідею механічного сприйняття держави



Польський письменник і футуролог Станіслав Лем висунув ідею соціальних технологій яка стала першоосновою державних технологій як провідної риси функціонування державного механізму

Кадри з к/ф «Утікач»

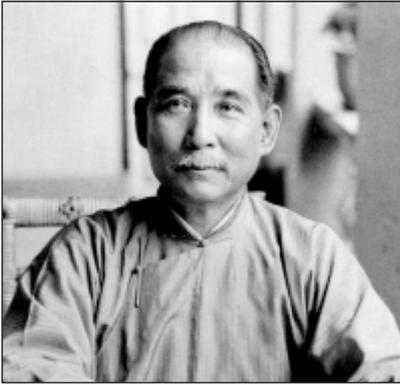


Актор Томмі Лі Джонс виконує роль судового виконавця



Актор Гаррісон Форд виконує роль утікача

**Контрольна гілка влади
як чинник системи стримувань і противаг**



Сунь Ятсен – китайський філософ та політичний діяч, перший президент Китаю, перший президент на азіатському континенті, основоположник ідеї існування контрольної гілки влади



Франклін Делано Рузвельт – 32-й Президент США. Зіткнувся із Верховним Судом США саме як контрольної гілки влади і формально зазнав поразки

Два «обличчя» бюрократії



Великий Князь Олексій Олександрович – дядько царя Миколи II активно використовував бюрократичні технології задля власного збагачення. «Класичне» втілення корупції.



Прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю створив високоефективну бюрократію і зумів уникнути бюрократизму в умовах розвитку

Втiлення диктатури



Луцій Корнелій Сулла – перший, хто став довічним диктатором і перший, хто відмовився від необмеженої влади диктатора



Гай Юлій Цезар – був оголошений довічним диктатором. Проте, щоб припинити його повноваження, сенаторам довелося влаштувати змову



*Листівка «Ф. Дзержинський та члени колеґії ВНК» 1919 р.
ВНК – таємна поліція більшовицького режиму, відома практикою «червоного терору» до його супротивників*

**Керівники, що сповідували адхократичний
і креативно-корпоративний принципи**



*Маршал Радянського Союзу
Лаврентій Берія – керівник
Спецкомітету, який активно
використовував адхократію для
успішного створення радянської
атомної бомби*



*Полковник Сергій Корольов –
Головний Конструктор ДКБ-1,
який завдяки використанню
технологій креативної
корпорації відкрив людству
«космічну еру»*



*Араті Прабхакар – Директор
ДАРПА – структури, яка
завдяки креативно-
корпоративним принципам
розвиває сучасні технології,
роблячи США провідною країною
світу*



*Державний секретар України
Олександр Зінченко – керівник
Секретаріату Президента
України, який намагався
застосувати принципи
креативної корпорації до роботи
президентської адміністрації,
щоб зробити її «мозковим
штабом» глави держави*

Екраноплани – водний транспорт майбутнього

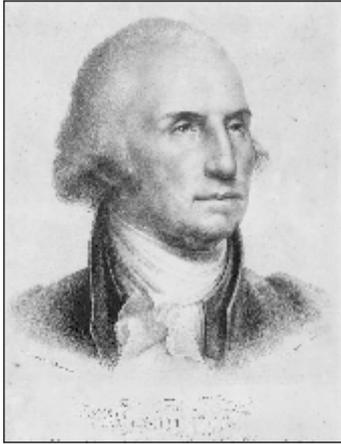


Приспів пісні «Тріо», яку виконують Л. Лещенко, Л. Вайкуле та В. Винокур містить слова: «Так плывть по морю, но на самолёте, лететь по небу, но на корабле? По суті, приспів є нічим іншим, як своєрідною рекламою екранопланів – літаків, які можуть ходити морем та кораблів, які здатні летіти у небі



Екраноплан «Орлюнок» у польоті

Національні лідери конституційного правління



Джордж Вашингтон – перший президент США, перший президент у світі, перший республікатор доби конституційного правління



Людовик XVI – король Франції, перший монарх доби конституційного правління

Перші глави держави



Людовик XVIII – король Франції, перший у світі глава держави, перший у світі монарх – глава держави



Мустафа Кемаль-паша (Ататюрк) – перший президент Туреччини, перший у світі глава держави в умовах республіки

Втілення архаїчного періоду існування державного правителя



*Заратустра –
пророк зороастризму*



Самуїл – пророк юдаїзму



*Закони Ману – перший нормативно-правовий акт,
яким встановлювалися повноваження царя*

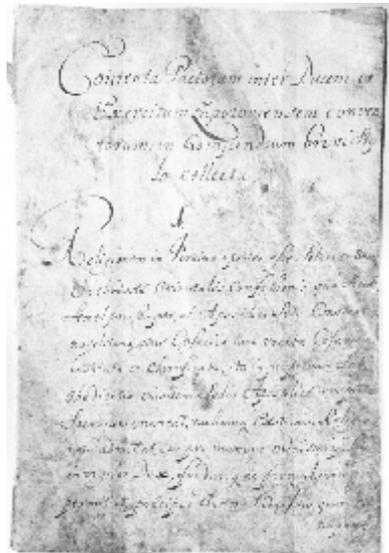
Втілення договірної періоду існування державного правителя



«Велика хартія вольностей» – документ, який вважається першим у світі конституційним договором

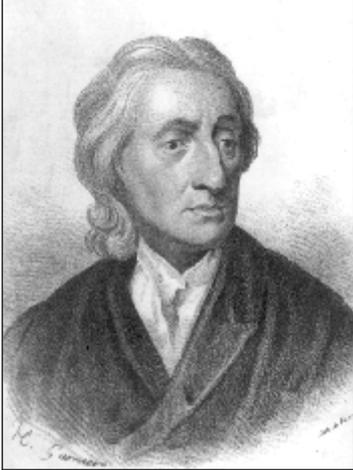


«Золота Булла» – конституційний договір, який існував на території Священної Римської імперії германської нації



Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького – перший документ у світі, назва якого містила сам термін «конституція»

Основоположники теорії поділу влади на три гілки



Джон Лок – англійський філософ, який виділяв «федеративну» гілку влади, але не виділяв судової



Шарль Луї Монтеск'є – французький філософ, один з основоположників лібералізму, виділяв судову гілку влади як напрямок діяльності, а виконавчу – як владу монарха



Імануїл Кант – німецький філософ з Кенігсбергу (нині Калінінград Російської Федерації) фактично й виділив судову владу як окрему гілку влади судових органів, а не як напрямок діяльності держави



Микита Муравйов – декабрист, ідеолог запровадження конституційної монархії в Росії

Ідеологи запровадження інституту глави держави



Георг Вільгельм Фрідріх Гегель – німецький філософ-ідеаліст, який вважав владу глави держави окремою гілкою



Анрі-Бенжамен Констан де Ребек – один з основоположників французького лібералізму, який виділяв королівську владу як предтечу влади глави держави



Борис Чичерін – російський мислитель, розглядав владу глави держави (князя) як таку, що домінує над усіма іншими



Михайло Драгоманов – український мислитель, який вперше висловився за необхідність запровадження після перемоги над самодержавством інституту глави держави

Коронації



Антон Пилиховський «Коронація Данила Галицького»



Коронація чинного короля Іспанії Філіпа VI

Інавгурація перших



*Інавгурація першого
(і останнього)
Президента СРСР
М. Горбачова. 1990 рік*



*Інавгурація першого (і чинного)
Президента Білорусі О. Лукашенка.
1994 рік*



*Інавгурація першого
Президента Росії Б. Єльцина.
1991 рік*



*Інавгурація першого Президента
України Л. Кравчука. 1991 рік*

Правителі, що втратили владу



Лідійський цар Крез



Перський цар Кір II Великий



Станіслав Хлебовський «Полон Баязида Тимуром». 1878 рік

Президент точки біфуркації



*Петро Олексійович Порошенко –
чинний Президент України*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Інститут глави держави – важлива складова державного механізму	9
1.1. Механізм держави: структурна характеристика	9
1.2. Механізм держави: функціональна характеристика	39
1.3. Глава держави: понятійно-типологічний та історичний аналіз.....	94
РОЗДІЛ 2. Конституційно-правовий статус глави держави	147
2.1. Організаційний аспект конституційно-правового статусу глави держави	147
2.2. Конституційно-правовий статус глави держави: структурний аспект.....	206
2.3. Функціональний аспект конституційно-правового статусу глави держави.....	225
ПІСЛЯМОВА	253
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	255
ДОДАТКИ	293

Наукове видання

СУХОНОС Володимир Вікторович

**ГЛАВА ДЕРЖАВИ У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС**

Монографія

Формат 90x64/16. Гарнітура TimesNewRoman. Друк офсетний.
Папір офсетний. Наклад 500 прим.

Підготовлено до друку ПКП «Еллада-S».
Свідоцтво ДК № 2834 від 23.04.2007 р. Тел. (0542) 78-18-25, 78-18-24.

Друк – ФОП Щербина І.В..
м. Суми, вул. Г. Кондратьєва, 25/1, оф. 1. Тел.78-14-25, 78-12-99.
Моб.: (095) 313-10-35